

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΣΙΣΥΦΟΥ

δοκίμιο πάνω στο παράλογο

Albert Camus

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΣΙΣΥΦΟΥ

δοκίμιο πάνω στο παράλογο

albert camus

Περιεχόμενα:

ένας παράλογος συλλογισμός
το παράλογο και η αυτοκτονία
τα παράλογα τείχη
η φιλοσοφική αυτοκτονία
η παράλογη ελευθερία
ο παράλογος άνθρωπος
ο δονζουανισμός
το θέατρο
η κατάκτηση
φιλοσοφία και μυθιστόρημα
Κιρίλωφ
η δημιουργία χωρίς επαύριο
ο μύθος του σίσυφου

Παράρτημα:

η ελπίδα και το παράλογο στο έργο του φραντς κάφκα

ΕΝΑΣ ΠΑΡΑΛΟΓΟΣ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ

Ω ψυχή μου, μη ζητάς αθάνατη ζωή, αλλ' επιδίωκε μονάχα ό,τι μπορείς να κατορθώσεις.

ΠΙΝΔΑΡΟΣ, 3ος Πυθιόνικος*

Οι σελίδες που ακολουθούν ασχολούνται με μια διάχυτη στον αιώνα μας παράλογη ευαισθησία - όχι με μια παράλογη φιλοσοφία που, για να μιλήσουμε ειλικρινά, στην εποχή μας είναι άγνωστη. Στοιχειώδης τιμιότητα, λοιπόν, επιβάλει ν' αναφέρουμε, αρχίζοντας, πως οι σελίδες αυτές χρωστάνε πάρα πολλά σε μερικά σύγχρονα πνεύματα. Δεν προτίθεμαι να το κρύψω. Άλλωστε, θα τα δούμε ν' αναφέρονται και να σχολιάζονται σ' όλο το έργο.

Παράλληλα, πρέπει να πούμε πως το παράλογο που μέχρι τώρα το δεχόμαστε σα συμπέρασμα, σ' αυτό το δοκίμιο θεωρείται σαν αφετηρία. Μ' αυτή την άποψη, μπορεί να πούμε πως στη μελέτη μου υπάρχει κάτι που προτρέπει: δε θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε εκ των προτέρων τη θέση που παίρνει. Εδώ, θα βρούμε τη γνήσια μονάχα περιγραφή ενός πνευματικού κακού. Καμιά μεταφυσική, καμιά πίστη δεν αναμιχθηκαν ως την ώρα. Σ' αυτά τα πλαίσια κινείται κι αυτή μόνο τη στάση πήρε ετούτο το βιβλίο.

albert camus

* [Γραμμένες για τον Ιέρωνα των Συρακουσών (Σ.τ.Μ.)]

Αφιερωμένο στον Pascal Pia.

ΤΟ ΠΑΡΑΛΟΓΟ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ

Δεν υπάρχει παρά ένα μονάχα φιλοσοφικό πρόβλημα πραγματικά σοβαρό: το πρόβλημα της αυτοκτονίας. Τη στιγμή που αποφασίζεις πως η ζωή αξίζει ή δεν αξίζει τον κόπο να τη ζήσεις, απαντάς στο βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας. Τα υπόλοιπα, εάν ο κόσμος έχει τρεις διαστάσεις, εάν το πνεύμα διαιρείται σε εννιά ή δώδεκα κατηγορίες, ακολουθούν. Είναι παιχνίδια. Αρχικά πρέπει να απαντήσουμε. Και εάν σύμφωνα με το Νίτσε, είναι αλήθεια πως για να εκτιμηθεί ένας φιλόσοφος οφείλει να δίνει το παράδειγμα, καταλαβαίνουμε τι σημασία έχει η απάντηση, αφού απ' αυτή εξαρτάται η τελική χειρονομία. Εδώ είναι φανερό ότι πρόκειται για ευαισθησίες της καρδιάς, πρέπει όμως να εμβαθύνουμε σ' αυτές για να τις καταλάβουμε.

Όταν διερωτώμαι πώς κρίνω ότι ένα τέτοιο ερώτημα είναι πιο αναγκαίο από ένα άλλο, απαντάω ότι η πραγματικότητα το αναγκάζει να τεθεί. Δεν είδα ποτέ κανένα να πεθαίνει για το οντολογικό επιχείρημα. Ο Γαλιλαίος που ήταν κάτοχος μιας σημαντικής επιστημονικής αλήθειας, την απαρνήθηκε ευκολότατα τη στιγμή που έβαζε τη ζωή του σε κίνδυνο. Από μια άποψη έκανε καλά. Δεν άξιζε ν' ανέβει στην πυρά γι' αυτή την αλήθεια. Το εάν η γη γυρίζει γύρω από τον ήλιο ή ο ήλιος γύρω απ' τη γη, δεν έχει κατά βάθος σημασία. Είναι μια μάταιη απορία. Αντίθετα, παρατηρώ ότι πολλοί άνθρωποι πεθαίνουν γιατί πιστεύουν πως η ζωή δεν αξίζει τον κόπο να τη ζει κανείς. Βλέπω άλλους να σκοτώνονται, παραδόξως, για ιδέες ή αυταπάτες που τους παρέχουν μια δικαιολογία για να ζουν (αυτό που νομίζουν δικαιολογία για να ζουν αποτελεί συγχρόνως μια περίφημη δικαιολογία για να πεθάνουν). Συμπεραίνω λοιπόν ότι το νόημα της ζωής είναι το σπουδαιότερο από τα ερωτήματα. Πώς ν' απαντήσουμε; Πάνω σ' όλα αυτά τα σημαντικά προβλήματα - καταλαβαίνω κι εκείνους που διακινδυνεύουν να σκοτωθούν κι αυτούς που δεκαπλασιάζουν το πάθος για ζωή - υπάρχουν κατά τα φαινόμενα δυό μονάχα μέθοδοι σκέψης, η μέθοδος του ντε Λα Παλίσ και η μέθοδος του Δον Κιχώτη. Μονάχα η ισορροπία αληθοφάνειας και λυρισμού μπορεί να μας κάνει να νοιώσουμε

την ίδια στιγμή τη συγκίνηση και τη σαφήνεια. Σ' ένα θέμα τόσο απλό και παθητικό μαζί η επιστημονική και κλασική διαλεκτική οφείλει να παραχωρήσει τη θέση σε μια απλούστερη πνευματική στάση που προέρχεται από την ειλικρίνεια και τη συμπάθεια.

Αντιμετώπισαν πάντα την αυτοκτονία σαν ένα κοινωνικό φαινόμενο. Εδώ όμως τίθεται το θέμα της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην ατομική σκέψη και την αυτοκτονία. Μια χειρονομία σαν κι αυτή ωριμάζει μέσα στη σιωπή της καρδιάς, με το ρυθμό που ωριμάζει ένα μεγάλο έργο. Ο ίδιος ο άνθρωπος το αγνοεί. Ένα βράδυ, κάνει την τελική χειρονομία. Μου έλεγαν για το διευθυντή κάποιας επιχείρησης που αυτοκτόνησε, πως είχε χάσει την κόρη του πριν πέντε χρόνια, πως από τότε είχε αλλάξει ριζικά και ότι αυτή η ιστορία "τον είχε φθείρει". Δεν υπάρχει ακριβέστερη έκφραση. Το ότι αρχίζεις να σκέφτεσαι σημαίνει πως αρχίζεις να φθείρεσαι. Η κοινωνία δε δίνει μεγάλη σημασία σ' αυτές τις καταστάσεις. Το σαράκι βρίσκεται στην καρδιά του ανθρώπου. Εκεί πρέπει να το αναζητήσουμε. Αυτό το θανάσιμο παιχνίδι που οδηγεί την αντιμετώπη στο φως ύπαρξη, στη φυγή έξω απ' αυτό, πρέπει να το παρακολουθήσουμε και να το καταλάβουμε.

Υπάρχουν πολλά αίτια σε μια αυτοκτονία και γενικά τα πιο φανερά δεν είναι τα κυριότερα. Σπάνια αυτοκτονεί κανείς (η υπόθεση εν τούτοις δεν αποκλείεται) από αντίδραση. Εκείνο που οδηγεί στην αυτοκτονία πάντα σχεδόν είναι ανεξέλεγκτο. Συχνά οι εφημερίδες αναφέρουν για "βαθιές μελαγχολίες" ή "για ανίατη ασθένεια". Αυτές οι εξηγήσεις γίνονται δεκτές. Θα έπρεπε όμως να ξέρουμε μήπως την ίδια μέρα ένας φίλος του απελπισμένου του μίλησε μ' έναν τόνο αδιάφορο. Αυτός ο φίλος είναι ο υπαίτιος. Γιατί αυτό φτάνει για να ξεσπάσουν οι θλίψεις και η κούραση που είναι ακόμα μετέωρες. [Δεν παραλείπουμε την ευκαιρία να υπογραμμίσουμε το σχετικό χαρακτήρα αυτού του δοκιμίου. Πράγματι, η αυτοκτονία μπορεί να συνδεθεί με πολύ πιο έντιμα αίτια. Παράδειγμα: οι πολιτικές αυτοκτονίες, οι λεγόμενες αυτοκτονίες διαμαρτυρίας, στην κινεζική επανάσταση].

Αλλά, εάν είναι δύσκολο να καθορίσουμε ακριβώς τη στιγμή κατά την οποία το πνεύμα ξεκίνησε για το θάνατο, είναι πιο εύκολο να αντλήσουμε από την ίδια την αυτοκτονία τα συμπεράσματα που μας αναγκάζει να βγάλουμε. Από μια άποψη το να σκοτωθείς, σημαίνει, όπως στο μελόδραμα, πως αναγνωρίζεις κάτι. Σημαίνει ότι αναγνωρίζεις πως νικήθηκες απ' τη ζωή ή πως δεν την καταλαβαίνεις. Ας μην προχωρούμε όμως τόσο μακριά μ' αυτές τις αναλογίες κι ας επιστρέψουμε στις συνηθισμένες εκφράσεις. Σημαίνει μονάχα πως αναγνωρίζεις ότι "δεν αξίζει τον κόπο" να ζεις. Φυσικά, η ζωή δεν είναι ποτέ εύκολη. Συνεχίζουμε να κάνουμε τις χειρονομίες που υπαγορεύει η ύπαρξη για πολλούς λόγους, αλλά ο κυριότερος είναι η συνήθεια. Το να πεθαίνεις θεληματικά σημαίνει πως την ίδια στιγμή αναγνωρίζεις το γελοίο χαρακτήρα αυτής της συνήθειας, την απουσία κάθε βαθιάς αιτίας, τον ανόητο χαρακτήρα της καθημερινής κίνησης και τη ματαιότητα του πόνου.

Ποιο είναι, λοιπόν, αυτό το ακαθόριστο συναίσθημα που στερεί το πνεύμα απ' τον αναγκαίο για τη ζωή ύπνο; Ένας κόσμος που μπορούμε να το εξηγήσουμε χρησιμοποιώντας ακόμα και πρόχειρες δικαιολογίες είναι ένας κόσμος οικείος, φιλικός. Αλλά, μέσα σ' ένα σύμπαν στερημένο ξαφνικά από ψευδαισθήσεις και φώτα, ο άνθρωπος νοιώθει σαν ξένος. Σ' αυτή την εξορία, τη στερημένη από τις αναμνήσεις μιας χαμένης πατρίδα ή από την ελπίδα μιας γης της επαγγελίας, δεν υπάρχει βοήθεια. Αυτή η απόσταση, του ανθρώπου από τη ζωή του, του ηθοποιού από το σκηνικό του, αποτελεί κυριολεκτικά το συναίσθημα του παράλογου. Κάθε υγιής άνθρωπος όταν σκέφτεται την αυτοκτονία, πρέπει να παραδεχτεί, χωρίς περισσότερες εξηγήσεις, πως αισθάνεται να υπάρχει ένας σταθερός σύνδεσμος ανάμεσα σ' αυτό το συναίσθημα και την έλξη προς το μηδέν.

Θέμα του δοκιμίου είναι αυτή ακριβώς η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο παράλογο και την αυτοκτονία, το ακριβές μέτρο μέσα στο οποίο η αυτοκτονία αποτελεί μια λύση για το παράλογο. Μπορούμε να θέσουμε σαν αρχή πως για έναν άνθρωπο που δεν κοροϊδεύει, τις πράξεις του πρέπει να τις ρυθμίζει αυτό που πιστεύει γι' αλήθεια. Η πίστη, λοιπόν, στον παραλογισμό της ύπαρξης πρέπει να ρυθμίζει την πορεία του. Η

περιέργειά μας ν' αναρωτηθούμε, ειλικρινά και χωρίς ψεύτικες συγκινήσεις, εάν ένα τέτοιο συμπέρασμα επιβάλλει να εγκαταλείψουμε ταχύτερα μια ακατανόητη κατάσταση, είναι θεμιτή. Εδώ, βέβαια, μιλάω για ανθρώπους διατεθειμένους να είναι ειλικρινείς με τον εαυτό τους.

Αυτό το πρόβλημα, τοποθετημένο με σαφήνεια, μπορεί να φαίνεται πως είναι απλό και άλυτο μαζί. Αλλά άδικα πιστεύουμε πως τα απλά προβλήματα έχουν απλές λύσεις και πως το εμφανές καταλήγει στο εμφανές. Εκ των προτέρων, και αντιστρέφοντας τα δεδομένα του προβλήματος, φαίνεται πως δεν υπάρχουν παρά δυο φιλοσοφικές λύσεις, είτε αυτοκτονούμε είτε όχι, η λύση του ναι και η λύση του όχι. Θα ήταν πολύ ωραίο. Πρέπει, όμως, να πάμε με το μέρος εκείνων που, χωρίς να συμπεραίνουν, πάντα διερωτώνται. Δεν ειρωνεύομαι: αυτοί είναι οι περισσότεροι. Παρατηρώ ακόμα πως εκείνοι που απαντούν όχι, ενεργούν σαν να σκέφτηκαν, ναι. Πραγματικά, εάν δεχτώ το κριτήριο του Νίτσε, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σκέφτονται, ναι. Αντίθετα, τις περισσότερες φορές εκείνοι που αυτοκτονούν είναι βέβαιοι για το νόημα της ζωής. Αυτές οι αντιφάσεις πάντα υπάρχουν. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι ποτέ δεν ήταν τόσο ζωντανές όσο αυτήν τη στιγμή που η λογική, αντίθετα, είναι τόσο απαραίτητη. Η σύγκριση ανάμεσα στις φιλοσοφικές θεωρίες και τη συμπεριφορά εκείνων που τις διδάσκουν είναι ένα συνηθισμένο φαινόμενο. Αλλά πρέπει να παραδεχτούμε ότι μεταξύ των στοχαστών που δέχονται πως η ζωή δεν έχει νόημα κανείς δεν έφτασε στο σημείο να την αρνηθεί, εκτός απ' τον Κιρίλωφ - που είναι μυθιστορηματικός ήρωας - τον Πενεγκρίνο [Έχω ακούσει να μιλάνε για ένα μεταπολεμικό συγγραφέα, εφάμιλλο του Πενεγκρίνου, που αφού τελείωσε το πρώτο του βιβλίο αυτοκτόνησε για να δημιουργήσει ενδιαφέρον γύρω απ' το έργο του. Το ενδιαφέρον πράγματι δημιουργήθηκε, μα το βιβλίο κρίθηκε ως αποτυχημένο] - γνωστό απ' τον Λουκιανό - και τον Ζυλ Λεκιέ που εκθειάζει την υπόθεση. Για να γελάσουν αναφέρουν συχνά τον Σοπενάουερ που έπλεκε το εγκώμιο της αυτοκτονίας μπροστά σ' ένα τραπέζι γεμάτο φαγητά. Δεν είναι αστείο αυτό. Το να μη σέβεσαι μ' αυτό

τον τρόπο το τραγικό, δεν είναι σπουδαίο, φτάνει όμως για να κρίνεις τον άνθρωπο.

Πρέπει λοιπόν να πιστέψουμε πως - μπροστά σ' αυτές τις αντιφάσεις και ασάφειες - δεν υπάρχει καμιά σχέση ανάμεσα στην γνώμη που μπορεί να έχουμε για τη ζωή και τη χειρονομία που κάνουμε για να την αφήσουμε; Δεν υπερβάλλουμε. Στον έρωτα ενός ανθρώπου για τη ζωή υπάρχει κάτι δυνατότερο απ' όλες τις αθλιότητες του κόσμου. Η κρίση του κορμιού αξίζει περισσότερο απ' την κρίση του πνεύματος και μπροστά στην εκμηδένιση το κορμί υποχωρεί. Συνηθίζουμε να ζούμε προτού συνηθίσουμε να σκεφτόμαστε. Σ' αυτήν τη διαδρομή που κάθε μέρα μας φέρνει κοντύτερα στο θάνατο το κορμί διατηρεί αυτή την αναπόφευκτη προτεραιότητα. Τελικά, η ουσιαστική αντίφαση υπάρχει σ' αυτό που θα ονομάσω υπεκφυγή, γιατί συγχρόνως είναι κάτι λιγότερο και περισσότερο από την ικανοποίηση, με την έννοια που δίνει στη λέξη ο Πασκάλ. Η θνητή υπεκφυγή είναι η ελπίδα και αποτελεί το τρίτο θέμα αυτού του δοκιμίου. Η ελπίδα μιας άλλης ζωής που πρέπει "να αξίζει", ή η φρεναπάτη εκείνων που ζουν όχι για την ίδια τη ζωή, μα για κάποια μεγάλη ιδέα που τη διέπει, την εξυψώνει, της δίνει ένα νόημα και την προδίνει.

Έτσι όλα οδηγούν στη σύγχυση. Δεν είναι μάταιο το ότι ως εδώ παίζαμε με τις λέξεις και κάναμε πως πιστέψαμε ότι η άρνηση ενός νοήματος στη ζωή οδηγεί οπωσδήποτε στο συμπέρασμα ότι δεν αξίζει τον κόπο να τη ζεις. Πράγματι, σ' αυτές τις δυο γνώμες δεν υπάρχει τίποτα το υπερβολικό. Πρέπει μονάχα να μη μας πλανήσουν οι συγχύσεις, οι διαστάσεις και οι ασάφειες που έχουμε μέχρι τώρα επισημάνει. Πρέπει να απομακρυνθούμε απ' όλα αυτά και να πάμε κατ' ευθείαν στο αληθινό πρόβλημα. Αυτοκτονεί κανείς γιατί δεν αξίζει τον κόπο να ζήσει τη ζωή, να μια αναμφισβήτητη αλήθεια - άκαρπη όμως γιατί είναι αυτόδηλη. Αλλά μήπως αυτή η προσβολή, αυτή η άρνηση που μέσα της βυθίζουμε την ύπαρξη, οφείλεται στο ότι η ζωή δεν έχει κανένα νόημα; Μήπως ο παραλογισμός της ζωής μας αναγκάζει να φύγουμε απ' αυτή με την ελπίδα ή την αυτοκτονία; Να σε τι πρέπει ν' απαντήσουμε, τι πρέπει να γνωστοποιήσουμε και να εξηγήσουμε παραμερίζοντας όλα τ' άλλα. Το

παράλογο οδηγεί στο θάνατο; Σ' αυτό το πρόβλημα πρέπει να δώσουμε το προβάδισμα, τοποθετώντας το μακριά από κάθε μέθοδο σκέψης και πνευματικούς ακροβατισμούς. Σ' αυτή την αναζήτηση, οι διαφορές, οι αντιφάσεις και η ψυχολογία, που ένα "αντικειμενικό" πνεύμα ξέρει πάντα να παρεμβάλλει σε όλα τα προβλήματα, δεν έχουν καμιά θέση. Εδώ, το μόνο που χρειάζεται, είναι μια σκέψη που δεν αιτιολογεί, δηλαδή μια σκέψη λογική. Αυτό δεν είν' εύκολο. Το να σκέφτεσαι λογικά, είναι πάντα απλό. Μα είναι σχεδόν αδύνατο να σκέφτεσαι λογικά ως το τέλος. Οι άνθρωποι που πεθαίνουν με τα ίδια τους τα χέρια ακολουθούν, έτσι, τη συναισθηματική τους πλευρά ως το τέλος. Η σκέψη της αυτοκτονίας μου δίνει λοιπόν την ευκαιρία να θέσω το μοναδικό πρόβλημα που μ' ενδιαφέρει: υπάρχει λογική που φτάνει ως το θάνατο; Δεν μπορώ να το μάθω παρά διανύοντας ανεπηρέαστα αυτό το μοναδικό φως της αλήθειας με τη βοήθεια ενός συλλογισμού που τον ονομάζω παράλογο συλλογισμό. Πολλοί άρχισαν να τον κάνουν. Δεν ξέρω αν εξακολουθούν.

Όταν ο Καρλ Γιάσπερς, ανακαλύπτοντας το ανέφικτο της ενιαίας συγκρότησης του κόσμου, αναφωνεί: "Αυτός ο περιορισμός με οδηγεί στον εαυτό μου απ' όπου δεν υποχωρώ ούτε ένα βήμα, στην αντικειμενική άποψη που παρουσιάζω, με οδηγεί εκεί όπου ούτε εγώ ούτε η ύπαρξη του άλλου μπορεί να γίνει αντικείμενο για μένα", επικαλείται, ύστερα από πολλούς άλλους, αυτούς τους έρημους και άνυδρους τόπους όπου η σκέψη φτάνει σ' αδιέξοδο. Ύστερα από πολλούς άλλους, πραγματικά, αλλά πόσο βιαστικούς να βγουν από κει. Στην τελευταία αυτή καμπή που η σκέψη ταλαντεύεται φτάσαν πολλοί κι ανάμεσά τους οι πιο σεμνοί. Αυτοί που παραιτήθηκαν τότε από το πολυτιμότερο αγαθό, τη ζωή τους. Άλλοι, πνευματικές προσωπικότητες, επίσης παραιτήθηκαν, κατέληξαν όμως στην αυτοκτονία της σκέψης τους που αποτελούσε τη γνησιότερη επανάστασή τους. Η πραγματική προσπάθεια είναι να επιμένεις στο αντίθετο όσο μπορείς και να εξετάζεις από κοντά την άμορφη βλάστηση αυτών των μακρινών τόπων, όσο είναι δυνατό. Τα προσόντα που πρέπει να έχει κανείς για να παρατηρήσει αυτό το απάνθρωπο παιχνίδι, όπου το παράλογο, η ελπίδα κι ο θάνατος ανταλλάσσουν επιχειρήματα, είναι η επιμονή κι η

διορατικότητα. Το πνεύμα μονάχα μ' αυτά μπορεί ν' αναλύσει - προτού περιγράψει κι αναστήσει - τα πρόσωπα που παίρνουν μέρος σ' αυτό το βασικό κι ανάερο χορό.

ΤΑ ΠΑΡΑΛΟΓΑ ΤΕΙΧΗ

Τα βαθιά συναισθήματα, όπως τα μεγάλα έργα, έχουν πάντα μεγαλύτερη σημασία απ' αυτή που έχουν συνειδητοποιήσει πως εκφράζουν. Η συμπάθεια ή αντιπάθεια που νοιώθει μια ψυχή για κάτι οφείλεται στις συνήθειες της σκέψης ή της δράσης κι ακολουθεί τις συνέπειες που η ίδια η ψυχή αγνοεί. Τα μεγάλα συναισθήματα κουβαλάνε μαζί τους τον υπέροχο ή άθλιο κόσμο τους. Φωτίζουν με το πάθος τους έναν υπέροχο κόσμο όπου ξαναβρίσκουν το κλίμα τους. Υπάρχει ένας κόσμος ζήλειας, φιλοδοξίας, εγωισμού ή γενναιότητας. Ένας κόσμος, δηλαδή μια μεταφυσική και πνευματική στάση. Αυτό που ισχύει για τα ήδη καθορισμένα συναισθήματα ισχύει, ακόμα πιο πολύ, για τις συγκινήσεις που βασικά είναι τόσο ακαθόριστες και συγχρόνως τόσο "καθορισμένες", τόσο μακρινές και τόσο "κοντινές" με τις συγκινήσεις που μας προσφέρουν την ομορφιά ή μας προκαλούν το συναίσθημα του παράλογου.

Το συναίσθημα του παράλογου μπορεί να χτυπήσει στο πρόσωπο οποιονδήποτε άνθρωπο στη στροφή οποιουδήποτε δρόμου. Μέσα στην τρομερή του γύμνια, στο χωρίς λάμψη φως του, είναι ασύλληπτο. Αλλά αξίζει να σκεφτούμε πάνω σ' αυτό. Μάλλον είναι αλήθεια το ότι ένας άνθρωπος μας μένει άγνωστος για πάντα, το ότι σ' αυτόν υπάρχει κάτι για πάντα ακαθόριστο. Γνωρίζω όμως τους ανθρώπους πρακτικά και τους γνωρίζω απ' τη συμπεριφορά τους, απ' τις πράξεις τους, απ' τις συνέπειες που έχει στη ζωή το πέρασμά τους. Με τον ίδιο τρόπο μπορώ να καθορίσω πρακτικά όλα τα ακαθόριστα συναισθήματα που η ανάλυση δε θα μπορούσε να έχει καμιά επίδραση πάνω τους, να τα εξετάσω πρακτικά, να σκεφτώ τις συνέπειές τους, να συλλάβω και να καταγράψω κάθε τους μορφή, δημιουργώντας έτσι τον κόσμο τους. Όπως φαίνεται, είναι βέβαιο πως δε θα μάθω καλύτερα τα προσωπικά συναισθήματα ενός ηθοποιού επειδή τον έχω δει να παίζει εκατό φορές. Αν όμως φέρω στο μυαλό μου το πλήθος των ηρώων που έχει ενσαρκώσει και αν ισχυριστώ πως στον εκατοστό ήρωα τον γνωρίζω λίγο καλύτερα, καταλαβαίνουμε πως σ' αυτό υπάρχει μια δόση αλήθειας. Αυτό το φαινομενικά παράδοξο είναι και μια

αλληγορία. Κρύβει ένα νόημα. Θέλει να πει ότι ένας άνθρωπος χαρακτηρίζεται ευκολότερα όταν υποκρίνεται παρά όταν φέρεται με ειλικρίνεια. Έτσι συμβαίνει, σε μικρότερο βαθμό, και με τα αφανέρωτα μέσα στην καρδιά συναισθήματα που προδίνονται όμως εύκολα απ' τις πράξεις που κάνουμε και τις πνευματικές στάσεις που παίρνουμε. Καταλαβαίνει κανείς πως μ' αυτό τον τρόπο προτείνω μια μέθοδο. Αλλά με τη μέθοδο αυτή πρόκειται ν' αναλύσω, όχι να μάθω. Γιατί οι μέθοδοι έχουν σαν αποτέλεσμα τις μεταφυσικές που με την άγνοιά τους προδίνουν τα συμπεράσματα που μερικές φορές ισχυρίζονται πως δεν ξέρουν ακόμα. Έτσι, οι τελευταίες σελίδες ενός βιβλίου βρίσκονται ήδη στις πρώτες. Αυτή η αλληλεξάρτηση είναι αναπόφευκτη. Μια αποκλειστική μέθοδος σημαίνει πως κάθε αληθινή γνώση είναι ανέφικτη. Μονάχα τα φαινόμενα είναι δυνατό ν' απαριθμηθούν, μονάχα το περιβάλλον γίνεται αισθητό.

Με τη βοήθεια λοιπόν αυτού του ακαθόριστου συναισθήματος του παραλογισμού, ίσως μπορέσουμε και φτάσουμε στους διαφορετικούς μα αδελφικούς κόσμους της σκέψης, της τέχνης να ζεις ή γενικά της τέχνης. Αφετηρία είναι το κλίμα του παραλογισμού. Τέρμα, το παράλογο σύμπαν κι εκείνη η πνευματική στάση που φωτίζει τον κόσμο μ' ένα καθαρό φως κάνοντας έτσι να φανεί ένα ξεχωριστό, ένα προνομιούχο κι αδιάλλακτο πρόσωπο.

Καμιά φορά, οι μεγάλες πράξεις κι οι μεγάλες σκέψεις αρχίζουν κάπως αστεία. Τα μεγάλα έργα γεννιούνται συχνά στη στροφή κάποιου δρόμου ή στο καθάρισμα ενός καφενείου. Έτσι και με το παράλογο. Περισσότερο από κάθε άλλον, ο παράλογος κόσμος έχει τις ρίζες του σ' αυτή την άθλια γέννηση. Όταν μερικές φορές, σε μια ερώτηση που αφορά τις σκέψεις σου απαντάς: "τίποτε", ίσως να προσποιείσαι. Οι αγαπημένες υπάρξεις το ξέρουν καλά. Αν όμως η απάντηση αυτή είναι ειλικρινής, αν εκφράζει αυτό το μοναδικό ψυχικό συναισθημα της σιωπηλής ευγλωπτίας που σπάζει την αλυσίδα των καθημερινών χειρονομιών ενώ η καρδιά ψάχνει μάταια να βρει τον κρίκο που θα την ξανασυνδέσει, τότε αυτό φαίνεται πως είναι το πρώτο σημάδι του παραλογισμού.

Καμιά φορά τα σκηνικά καταρρέουν. Ξύπνημα, συγκοινωνία, τέσσερις ώρες γραφείο ή εργοστάσιο, γεύμα, συγκοινωνία, τέσσερις ώρες δουλειά, φαγητό, ύπνος και Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη, Πέμπτη, Παρασκευή και Σάββατο, αυτός ο κύκλος επαναλαμβάνεται εύκολα στον ίδιο ρυθμό τον περισσότερο καιρό. Μια μέρα όμως γεννιέται το "γιατί" κι όλα αρχίζουν σ' αυτή την πληκτική κούραση. "Αρχίζουν", αυτό είναι ενδιαφέρον. Στο τέλος μιας μηχανικής ζωής έρχεται η κούραση, την ίδια όμως στιγμή βάζει σε κίνηση τη συνείδηση. Τη σηκώνει απ' τον ύπνο και προξενεί τη συνέχεια. Η συνέχεια είναι η ασυνείδητη επιστροφή στην αλυσίδα ή η οριστική αφύπνιση. Στο τέλος της αφύπνισης βρίσκεται το αποτέλεσμα που φτάνει με τον καιρό: αυτοκτονία ή αναθεώρηση. Η κούραση κλείνει μέσα της κάτι το αποκαρδιωτικό. Εδώ, είμαι υποχρεωμένος να πω πως είναι καλή. Γιατί με τη συνείδηση αρχίζουν όλα και μονάχα αυτή αξίζει. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν έχουν καμιά πρωτοτυπία. Είναι όμως φανερές: κι αυτό φτάνει γιατί μας δίνει την ευκαιρία να γνωρίσουμε καθολικά το παράλογο στις πηγές του. Με το "ενδιαφέρον" αρχίζουν όλα.

Όλες τις μέρες μιας άφεγγης ζωής ο χρόνος μας ανέχεται. Έρχεται όμως πάντα η στιγμή που πρέπει να τον ανεχτούμε και να τον υπομείνουμε εμείς. Ζούμε με το μέλλον: "αύριο", "αργότερα", "όταν σου δοθεί μια ευκαιρία", "με τον καιρό θα καταλάβεις". Αυτές οι ανακολουθίες είναι περιέργες αφού θα πεθάνουμε. Αλλά φτάνει η μέρα που ο άνθρωπος διαπιστώνει πως είναι τριάντα χρονών. Επιβεβαιώνει έτσι τη νιότη του. Την ίδια όμως στιγμή συγκρίνει τον εαυτό του με το χρόνο. Παίρνει θέση μέσα σ' αυτόν. Αναγνωρίζει πως βρίσκεται σε μια κρίσιμη στιγμή και παραδέχεται πως έχει χρέος να την περάσει. Ανήκει στο χρόνο και τρομοκρατημένος βλέπει στο πρόσωπο του χρόνου το χειρότερο εχθρό του. Αύριο, επιθυμούσε το αύριο, τη στιγμή που έπρεπε να μην το ήθελε μ' όλο του το είναι. Αυτή η επανάσταση της σάρκας αποτελεί το παράλογο [Όχι όμως κυριολεκτικά. Δε δίνω έναν ορισμό, απαριθμώ συναισθήματα, ανεκτά απ' το παράλογο. Αλλά το τέλος της απαρίθμησης δε σημαίνει κι εξάντληση του παράλογου].

Ένα βήμα πιο κάτω και να το παράλογο: βλέπουμε πως ο κόσμος είναι "αδιαπέραστος", προαισθανόμαστε σε ποιο σημείο μας είναι ξένη μια πέτρα, διαπιστώνουμε πως είναι αδύνατο ν' απλοποιήσουμε τα πράγματα, με πόσο πείσμα μπορεί να μας αντιστέκεται η φύση, ένα τοπίο. Στο βάθος κάθε ομορφιάς υπάρχει κάτι το απάνθρωπο και οι λόφοι, ο γλυκός ουρανός, τα δέντρα χάνουν την ίδια στιγμή το ψεύτικο νόημα που τους δίναμε, γίνονται πιο μακρινά κι από ένα χαμένο παράδεισο. Η πανάρχαιη σκληρότητα του κόσμου, περνώντας μέσα από χιλιάδες χρόνια, έρχεται να μας συναντήσει. Για μια στιγμή δεν τη νοιώθουμε, αφού για ένα σωρό αιώνες καταλαβαίναμε μονάχα τις μορφές και τα σχήματα που δίναμε στον κόσμο. Αλλ' από δω και στο εξής δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτό το τέχνασμα. Ο κόσμος ξαναπαίρνει την πραγματική του μορφή και μας ξεφεύγει. Αυτά, τα από συνήθεια κρυμμένα σκηνικά ξαναπαίρνουν το αληθινό τους πρόσωπο. Απομακρύνονται. Με τον ίδιο τρόπο, υπάρχουν μέρες όπου στο πρόσωπο μιας γνωστής μας, ξαναβρίσκουμε σε μια ξένη, εκείνη που είχαμε αγαπήσει πριν μήνες ή χρόνια και ίσως επιθυμήσουμε αυτό που συχνά μας κάνει να νοιώθουμε τόσο μόνοι. Αλλά δεν ήρθε ακόμα η ώρα. Ένα μονάχα πράγμα πρέπει να έχουμε υπόψη μας: τη μυστικότητα κι ανομοιότητα του κόσμου που αποδεικνύουν το παράλογο.

Ακόμα και οι άνθρωποι έχουν κάτι το απάνθρωπο. Όταν για ορισμένες ώρες βλέπουν τα πράγματα καθαρά, η μηχανική πλευρά των χειρονομιών τους, η χωρίς νόημα παντομίμα τους, καθιστά ηλίθιο ό,τι τους περιβάλλει. Πίσω από μια τζαμαρία, ένας άνθρωπος μιλάει στο τηλέφωνο* δεν τον ακούμε αλλά βλέπουμε τη χωρίς νόημα μιμική του: αναρωτιόμαστε γιατί ζει. Αυτή η απέχθεια για την απανθρωπιά του ίδιου του ανθρώπου, η κατακόρυφη πτώση της εικόνας μας, η "ναυτία" όπως τη χαρακτηρίζει ένας σύγχρονος συγγραφέας, αυτά επίσης αποδεικνύουν το παράλογο. Όπως το αποδεικνύει ο ξένος που, ορισμένα δευτερόλεπτα, έρχεται να μας συναντήσει μέσα σ' έναν καθρέφτη, ο γνωστός μα ενοχλητικός αδελφός που ξαναβρίσκουμε στις φωτογραφίες μας, ο εαυτός μας.

Έρχομαι, τέλος, στο θάνατο και στο συναίσθημα που νοιώθουμε γι' αυτόν. Πάνω σ' αυτό έχουν λεχθεί τα πάντα και πρέπει ν' αποφύγουμε το

πάθος. Ποτέ, πάντως, δε θα εκπλαγούμε αρκετά επειδή όλος ο κόσμος ζει έτσι, δηλαδή σα "να μην ήξερε κανείς". Αυτό συμβαίνει γιατί η εμπειρία του θανάτου δεν υπάρχει στην πραγματικότητα. Πραγματικά, μια εμπειρία τη δοκιμάζουμε μονάχα όταν τη ζούμε και τη συνειδητοποιούμε. Εδώ, πρέπει να δούμε αν είναι δυνατό να μιλάμε για την εμπειρία του θανάτου των άλλων. Αυτή είναι μια πνευματική άποψη που ποτέ δε δεχτήκαμε. Αυτή η μελαγχολική στάση δεν μπορεί να είναι πειστική. Στην πραγματικότητα, η φρίκη είναι συνυφασμένη μ' αυτό τούτο το γεγονός. Αν μας τρομάζει ο χρόνος, μας τρομάζει γιατί αποδεικνύει το αποτέλεσμα που έρχεται. Σ' αυτό το σημείο, για λίγο τουλάχιστον, όλες οι ωραίες συζητήσεις πάνω στην ψυχή παίρνουν ένα μάθημα απ' τον αντίπαλό τους. Απ' αυτό το ασάλευτο κορμί, η ψυχή λείπει. Αυτή η βασική κι οριστική πλευρά του γεγονότος αποτελεί το περιεχόμενο του παράλογου συναισθήματος. Κάτω απ' το θνητό φως αυτού του πεπρωμένου, εμφανίζεται η ματαιότητα. Καμιά ηθική, καμιά προσπάθεια δε δικαιολογούνται a priori μπροστά στα ανάληγτα μαθηματικά που ρυθμίζουν την ύπαρξή μας.

Τονίζω πως όλα αυτά έχουν ειπωθεί ένα σωρό φορές. Εδώ, περιορίζομαι στο να κάνω μια σύντομη ταξινόμηση επισημαίνοντας αυτά τα γνωστά θέματα. Βρίσκονται σε κάθε λογοτεχνία, σε κάθε φιλοσοφία. Συζητιούνται καθημερινά. Δεν υπάρχει λόγος να τα επαναλαμβάνουμε. Πρέπει, όμως, να βεβαιωθούμε γι' αυτά τα γνωστά πράγματα για να μπορέσουμε κατόπιν να προβληματισθούμε πάνω στο αρχικό θέμα. Θέλω να επαναλάβω πως εκείνο που μ' ενδιαφέρει δεν είναι τόσο οι παράλογες ανακαλύψεις όσο οι παράλογες συνέπειές τους. Εάν βεβαιωθούμε γι' αυτά τα γεγονότα, τι πρέπει να συμπεράνουμε, που πρέπει να καταλήξουμε; Θα πρέπει ν' αυτοκτονήσουμε ή, παρ' όλα αυτά, να ελπίζουμε; Πριν απ' όλα είναι απαραίτητο να ελέγξουμε τις δυνατότητες της σκέψης.

Το πρώτο βήμα που κάνει το πνεύμα είναι να διακρίνει το αληθινό απ' το ψεύτικο. Εν τούτοις, η πρώτη ανακάλυψη της σκέψης είναι η αντίφαση. Σ' αυτό το σημείο, είναι ανώφελο να προσπαθήσω να γίνω

πειστικός. Γιατί, εδώ κι αιώνες, κανείς δεν το απέδειξε πιο σωστά απ' τον Αριστοτέλη: "Μ' όλους τους ισχυρισμούς συμβαίνει ό,τι πολλές φορές τονίσαμε σαν αναπόδραστη συνέπεια, δηλαδή ότι αυτοί οι ίδιοι αναιρούν τους εαυτούς τους. Γιατί εκείνος που λέει ότι τα πάντα είναι αλήθεια δέχεται και τον αντίθετο του δικού του ισχυρισμό, κι έτσι ο δικός του δε θα είναι αληθινός (γιατί αυτός που παραδέχεται σαν αληθινό τον αντίθετο ισχυρισμό καθιστά ψεύτικο το δικό του). Αντίθετα, εκείνος που λέει πως όλα είναι ψέμα, διαψεύδει αυτός ο ίδιος τον ισχυρισμό του. Εάν δε ο πρώτος ισχυρίζεται ότι ο αντίθετος του δικού του ισχυρισμός δεν είναι αληθινός, ο δε δεύτερος ότι δεν είναι ψεύτικος μόνο ο δικός του, θα δημιουργηθεί και για τους δυο η προϋπόθεση μιας ατέλειωτης σειράς αληθινών και ψεύτικων ισχυρισμών, γιατί εκείνος που λέει ότι κάποιος αληθινός ισχυρισμός είναι πραγματικά αληθινός, είναι μέσα στην αλήθεια κι αυτό συμβαίνει επ' άπειρο" [Αριστοτέλη, Μετά τα Φυσικά, Γ8 1012β 13-22].

Μέσα σ' αυτόν το λαβύρινθο το πνεύμα τα χάνει. Αυτά τα παράδοξα είναι αδύνατο ν' απλοποιηθούν. Όσα λογοπαίγνια κι αν χρησιμοποιήσουμε, όσους ακροβατικούς συλλογισμούς κι αν κάνουμε δεν μπορούμε ν' αρνηθούμε πως πάνω απ' όλα καταλαβαίνω σημαίνει ενοποιώ. Όσο κι αν εξελίσσεται το πνεύμα, ο βαθύς πόνος του θα συνδέεται με το ασυνείδητο συναίσθημα που νοιώθει ο άνθρωπος μπροστά στον κόσμο: στην ανάγκη ν' αποκτήσει μια στενή σχέση μαζί του και την επιθυμία της σαφήνειας. Για έναν άνθρωπο η κατανόηση του κόσμου συνίσταται στο να περιορισθεί στο ανθρώπινο σημαδεύοντάς το με τη σφραγίδα του. Ο κόσμος της γάτας δεν είναι και κόσμος του μυρμηγκοφάγου. Αυτό το νόημα έχει το γνωστό "Κάθε σκέψη είναι ανθρωπομορφική". Παρόμοια, το πνεύμα που προσπαθεί να καταλάβει την πραγματικότητα δεν μπορεί να αισθάνεται ικανοποιημένο αν δεν την περιορίσει σε λογικά δεδομένα. Εάν ο άνθρωπος ήξερε πως και το σύμπαν μπορεί ν' αγαπάει και να υποφέρει θα συμφιλιωνόταν μαζί του. Εάν μέσα στους ευκολομετάβλητους καθρέφτες των φαινομένων η σκέψη ανακάλυπτε αιώνιες σχέσεις, που θα μπορούσαν να συνοψίσουν και να συνοψισθούν σε μια μοναδική αρχή, θα μπορούσαμε να μιλάμε για μια

πνευματική ευτυχία, ο μύθος των ευτυχισμένων δε θα ήταν μια γελοία παραμόρφωση.

Τα ουσιαστικά στοιχεία του ανθρώπινου δράματος είναι η νοσταλγία της ενότητας, ο πόθος του απόλυτου. Το ότι όμως η νοσταλγία αυτή είναι ένα γεγονός δε σημαίνει πως πρέπει να επαναπαυόμαστε. Εάν, διαβαίνοντας το χάσμα που χωρίζει τον πόθο απ' την κατάκτηση, διαπιστώσουμε όπως ο Παρμενίδης την ύπαρξη του Ενός (όποιο κι αν είναι), πέφτουμε στη γελοία αντίφαση ενός πνεύματος που διαπιστώνει την απόλυτη ενότητα και με την ίδια του τη διαπίστωση αποδεικνύει τη διαφοροποίησή του και την πολλαπλότητα που ισχυριζόταν πως θ' απλοποιούσε. Σ' αυτόν το φαύλο κύκλο οι ελπίδες μας σβήνουν. Όλα αυτά είναι αλήθειες. Θα επαναλάβω, για μια ακόμη φορά, πως το ενδιαφέρον δε βρίσκεται σ' αυτές αλλά στα συμπεράσματα που μπορούμε να βγάλουμε απ' αυτές. Γνωρίζω κι άλλη μια αλήθεια: ο άνθρωπος είναι θνητός. Ωστόσο, πρέπει να έχουμε υπόψη τα πνεύματα που ξεκινώντας απ' αυτή την αλήθεια κατέληξαν σ' απόλυτα συμπεράσματα. Σ' αυτό το δοκίμιο πρέπει να έχουμε αδιάκοπα στο μυαλό μας τη σταθερή διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σ' εκείνο που νομίζουμε πως ξέρουμε, στην πρακτική συγκατάθεση και την εικονική άγνοια η οποία μας κάνει να ζούμε με ιδέες που, αν αποδεικνυόντουσαν αληθινές, θα 'πρεπε ν' αναστατώσουν ολόκληρη τη ζωή μας. Μπροστά σ' αυτό το πνευματικό αδιέξοδο, νοιώθουμε απόλυτα τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα σ' εμάς και σ' ό,τι κάνουμε. Όσο το πνεύμα μένει ήρεμο μέσα στον ακίνητο κόσμο των ελπίδων του τα πάντα αντικατοπτρίζονται τοποθετημένα κανονικά στην ενότητα της νοσταλγίας του. Στην πρώτη όμως κίνηση, αυτός ο κόσμος σπάει και καταρρέει: ατέλειωτοι αντικατοπτρισμοί θέλουν να μάθουν. Ας μην ελπίζουμε. Ποτέ πια δε θα μπορέσουμε να ξαναφτιάξουμε τη γνωστή κι ήρεμη όψη που μας έδινε τη γαλήνη. Μετά από αναζητήσεις τόσων αιώνων, από παραιτήσεις τόσων σκέψεων, ξέρουμε καλά πως αυτό είναι αλήθεια για κάθε μας γνώση. Εξαιρώντας τους εξ επαγγέλματος ορθολογιστές, σήμερα δεν υπάρχει ελπίδα για πραγματική γνώση. Αν χρειαζόταν να γράψουμε τη μοναδική σημαντική ιστορία της ανθρώπινης

σκέψης, θα 'πρεπε ν' αναφέρουμε τις διαδοχικές της αναθεωρήσεις κι αδυναμίες.

Για ποιον και για ποιο μπορώ να πω ανεπιφύλακτα: "Αυτό το ξέρω!" Την καρδιά μου μπορώ να την καταλάβω και ξέρω πως υπάρχει. Τον κόσμο, μπορώ να τον αγγίξω και ξέρω, πάλι, πως υπάρχει. Εδώ σταματάει κάθε μου γνώση, τα υπόλοιπα είναι επινοήσεις. Γιατί, αν προσπαθώ να καταλάβω τον εαυτό μου για τον οποίο είμαι σίγουρος, αν προσπαθώ να τον καθορίσω και να τον συνοψίσω, αφήνω το νερό να κυλάει μέσ' από τα δάκτυλά μου. Μπορώ να περιγράψω μία - μία όλες τις όψεις που ξέρει να παίρνει, ακόμα κι εκείνες που του έχουν αποδώσει, τη μόρφωση, την καταγωγή, την οργή ή τις σιωπές, την αξιοπρέπεια ή μικροπρέπεια. Αλλά δεν προσθέτουμε πρόσωπα. Ακόμα κι αυτή, η δική μου καρδιά θα μου μείνει άγνωστη για πάντα. Ανάμεσα στη βεβαιότητα που έχω για την ύπαρξή μου και στο νόημα που προσπαθώ να δώσω σ' αυτή τη βεβαιότητα, υπάρχει ένα κενό που δε θα γεμίσει ποτέ. Ο εαυτός μου θα μου μείνει για πάντα ξένος. Στην ψυχολογία και στη λογική υπάρχουν αλήθειες αλλά λείπει η αλήθεια. Το Σωκρατικό "γνώθι σ' αυτόν" αξίζει τόσο όσο το "έσο ενάρετος" της εξομολόγησης. Σ' αυτά βλέπουμε πως υπάρχει νοσταλγία και άγνοια. Αποτελούν άσκοπα παιχνίδια επάνω σε σπουδαία θέματα. Μονάχα μέσα στα πλαίσια που μπορεί κανείς να τα πλησιάσει παίρνουν κάποιο νόημα.

Βλέπω ακόμα τα δέντρα που ξέρω τη σύστασή τους, το νερό που δοκιμάζω τη γεύση του. Πώς ν' αρνηθώ αυτό τον κόσμο αφού υφίσταμαι την επίδρασή του, πώς ν' αρνηθώ το άρωμα της χλόης και των άστρων, πώς ν' αρνηθώ τη νύχτα και τις λίγες βραδιές που χαρίζουν στην καρδιά γαλήνη; Κι όμως ολόκληρη η επιστήμη αυτής της γης δε θα με πείσει ποτέ για το ότι αυτός ο κόσμος μου ανήκει. Μου τον περιγράφετε και με μαθαίνετε πού να τον κατατάξω. Απαριθμείτε τους νόμους του και διψώντας για γνώση συμφωνώ πως είναι αληθινοί. Διαλύετε το μηχανισμό του κι η ελπίδα μου μεγαλώνει. Μου μαθαίνετε, τέλος, πως αυτός ο γοητευτικός και πολύχρωμος κόσμος ξεκινάει απ' το άτομο κι αυτό απ' το ηλεκτρόνιο. Όλα αυτά είναι πολύ ωραία και περιμένω να συνεχίσετε. Εσείς

όμως μου μιλάτε για ένα αόρατο πλανητικό σύστημα όπου τα ηλεκτρόνια περιστρέφονται γύρω από έναν πυρήνα. Μου εξηγείτε σ' αυτό τον κόσμο με μια εικόνα. Αναγνωρίζω τότε πως φτάσατε στο σημείο να κάνετε ποίηση: Δε θα μάθω ποτέ. Προτού προλάβω να μάθω την προέλευσή μου αλλάζετε θεωρία. Έτσι, η επιστήμη που ήταν υποχρεωμένη να μου μάθει τα πάντα καταλήγει στην υπόθεση, η σαφήνεια βυθίζεται στην αλληγορία, η αβεβαιότητα αναλύεται σ' έργο τέχνης. Για ποιο λόγο τόσες προσπάθειες; Οι απαλές γραμμές των λόφων και το χέρι της νύχτας πάνω σ' αυτήν τη βασανισμένη καρδιά μου μαθαίνουν πιο πολλά. Ξαναγυρίζω εκεί που βρισκόμουν στην αρχή. Καταλαβαίνω πως η επιστήμη με βοηθάει στο να συλλάβω και ν' απαριθμήσω τα φαινόμενα. Δε μπορεί όμως να με βοηθήσει στο να εννοήσω τον κόσμο. Ακόμα κι αν είχα αγγίξει ολόκληρο το πρόπλασμά του με το δάκτυλο, πάλι δε θα 'ξερα τίποτε. Κι εσείς μ' αναγκάζετε να διαλέξω ανάμεσα σε μια βέβαιη για τον εαυτό της περιγραφή που δε μου μαθαίνει τίποτα, και σ' αβέβαιες υποθέσεις που ισχυρίζονται πως με διδάσκουν. Γι' αυτό τον κόσμο και για τον εαυτό μου είμαι ένας ξένος, οπλισμένος σε κάθε περίπτωση με μια σκέψη που απ' τη στιγμή που διαπιστώνει αρνιέται τον εαυτό της. Γιατί να βρίσκω τη γαλήνη μονάχα στην άγνοια και στο θάνατο, γιατί ο πόθος της κατάκτησης να προσκρούει πάνω σε τείχη που δε δίνουν καμία σημασία στις επιθέσεις του; Θέλω, σημαίνει προκαλώ το παράδοξο. Όλα τα πάντα κάνουν να γεννηθεί αυτή η δηλητηριασμένη γαλήνη, υποθάλπουν την αδιαφορία, τον ύπνο της καρδιάς και την παραίτηση.

Ακόμα κι η σκέψη, με το δικό της τρόπο, με πείθει πως αυτός ο κόσμος είναι παράλογος. Η καθαρή λογική, σ' αντίθεση με το παράλογο, ισχυρίστηκε πως το κάθε τι είναι σαφές. Ευχόμουν το δίκιο της αλλά μάταια περίμενα αποδείξεις. Έπειτα από τόσους αιώνες αναζητήσεων και τόσους εκφραστικούς και πειστικούς ανθρώπους, ξέρω πως αυτό είναι λάθος. Σ' αυτό το πεδίο τουλάχιστον, αφού δεν μπορώ να μάθω, δεν υπάρχει ευτυχία. Η παγκόσμια λογική, πρακτική, ηθική, η αιτιοκρατία, οι θεωρίες που εξηγούν τα πάντα κάνουν τον συνεπή με τον εαυτό του άνθρωπο να γελά. Δεν έχουν καμιά σχέση με το πνεύμα. Αρνούνται να

δεχτούν την ουσιαστική του αλήθεια - το ότι είναι δέσμιο. Μέσα σ' αυτό το ανεξήγητο και περιορισμένο σύμπαν το πεπρωμένο του ανθρώπου παίρνει λοιπόν το νόημά του. Ένα πλήθος από παραλογισμούς υψώνεται και περικυκλώνει τον άνθρωπο ως το τέλος. Απ' τη στιγμή που θ' αποφασίσει να βλέπει σωστά, διακρίνει κι αισθάνεται το συναίσθημα του παράλογου. Έλεγα πως ο κόσμος είναι παράλογος και προχωρούσα πολύ γρήγορα. Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι πως αυτός ο κόσμος δεν μπορεί να δικαιολογηθεί. Παράλογο είναι το χάσμα ανάμεσα στο ότι δε δικαιολογείται και στο μάταιο, μα δυνατό πόθο του ανθρώπου για σαφήνεια. Το παράλογο ισχύει και για τον άνθρωπο και για τον κόσμο. Για την ώρα είναι το μόνο που τους συνδέει. Τους ενώνει όπως ενώνει τους ανθρώπους το μίσος. Μέσα σ' αυτό το αμέτρητο σύμπαν που διαδραματίζεται η περιπέτειά μου αυτό μονάχα μπορώ να δω καθαρά. Ας σταθούμε εδώ. Αν δεχτώ πως αυτός ο παραλογισμός που ρυθμίζει τις σχέσεις μου με τη ζωή είναι αλήθεια, αν μπροστά στο θέαμα του κόσμου νοιώθω αυτό το συναίσθημα, αυτή την ανάγκη για σαφήνεια που μ' αναγκάζει ν' αναζητήσω τη γνώση, είμαι υποχρεωμένος να θυσιάσω τα πάντα σ' αυτή την αλήθεια και να την κοιτάξω κατάματα για να μπορέσω να την καταλάβω. Προπάντων, είμαι υποχρεωμένος να συμμορφωθώ μαζί της και να υποστώ όλες τις συνέπειες. Εδώ μιλάω για αξιοπρέπεια. Προηγουμένως όμως, θέλω να μάθω αν η σκέψη μπορεί να διατηρηθεί μέσα σ' αυτή την έρημο που τόλμησε να μπει. Εκεί βρήκε την τροφή της. Σ' αυτή την έρημο κατάλαβε πως μέχρι τώρα τρεφόταν με αυταπάτες. Ήταν η αφορμή για μερικά από τα πιο σημαντικά θέματα της ανθρώπινης σκέψης.

Απ' τη στιγμή που η σκέψη διακρίνει σωστά, ο παραλογισμός γίνεται πάθος - το πιο φοβερό απ' όλα. Το πρόβλημα όμως βρίσκεται στο να μάθουμε αν μπορούμε να ζούμε με τα πάθη μας κι αν μπορούμε να δεχτούμε τον αδέκαστο νόμο του που πυρπολεί την καρδιά φλογίζοντάς την. Είναι νωρίς όμως ακόμα για να το αντιμετωπίσουμε. Βρίσκεται στη μέση αυτής της εμπειρίας. Θα έλθει η ώρα του. Ας ξαναγυρίσουμε στα θέματα και στις σκέψεις της ερήμου. Το να τ' απαριθμήσουμε είναι αρκετό. Σήμερα, είναι γνωστά σ' όλους. Υπήρξαν πάντα άνθρωποι για να

υποστηρίξουν το παράλογο. Ποτέ δε διακόπηκε η παράδοση της ταπεινής σκέψης. Φαίνεται πως δεν υπάρχει λόγος να ξαναγίνει ορθολογιστική κριτική αφού έγινε τόσες φορές. Κι όμως, η εποχή μας βλέπει να ξαναδημιουργούνται αυτά τα παράδοξα συστήματα που επινοούν τρόπους για να κάνουν τη λογική να σκοντάψει, λες και προηγείτο πάντα. Αλλά αυτό δεν αποδεικνύει τόσο την πρόοδο της λογικής όσο τη δύναμη των ελπίδων της. Στην ιστορία, αυτή η σταθερότητα των δύο στάσεων εκφράζει το τρομερό δράμα του ανθρώπου που, κομμένος στα δύο, επιθυμεί την ενότητα και τη φωτεινή θεά που μπορεί να 'χει απ' τα τείχη που τον κλείνουν.

Ίσως όμως μονάχα στη δική μας εποχή να είναι τόσο σφοδρή η επίθεση εναντίον της λογικής. Απ' τον καιρό της κραυγής του Ζαρατούστρα: "Κατά τύχη αυτή είναι η πιο παλιά ευγένεια του κόσμου. Την ξανάδωσα σ' όλα τα πράγματα όταν edίδασκα πως πάνω απ' αυτά καμιά αιώνια θέληση δε θέλει", απ' τη θανάσιμη αρρώστια του Κίρκεγκωρ, "αυτό το κακό που τελειώνει με το θάνατο χωρίς τίποτε άλλο μετά απ' αυτόν" - από τότε κι έπειτα ακολούθησαν τα σημαντικά και βασανιστικά θέματα της παράλογης σκέψης. Ή τουλάχιστον, κι αυτή η παρατήρηση είναι σημαντική, ακολούθησαν τα θέματα της παράλογης θρησκευτικής σκέψης. Απ' τον Γιάσπερς ως τον Χάιντεγκερ, απ' τον Κίρκεγκωρ ως τον Σεστώφ, απ' τους φαινομενολόγους ως τον Σέλερ, επάνω στο πεδίο της λογικής και της ηθικής, ένα σωρό πνεύματα, που μοιάζουν γιατί τα συνδέει η νοσταλγία και διαφέρουν στις μεθόδους και στους σκοπούς τους, προσπάθησαν επίμονα ν' αποκλείσουν τον περήφανο δρόμο της λογικής και να ξαναβρούν το βατό δρόμο της αλήθειας. Εδώ, αναφέρομαι σε γνωστές σκέψεις που αξίζουν. Όποιες κι αν είναι ή ήταν οι φιλοδοξίες τους, όλες ξεκίνησαν απ' αυτό το ανέκφραστο σύμπαν όπου κυριαρχούν η αντίφαση, η αντινομία, η αγωνία και η αδυναμία. Και το κοινό τους σημείο είναι ακριβώς τα θέματα που αναφέραμε μέχρι τώρα. Ακόμα, πρέπει να έχει τόση σημασία ώστε πρέπει να μελετηθούν ιδιαίτερα. Αλλά για την ώρα μας χρειάζονται για τις αποκαλύψεις τους και τις αρχικές τους εμπειρίες. Χρειάζεται μόνο να εξακριβώσουμε τη συνέπειά τους. Ίσως είναι τολμηρό

το να θελήσουμε να αναλύσουμε τις φιλοσοφίες τους, μπορούμε όμως, κι αυτό φτάνει, να περιγράψουμε τα κοινά βασικά τους σημεία.

Ο Χάιντεγκερ αντιμετωπίζει μ' απάθεια την ανθρώπινη ύπαρξη κι υποστηρίζει πως είναι ταπεινωμένη. Μοναδική πραγματικότητα σ' όλη την κλίμακα των υπάρξεων είναι η "έγνοια". Για το χαμένο μέσα στον κόσμο και τις αντιφάσεις του άνθρωπο, αυτή η έγνοια είναι ένας σύντομος και φευγαλέος φόβος. Αν όμως αυτός ο φόβος συνειδητοποιηθεί, μετατρέπεται σε αγωνία, γίνεται το διαρκές κλίμα του ανθρώπου που βλέπει καθαρά "πώς μέσα σ' αυτό ξαναβρίσκεται η ύπαρξη". Αυτός ο καθηγητής της φιλοσοφίας γράφει στην πιο αφηρημένη γλώσσα του κόσμου και χωρίς να αμφιβάλλει πως "ο τελειωτικός κι οριστικός χαρακτήρας της ανθρώπινης ύπαρξης προηγείται κατά πολύ από τον ίδιο τον άνθρωπο". Ενδιαφέρεται για τον Καντ αλλ' αυτό το κάνει επειδή θέλει ν' αναγνωρίσει τον περιορισμένο χαρακτήρα του "Καθαρού Λόγου". Ενδιαφέρεται επειδή στο τέλος των αναλύσεών του αυτό τον βοηθάει να καταλήξει στο ότι "ο κόσμος δεν μπορεί να προσφέρει τίποτε στον άνθρωπο που αγωνιά". Πιστεύει πραγματικά πως η έγνοια αυτή είναι πολύ πιο σπουδαία απ' τις κατηγορίες του πνεύματος, κι έτσι μονάχα αυτή σκέφτεται και μονάχα γι' αυτή μιλάει. Απαριθμεί τις όψεις που παίρνει: ανία, όταν ο κοινός άνθρωπος προσπαθεί να παραδεχτεί και να συνειδητοποιήσει τον εαυτό του. Τρόμος, όταν το πνεύμα σκέφτεται το θάνατο. Κι αυτός ακόμα δεν ξεχωρίζει τη συνείδηση απ' το παράλογο. Η συνείδηση του θανάτου οφείλεται στην έγνοια και με τη φωνή της αγωνίας "η ύπαρξη επικαλείται τη συνείδηση" εξορκίζοντάς την "να ξανάρθει για να χαθεί μέσα στο ανώνυμο Ον". Από δω και στο εξής δεν πρέπει να κοιμάται αλλά να μένει άγρυπνη ως τη συντέλεια. Προσκολλάται σ' αυτό τον παράλογο κόσμο κατηγορώντας το φθαρτό του χαρακτήρα. Ψάχνει να βρει το δρόμο του ανάμεσα στα ερείπια.

Ο Γιάσπερς μας αποκαρδιώνει με την οντολογία γιατί υποστηρίζει πως έχουμε χάσει την "αθωότητα". Ξέρει πως δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα πιο σπουδαίο από το θνητό παιχνίδι των φαινομένων. Ξέρει πως το τέλος του πνεύματος είναι η ήττα. Εμποδίζει την εξέλιξη της πνευματικής

περιπέτειας που μας χαρίζει η ιστορία και κτυπάει αλύπητα τις ατέλειες κάθε συστήματος, τη φαντασία που έχει διατηρήσει τα πάντα, το κήρυγμα που δεν έχει κρύψει τίποτα. Μέσα σ' αυτόν τον λεηλατημένο κόσμο όπου έχει αποδειχτεί πως η γνώση είναι ανέφικτη, όπου φαίνεται ότι μόνη πραγματικότητα είναι το τίποτα και μοναδική στάση η απελπισία, δοκιμάζει να ξαναβρεί το μίτο της Αριάδνης που οδηγεί στα μυστικά των θεών.

Σ' ένα έργο μ' αξιοθαύμαστη μονοτονία που κατευθύνεται συνεχώς προς τις ίδιες αλήθειες, ο Σεστώφ αποδεικνύει με κόπο και με το δικό του τρόπο ότι το περιεκτικότερο σύστημα, ο καθολικότερος ορθολογισμός καταλήγει πάντα στον παραλογισμό της ανθρώπινης σκέψης. Καμιά απ' τις φανερές ειρωνείες και τις γελοίες αντιφάσεις που κοροϊδεύουν τη λογική δεν του διαφεύγει. Ένα μονάχα πράγμα τον ενδιαφέρει, η εξαιρετική ιστορική περίπτωση της καρδιάς ή του πνεύματος. Περνώντας απ' την εμπειρία του καταδικασμένου σε θάνατο Ντοστογιέφσκι, απ' τις πυρετικές προσπάθειες του ντισεϊκού πνεύματος, απ' τις κατάρρες του Άμλετ και την αριστοκρατική θλίψη ενός Ίψεν, ανακαλύπτει, φωτίζει και λαμπρύνει την επανάσταση του ανθρώπου κόντρα στο ανεπανόρθωτο. Αρνιέται τις αιτιολογίες της λογικής και τραβάει αποφασιστικά προς αυτή την άχρωμη έρημο όπου όλες οι βεβαιότητες γίνονται πέτρες.

Πιο σωστός απ' όλους μπορεί να είναι ο Κίρκεγκωρ. Ένα κομμάτι τουλάχιστον της ύπαρξής του κάνει κάτι καλύτερο από το ν' ασχολείται με την ανακάλυψη του παράλογου: το ζει. Ο άνθρωπος που γράφει: "Η πιο σίγουρη βουβαμάρα δεν είναι να σωπαίνει κανείς, αλλά να μιλάει", πείθεται αρχικά πως καμιά αλήθεια δεν είναι απόλυτη, καμιά αλήθεια δεν μπορεί να ικανοποιήσει μια ύπαρξη. Δον Ζουάν της γνώσης πολλαπλασιάζει τα ψευδώνυμα και τις αντιθέσεις, γράφει "τους Εποικοδομητικούς Λόγους" και σύγχρονα το "Ημερολόγιο του Διαφθορέα", αυτό το εγχειρίδιο πνευματικού κυνισμού. Αρνιέται τις παρηγοριές, την ηθική, τα στοιχεία κάθε ανάπαυσης. Έχει ένα αγκάθι στην καρδιά που δεν μπορεί να κατευνάσει τον πόνο. Αντίθετα, αυτή η απελπισμένη χαρά ενός σταυρωμένου, ικανοποιημένου μ' αυτό που είναι, τον κάνει πιο δυνατό και σιγά - σιγά δημιουργεί φως, άρνηση, κωμωδία - μια δαιμονισμένη κατάσταση. Αυτό το

τρυφερό και σαρκαστικό πρόσωπο, αυτές οι πιρουέπτες, συνοδευόμενες από μια κραυγή βγαλμένη απ' το βάθος της ψυχής - να το παράλογο πνεύμα στις πηγές του κάτω απ' το φως μιας ανώτερης πραγματικότητας. Η πνευματική περιπέτεια που σπρώχνει τον Κίρκεγκωρ στ' αγαπημένα του σκάνδαλα αρχίζει, ακόμα κι αυτή, μέσα στο χάος μιας εμπειρίας στερημένης από τα σκηνικά της κι οφείλεται στην αρχική της αντίφαση.

Με τις υπερβολές του συστήματός τους ο Χούσερλ και οι φαινομενολόγοι, δέχονται την πολυμορφία του κόσμου κι αρνούνται την υπεροχή της λογικής. Με την παρουσία τους πλουτίζουν ανυπολόγιστα τον πνευματικό κόσμο. Τα ροδοπέταλα, το χιλιομετρικό όριο και τα' ανθρώπινο χέρι έχουν την ίδια σημασία με την αγάπη, τον πόθο και τους νόμους της βαρύτητας. Σκέφτομαι, δε σημαίνει πια ενοποιώ, δε σημαίνει ότι συμφιλιώνομαι με τα φαινόμενα κάτω απ' το πρόσωπο μιας μεγάλης αρχής. Σκέφτομαι, σημαίνει ξαναμαθαίνω να βλέπω, να παρατηρώ, σημαίνει ότι κατευθύνω τη συνείδησή μου, σημαίνει ότι από κάθε ιδέα και εικόνα δημιουργώ, όπως ο Προυστ, έναν προνομιούχο τόπο. Παραδόξως, όλα είναι προνομιούχα. Εκείνο που δικαιώνει τη σκέψη είναι η συνείδηση που ακολουθεί. Ο Χούσερλ, για ν' αποβεί πιο θετική η προσπάθειά του απ' την προσπάθεια του Κίρκεγκωρ και του Σεστώφ, αρνιέται στην αρχή την κλασική μέθοδο της λογικής, ειρωνεύεται την ελπίδα και πλουτίζει τα φαινόμενα της διαίσθησης και της καρδιάς. Αλλά αυτός ο πλούτος έχει κάτι το απάνθρωπο. Αυτοί οι δρόμοι οδηγούν σ' όλες τις επιστήμες και σε καμιά. Εδώ, μπορούμε να πούμε πως το μέσο είναι σπουδαιότερο απ' το σκοπό. Είναι μονάχα "ένας τρόπος για να μάθεις", όχι για να παρηγορηθείς. Στην αρχή, τουλάχιστον.

Είναι δυνατό να μην αντιληφθείς την ομοιότητα αυτών των πνευμάτων; Είναι δυνατό να μη δεις πώς μαζεύονται γύρω από έναν προνομιούχο και σκληρό τόπο όπου δεν υπάρχει θέση για την ελπίδα; Θέλω να μου εξηγηθούν τα πάντα ή τίποτα. Μπροστά σ' αυτή την κραυγή της καρδιάς η λογική είναι ανίσχυρη. Σπρωγμένο απ' αυτή την ανάγκη, το πνεύμα ψάχνει και βρίσκει μόνο αντιφάσεις και παραλογισμούς. Αυτός ο ίδιος, αφού δεν καταλαβαίνω τη μοναδική του σημασία, είναι ένας

τεράστιος παραλογισμός. Αν, μια φορά μονάχα, μπορούσες να μου πεις: "αυτό είναι σαφές" θα είχαν δικαιωθεί τα πάντα. Αλλά αυτοί οι άνθρωποι φωνάζουν πως τίποτα δεν είναι σαφές, πως όλα είναι χάος, πως η σκέψη και η γνώση του ανθρώπου φτάνει μονάχα μέχρι το ύψος των τειχών που τον περιβάλλουν.

Όλες αυτές οι θεωρίες και συμφωνούν και διαφωνούν. Το πνεύμα φτάνοντας στο τέλος οφείλει να βγάλει μια απόφαση και να διαλέξει τις συνέπειές της. Εδώ τοποθετούνται η αυτοκτονία και η απάντηση. Θέλω όμως ν' αντιστρέψω τους όρους της αναζήτησης και να ξεκινήσω απ' την πνευματική περιπέτεια για να καταλήξω στις καθημερινές χειρονομίες. Οι εμπειρίες που μέχρι τώρα αναφέραμε γεννήθηκαν μέσα στην έρημο και δεν πρέπει να τις αφήσουμε καθόλου. Πρέπει να μάθουμε, τουλάχιστον, ως πού φτάνουν. Σ' αυτό το σημείο της προσπάθειάς του, ο άνθρωπος βρίσκεται μπροστά στο παράλογο. Ποθεί ευτυχία και λογική. Το παράλογο γεννιέται απ' την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στον πόθο του ανθρώπου και την παράλογη σιωπή του κόσμου. Δεν πρέπει να το ξεχνάμε αυτό. Πρέπει ν' αγκιστρωθούμε πάνω του γιατί μπορεί η ουσία μιας ζωής να κρύβεται μέσα του. Το χωρίς αιτία, η ανθρώπινη νοσταλγία και το παράλογο που γεννιέται απ' την αντίφασή τους - τρία πρόσωπα ενός δράματος που πρέπει να τελειώσει οπωσδήποτε μ' όλη τη λογική που είναι ικανή να διαθέτει μια ύπαρξη.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ

Το συναίσθημα του παραλόγου δεν είναι το ίδιο με την έννοια του παραλόγου. Το συναίσθημα θεμελιώνει την έννοια, αυτό είναι όλο. Δεν περικλείεται μέσα της, είναι η κρίσιμη στιγμή όπου αυτό το συναίσθημα κρίνει πως το σύμπαν είναι παράλογο. Μετά δε μένει παρά να προχωρήσει μακρύτερα. Είναι ζωντανό, δηλαδή πρέπει είτε να πεθάνει είτε να συνεχίσει να υπάρχει. Έτσι συμβαίνει και με τα θέματα που μέχρι τώρα συναντήσαμε. Αλλά αυτό που μ' ενδιαφέρει δεν είναι τα έργα ή τα πνεύματα για τα οποία η κριτική αναζητούσε μια άλλη μορφή και θέση, είναι η ανακάλυψη του κοινού τους συμπεράσματος. Ίσως ποτέ άλλοτε να μην υπήρξαν τόσο ανομοιογενή πνεύματα που ωστόσο συναντιούνται στους ίδιους πνευματικούς χώρους. Όμοια, περνώντας από τόσο διαφορετικές εμπειρίες, η κραυγή που βγάζουν στο τέλος της πορείας τους αντηχεί με τον ίδιο τρόπο. Αισθανόμαστε πως υπάρχει ένα κοινό κλίμα στα πνεύματα που μόλις πριν λίγο αναφερθήκαμε. Αν πεις πως αυτό το κλίμα οδηγεί στο θάνατο, παίζεις με τις λέξεις. Το να ζεις κάτω απ' αυτό τον αδυσώπητο ουρανό, σημαίνει πως πρέπει να φύγεις ή να μείνεις. Αλλά πρέπει να μάθουμε στην πρώτη περίπτωση πως φεύγουμε και στη δεύτερη γιατί μένουμε. Μ' αυτό τον τρόπο θέτω το πρόβλημα της αυτοκτονίας κι υπογραμμίζω το ενδιαφέρον που μπορεί να υπάρχει στα συμπεράσματα της υπαρξιακής φιλοσοφίας. Προτού γίνει αυτό, θέλω -για μια στιγμή μονάχα- να φύγω απ' τον ίδιο δρόμο. Ως εδώ, περιγράψαμε το παράλογο εξωτερικά. Στο μεταξύ, μπορούμε ν' αναζητήσουμε τι το σαφές περιέχει αυτή η έννοια και να προσπαθήσουμε, με τη βοήθεια της άμεσης ανάλυσης, ν' ανακαλύψουμε πρώτα τη σημασία της κι έπειτα τις συνέπειες αυτής της σημασίας του παραλόγου.

Εάν κατηγορήσω έναν αθώο για κάποιο τερατώδες έγκλημα, αν πω σ' έναν τίμιο άνθρωπο πως πόθησε την αδελφή του, θα μου απαντήσει ότι αυτό είναι παράλογο. Η αγανάκτηση αυτή έχει και την κωμική της πλευρά. Αλλά συγχρόνως και την αιτιολογία της. Με τη διαμαρτυρία του, ο τίμιος άνθρωπος εκφράζει την αντινομία που υπάρχει ανάμεσα στην πράξη που

του αποδίδω και τις αρχές της ζωής του. "Αυτό είναι παράλογο" σημαίνει: "αυτό είναι αδύνατο", κι επίσης: "αυτό είναι αντιφατικό". Αν δω έναν άνθρωπο να επιτίθεται μ' ένα μαχαίρι εναντίον μιας ομάδας πολυβόλων, θα πω πως αυτή η ενέργεια είναι παράλογη. Τη χαρακτηρίζω όμως παράλογη επειδή υπάρχει μια δυσαναλογία ανάμεσα στην πρόθεσή του και την πραγματικότητα που τον περιμένει, επειδή καταλαβαίνω πως ανάμεσα στις πραγματικές του δυνάμεις και τον σκοπό του υπάρχει η αντίφαση. Με τον ίδιο τρόπο, κρίνουμε σαν παράλογη μια ορισμένη ετυμηγορία συγκρίνοντάς την με την ετυμηγορία που, κατά τα φαινόμενα, απαιτούσαν τα γεγονότα. Επίσης, μια απόδειξη με βάση το παράλογο γίνεται συγκρίνοντας τις συνέπειες του συλλογισμού που οδήγησαν στην απόδειξη με τη λογική πραγματικότητα που θέλουμε ν' αποκαταστήσουμε. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, απ' την πιο απλή ως την πιο πολύπλοκη, ο παραλογισμός θα γίνεται τόσο πιο μεγάλος, ώστε η πλάνη θ' αυξάνει ανάμεσα στους όρους της σύγκρισής μου. Υπάρχουν παράλογοι γάμοι, παράλογες επιθέσεις, παράλογα μίσση, σιωπές, πόλεμοι, ακόμα και παράλογες ειρήνες. Στο καθένα απ' αυτά, ο παραλογισμός οφείλεται σε μια σύγκριση. Μπορώ λοιπόν να πω ότι το συναίσθημα του παραλογισμού δεν οφείλεται στην απλή εξέταση ενός γεγονότος ή μιας εντύπωσης, αλλά ξεπηδάει από τη σύγκριση που γίνεται ανάμεσα σε μια κατάσταση και μια ορισμένη πραγματικότητα, ανάμεσα σε μια πράξη και τον κόσμο που την ξεπερνάει. Ουσιαστικά το παράλογο είναι μια διάσταση. Δεν υπάρχει ούτε στο ένα, ούτε στο άλλο από τα συγκρινόμενα στοιχεία. Δημιουργείται από την αντιπαράθεσή τους.

Στο πεδίο της σκέψης, μπορώ λοιπόν να πω ότι το παράλογο δεν υπάρχει μέσα στον άνθρωπο (αν αυτή η μεταφορά μπορούσε να έχει κάποιο νόημα), ούτε μέσα στον κόσμο, αλλά στην κοινή παρουσία τους. Για την ώρα, είναι το μόνο σημείο που τους ενώνει. Εάν μείνω στα φαινόμενα, ξέρω τι θέλει ο άνθρωπος, ξέρω τι του προσφέρει ο κόσμος και, τώρα, μπορώ να πω πως ξέρω επίσης τι τους ενώνει. Δεν υπάρχει λόγος να εμβαθύνω περισσότερο. Μια βεβαιότητα μονάχα αρκεί σ' αυτόν

που ψάχνει. Μόνο που πρέπει να υποστούμε όλες τις συνέπειες αυτής της βεβαιότητας.

Η άμεση συνέπεια αποτελεί, την ίδια στιγμή, έναν κανόνα μεθόδου. Έτσι, η μοναδική τριάδα που παρουσιάζουμε δεν έχει τίποτα το κοινό με την ξαφνική ανακάλυψη μιας Αμερικής. Αλλά έχει το παρακάτω κοινό με τα δεδομένα της εμπειρίας, ότι είναι πολύ απλή και δύσκολη μαζί. Απ' αυτή την άποψη, το πρώτο της χαρακτηριστικό είναι πως δεν μπορεί να κομματιασθεί. Αν καταστρέψουμε έναν απ' τους όρους της, την καταστρέφουμε ολόκληρη. Το παράλογο δεν μπορεί να υπάρξει έξω απ' το ανθρώπινο πνεύμα. Έτσι, το παράλογο, όπως όλα τα πράγματα, τελειώνει με το θάνατο. Ακόμα, το παράλογο δεν μπορεί να υπάρξει έξω απ' αυτό τον κόσμο. Και με βάση αυτό το κριτήριο συμπεραίνω πως η έννοια του παραλόγου είναι ουσιαστική κι ότι μπορεί ν' αποτελέσει την πρώτη απ' τις αλήθειες μου. Σ' αυτό το σημείο εμφανίζεται ο κανόνας της μεθόδου που αναφέραμε πιο πάνω. Όταν ισχυρίζομαι πως ένα πράγμα είναι αληθινό, οφείλω να το υπερασπιστώ. Εάν ενδιαφέρομαι για τη λύση ενός προβλήματος δεν πρέπει μ' αυτήν τη λύση, τουλάχιστον, να διαγράψω ένα απ' τα στοιχεία του προβλήματος. Για 'μένα, μοναδικό δεδομένο είναι το παράλογο. Το πρόβλημα είναι το να μάθω πώς θα μπορέσω να βγω απ' αυτό κι αν απ' αυτό το παράλογο μπορεί να προέλθει η αυτοκτονία. Πρωταρχική και, κατά βάθος, μοναδική προϋπόθεση της αναζήτησής μου, είναι να προφυλάξω αυτό ακριβώς που με συντρίβει και, κατά συνέπεια, να σεβαστώ την ουσία του. Το αντιμετωπίζω σα μια αντίφαση, σαν έναν ασταμάτητο αγώνα.

Και φτάνοντας στο τέρμα αυτής της παράλογης λογικής, είμαι υποχρεωμένος ν' αναγνωρίσω πως αυτός ο αγώνας απαιτεί την ολοκληρωτική έλλειψη της ελπίδας (αυτό δεν έχει καμιά σχέση με την απελπισία), τη διαρκή άρνηση (που δεν πρέπει να συγχέεται με την εγκατάλειψη) και το να μένουμε συνειδητά ανικανοποίητοι (αυτό δεν μπορούμε να το συσχετίσουμε με τη νεανική ανησυχία). Το κάθε τι που αναιρεί, εξαφανίζει ή αφαιρεί κάτι απ' αυτές τις απαιτήσεις (και κυρίως η συναίνεση είναι εκείνη που αναιρεί τη διάσταση), γκρεμίζει το παράλογο

και μειώνει τη στάση που προτείνουμε. Το παράλογο δεν έχει νόημα παρά στα πλαίσια που δε συναινούμε.

Υπάρχει ένα έκδηλο γεγονός που φαίνεται εντελώς ηθικό, το ότι ένας άνθρωπος πέφτει πάντα θύμα των αληθειών του. Εάν κάποτε τις αναγνωρίσει, δε θα μπορέσει να γλιτώσει απ' αυτές. Πρέπει οπωσδήποτε να πληρώσει. Ο άνθρωπος που αποκτά συνείδηση του παράλογου μένει για πάντα δεμένος μ' αυτό. Ο άνθρωπος που δεν ελπίζει κι έχει συνείδηση του ότι δεν υπάρχει ελπίδα, δεν ανήκει πια στο μέλλον. Έτσι συμβαίνει κατά κανόνα. Αλλά συμβαίνει επίσης να προσπαθεί να ξεφύγει απ' τον κόσμο που δημιούργησε ο ίδιος. Το κάθε τι που προηγείται δεν έχει νόημα παρά συσχετιζοντάς το μ' αυτό το παράδοξο. Απ' αυτή την άποψη, τίποτα δεν μπορεί να είναι πιο διδακτικό απ' το να εξετάσουμε τώρα τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι που αναγνώρισαν το παράλογο κλίμα, άρχισαν να κάνουν μια κριτική του ορθολογισμού, ακολουθώντας τα συμπεράσματά τους.

Αναφέρομαι, λοιπόν, στις υπαρξιακές φιλοσοφίες και βλέπω πως όλες, χωρίς εξαίρεση, μου προτείνουν τη φυγή. Με τη βοήθεια ενός μοναδικού συλλογισμού - ξεκινάν με το παράλογο πάνω στα ερείπια της λογικής, από ένα κλειστό και περιορισμένο για τον άνθρωπο σύμπαν - θεοποιούν αυτό που τις συντρίβει και βρίσκουν μια δικαιολογία για να ελπίζουν σ' αυτό που τις απογυμνώνει. Αυτή η αναγκαστική ελπίδα υπάρχει σ' όλους κι εκφράζεται με μορφή θρησκευτική. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να σταθούμε.

Εδώ, θ' αναλύσω - μονάχα για παράδειγμα - ορισμένα θέματα του Σεστώφ και του Κίρκεγκωρ. Αλλά ο Γιάσπερς θα μας δώσει ένα τυπικό παράδειγμα αυτής της στάσης, ένα παράδειγμα που φτάνει στα όρια της γελοιογραφίας. Έτσι, τα υπόλοιπα θα γίνουν σαφέστερα. Βλέπουμε πως ο Γιάσπερς δεν έχει τη δύναμη να επιτύχει κάτι το εξαιρετικό, πως είναι ανίκανος να εξετάσει αυτή την εμπειρία σε βάθος, αν κι έχει συνείδηση αυτού του αναστατωμένου απ' την ήττα σύμπαντος. Θα προχωρήσει, θα υποστεί τις συνέπειες αυτής της ήττας; Δεν αποκαλύπτει τίποτα το

καινούριο. Το μόνο που ανακάλυψε ζώντας αυτή την εμπειρία είναι η αδυναμία του. Δε βρίσκει καμιά πρόφαση που θα τον οδηγήσει στο συμπέρασμα κάποιας ικανοποιητικής αρχής. Παρ' όλα αυτά, χωρίς να δικαιολογεί - το παραδέχεται - διαπιστώνει οριστικά την υπεροχή, την ύπαρξη της εμπειρίας και το υπεράνθρωπο νόημα της ζωής γράφοντας: "Μετά από κάθε εξήγηση και δυνατή ερμηνεία, η ήττα δεν αποδεικνύει την ανυπαρξία αλλά την ύπαρξη της υπεροχής". Αυτή η ύπαρξη που ξαφνικά, και με τη βοήθεια μιας τυφλής πράξης της ανθρώπινης εμπιστοσύνης, εξηγεί τα πάντα, καθορίζεται σαν "η ακατάληπτη ενότητα του γενικού και του ειδικού". Έτσι, το παράλογο μεταβάλλεται σε θεό (η λέξη στην πλατιά της έννοια) και η αδυναμία να καταλάβουμε γίνεται η ύπαρξη που φωτίζει τα πάντα. Αυτός ο συλλογισμός δεν έχει ίχνος λογικής. Μπορώ να πω πως είναι ένα άλμα. Και, κατά κάποιον περίεργο τρόπο, καταλαβαίνουμε την επιμονή και την απέραντη υπομονή του Γιάσπερς να καταστήσει ανέφικτη την εμπειρία της υπεροχής. Γιατί όσο πιο αδύνατη είναι αυτή η προσέγγιση, τόσο πιο μάταιη γίνεται αυτή η κατάσταση και τόσο πιο πραγματοποιήσιμη του γίνεται αυτή η υπεροχή. Γιατί το πάθος που τον σπρώχνει σ' αυτή τη διαπίστωση είναι ακριβώς ανάλογο με τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη δυνατότητά του να εξηγήσει και τον παραλογισμό του κόσμου και της εμπειρίας. Έτσι, φαίνεται πως ο Γιάσπερς κατέχεται από τη μανία να αχρηστεύσει τις κρίσεις της λογικής για να εξηγήσει τον κόσμο μ' έναν πιο ριζοσπαστικό τρόπο. Αυτός ο απόστολος της ταπεινωμένης σκέψης προσπαθεί ν' ανακαλύψει μέσα στην ταπείνωση από πού ξεκινάει η ύπαρξη και το βάθος της.

Έχουμε εξοικειωθεί μ' αυτές τις μεθόδους της σκέψης των μυστικών. Είναι νόμιμες, όπως και κάθε πνευματική στάση. Αλλά για την ώρα, ενεργώσα ν' αντιμετωπίζα κάποιο πρόβλημα στα σοβαρά. Χωρίς να είμαι προκατειλημμένος για τη γενική αξία αυτής της στάσης, θέλω να δω αν είναι ικανή ν' αντιμετωπίσει την αντίφαση που μ' ενδιαφέρει. Έτσι, ξαναγυρίζω στον Σεστώφ. Ένας σχολιαστής αναφέρει μια απ' τις φράσεις του που παρουσιάζει ενδιαφέρον: "Η μόνη διέξοδος που υπάρχει, λέει,

βρίσκεται ακριβώς εκεί όπου δεν υπάρχει διέξοδος για την ανθρώπινη κρίση. Εάν δεν είναι έτσι, γιατί να έχουμε ανάγκη τον Θεό;

Στρεφόμαστε προς τον Θεό για να επιτύχουμε το αδύνατο. Όσο για το δυνατό, οι άνθρωποι αρκούνται σ' αυτό". Εάν ο Σεστώφ έχει μια φιλοσοφία, τότε μπορώ να πω ότι αυτή η φιλοσοφία συνοψίζεται ολόκληρη στην παραπάνω φράση. Γιατί όταν φτάνει στο τέλος των παθητικών του αναλύσεων αποκαλύπτοντας τον απόλυτο παραλογισμό κάθε ύπαρξης, ο Σεστώφ δε λέει: "Να το παράλογο", αλλά "Να ο Θεός: σ' αυτόν πρέπει να εμπιστευθούμε την ύπαρξή μας, ακόμα κι αν δεν ανταποκρίνεται σε καμιά από τις νοητικές μας λειτουργίες". Για να είναι αδύνατη η σύγχυση, ο Ρώσος φιλόσοφος υπαινίσσεται ακόμα πως ίσως αυτός ο Θεός να είναι μνησίκακος και μισητός, ακατανόητος και αντιφατικός, αλλά στα πλαίσια ακριβώς που η μορφή του γίνεται το πιο απαίσιο πράγμα, επιβεβαιώνει την απέραντη δύναμή του. Η ασυνέπειά του είναι το μεγαλείο του. Η απανθρωπιά του είναι η απόδειξη για την ύπαρξή του. Πρέπει να μπορούμε μέσα του και μπαίνοντας ν' απελευθερωθούμε απ' τις φαντασίες της λογικής. Έτσι, για τον Σεστώφ η παραδοχή του παράλογου συμπίπτει με το ίδιο το παράλογο. Το ότι το διαπιστώνεις σημαίνει πως το δέχεσαι και η κάθε λογική προσπάθεια της σκέψης σου συνίσταται στο να το παρουσιάσεις για να εμφανιστεί αυτομάτως η ατέλειωτη ελπίδα που υπάρχει μέσα του. Επαναλαμβάνω πως η στάση αυτή είναι νόμιμη. Επιμένω όμως στην εξέταση ενός μοναδικού προβλήματος και των συνεπειών του. Δεν προτίθεμαι να εξετάσω το πάθος μιας σκέψης ή μιας πίστης. Έχω μια ολόκληρη ζωή για να το κάνω. Ξέρω πως ένας ορθολογιστής βρίσκει προκλητική τη στάση του Σεστώφ. Αλλά καταλαβαίνω ακόμα πως μπροστά στον ορθολογιστή ο Σεστώφ έχει δίκιο και το μόνο που θέλω να μάθω είναι αν μένει πιστός στις απαιτήσεις του παραλόγου.

Εάν δεχτούμε πως το παράλογο είναι το αντίθετο της ελπίδας, παρατηρούμε πως, για τον Σεστώφ, η υπαρξιακή σκέψη προϋποθέτει το παράλογο. Το αποδεικνύει όμως για να το εξαφανίσει. Αυτή η πνευματική ευστροφία μοιάζει με τη γεμάτη πάθος κίνηση ενός θαυματοποιού. Όταν,

απ' την άλλη μεριά, ο Σεστώφ αντιπαραθέτει το παράλογό του στην τρέχουσα ηθική και λογική, το ονομάζει αλήθεια και λύτρωση. Στη βάση και σ' αυτό τον ορισμό του παραλόγου υπάρχει λοιπόν μια συγκατάθεση εκ μέρους του Σεστώφ. Αν δεχτούμε πως η σημασία αυτής της έννοιας υπάρχει στον τρόπο που προσκρούει στις βασικές μας ελπίδες, αν καταλάβουμε πως για να διατηρηθεί το παράλογο πρέπει να μη συγκατατεθούμε μαζί του, τότε διακρίνουμε πως έχασε την πραγματική του μορφή, έχασε τον ανθρώπινο και σχετικό χαρακτήρα του για να κερδίσει μια ακατανόητη αιωνιότητα που το ικανοποιεί. Εάν υπάρχει παράλογο, υπάρχει μέσα στον κόσμο του ανθρώπου. Απ' την στιγμή που η έννοια του μεταμορφώνεται σε πέρασμα για την αιωνιότητα, δε συνδέεται πια με την ανθρώπινη πραγματικότητα. Δεν είναι εκείνο το γεγονός που διαπιστώνει ο άνθρωπος χωρίς να συγκατατίθεται μαζί του. Ο αγώνας αποφεύγεται. Ο άνθρωπος συμπληρώνει το παράλογο κι ενωμένος μ' αυτό διαλύει το βασικό του χαρακτήρα, την αντίθεση, τη διάσπαση και τη διάσταση. Αυτό το άλμα εξαφανίζει το παράλογο. Ο Σεστώφ που πολύ εύκολα προφέρει τα λόγια του Άμλετ *The time is out of joint*, τα γράφει μ' ένα είδος άγριας ελπίδας την οποία αποδίδει στον ήρωα του Σαίξπηρ. Γιατί ούτε ο Άμλετ τα λέει μ' αυτό τον τρόπο, ούτε ο Σαίξπηρ τα έγραψε έτσι. Η μέθη και η έκσταση απομακρύνουν ένα διεισδυτικό πνεύμα από το παράλογο. Για τον Σεστώφ, η λογική είναι μάταιη, αλλά πίσω απ' αυτή υπάρχει κάτι. Για ένα παράλογο πνεύμα, η λογική είναι μάταιη και πίσω απ' αυτή δεν υπάρχει τίποτα.

Αυτό το άλμα μπορεί, τουλάχιστο, να μας φωτίσει λίγο περισσότερο για την αληθινή υφή του παραλόγου. Ξέρουμε πως μονάχα όταν υπάρχει ισορροπία αξίζει, η οποία - πριν απ' όλα - βρίσκεται στη σύγκριση, κι όχι στους όρους της σύγκρισης. Αλλά ο Σεστώφ ρίχνει όλο το βάρος στον ένα απ' τους όρους και καταστρέφει την ισορροπία. Η επιθυμία μας να καταλάβουμε κι η νοσταλγία μας για την απολυτότητα, εξηγούνται μονάχα μέσα στα πλαίσια όπου μπορούμε να εννοήσουμε και να εξηγήσουμε πολλά πράγματα. Το ν' αρνηθούμε εντελώς τη λογική είναι μάταιο. Γιατί έχει τη δική της τάξη και μέσα σ' αυτή είναι αποτελεσματική. Είναι η τάξη της

ανθρώπινης εμπειρίας. Γι' αυτόν τον λόγο θέλουμε ν' αποσαφηνίσουμε τα πάντα. Εάν δεν μπορούμε να το πετύχουμε, αυτό συμβαίνει επειδή συνυπάρχουν αυτή η αποτελεσματική μα περιορισμένη λογική κι ο συνεχώς πολλαπλασιαζόμενος παραλογισμός. Όταν, λοιπόν, ο Σεστώφ διαμαρτύρεται για την πρόταση του Χέγκελ: "οι κινήσεις του ηλιακού συστήματος γίνονται σύμφωνα με αμετάβλητους νόμους κι αυτοί οι νόμοι αποτελούν την αιτία του", όταν με κάθε τρόπο προσπαθεί ν' ανατρέψει τον ορθολογισμό του Σπινόζα, φτάνει στο σημείο να παραδεχτεί τη ματαιότητα κάθε λογικής. Κι από κει, κάνοντας μια φυσική και νόμιμη στροφή, συμπεραίνει την κυριαρχία του παραλογισμού. Αλλά το πέρασμα, απ' τη ματαιότητα της λογικής στην κυριαρχία του παραλογισμού [Σχετικά, μάλιστα, με την έννοια της εξαίρεσης και σ' αντίθεση με τον Αριστοτέλη], δε γίνεται φανερά. Γιατί, σ' αυτό το σημείο, μπορεί να παρεισφρήσει η έννοια των ορίων και του χώρου. Οι νόμοι της φύσης μπορεί να έχουν αξία μέχρι ενός σημείου, εάν όμως πάνε πέρα απ' αυτό, αντικρούουν αυτοί οι ίδιοι τους εαυτούς τους κι έτσι κάνουν να γεννηθεί το παράλογο. Ακόμα, μπορεί να τους παραδεχτεί κανείς στο πεδίο της περιγραφής, χωρίς αυτό να σημαίνει πως στο πεδίο της εξήγησης είναι αληθινοί. Εδώ, όλα ανήκουν στο παράλογο, κι όταν η απαίτηση για σαφήνεια εξαφανιστεί, εξαφανίζεται και το παράλογο μαζί με τον ένα απ' τους όρους της σύγκρισής του. Αντίθετα, ο παράλογος άνθρωπος δεν κάνει αυτή την αντιστάθμιση. Ξέρει πως πρέπει ν' αγωνιστεί, δεν περιφρονεί τη λογική και δέχεται την ύπαρξη του παραλογισμού. Έτσι, παρατηρώντας, ανακαλύπτει όλα τα δεδομένα της εμπειρίας και - προτού μάθει - δε διατίθεται να κάνει το άλμα. Ξέρει μονάχα πως σ' αυτή την άγρυπνη συνείδηση δεν υπάρχει πια θέση για την ελπίδα.

Ό,τι διαπιστώνουμε στον Σεστώφ, το διαπιστώνουμε - περισσότερο ίσως - και στον Κίρκεγκωρ. Βέβαια, είναι δύσκολο να περιγράψουμε έτσι σύντομα, με ακριβείς εκφράσεις, το έργο ενός συγγραφέα. Αλλά, παρά τα αντιλεγόμενα, πάνω απ' τα ψευδώνυμα, τα παιχνίδια και τα χαμόγελα, σ' όλη την έκταση αυτού του έργου (απ' τη στιγμή που το καταλαβαίνουμε) προαισθανόμαστε την ύπαρξη μιας αλήθειας, που ολοκληρώνεται

λάμποντας στα τελευταία του έργα: ο Κίρκεγκωρ κάνει κι αυτός το άλμα. Τελικά, με το χριστιανισμό - που τόσο τον τρόμαζε στα νεανικά του χρόνια - αποκτά το πιο σκληρό του πρόσωπο. Ακόμα και γι' αυτόν, κριτήρια της πίστης είναι η αντινομία και το παράδοξο. Έτσι, αυτό ακριβώς που του δημιουργούσε το συναίσθημα της απελπισίας για το νόημα και το βάθος αυτής της ζωής, του προσφέρει τώρα την αλήθεια. Ο χριστιανισμός, είναι το σκάνδαλο κι αυτό που απλώς και μόνο ζητάει ο Κίρκεγκωρ, είναι η τρίτη θυσία που υποστηρίζει ο Ιγνάτιος Λογιόλα, εκείνη που κάνει τον Θεό να χαίρεται ιδιαίτερα: "η θυσία της Διάνοιας" [Μπορεί να σκεφτεί κανείς πως σ' αυτό το σημείο παραβλέπω το ουσιαστικό πρόβλημα της πίστης. Δεν εξετάζω όμως τη φιλοσοφία του Κίρκεγκωρ, του Σεστώφ ή του Χούσερλ (γι' αυτό θα χρειαζόταν μια διαφορετική θέση απ' αυτούς κι εξετάζω εάν οι συνέπειές του μπορούν να συμφωνήσουν με τους ήδη καθορισμένους κανόνες μας. Για επιμονή μονάχα πρόκειται]. Το αποτέλεσμα αυτού του "άλματος" είναι παράξενο, αλλά δε μας εκπλήσσει πια. Χρησιμοποιεί το παράλογο σαν κριτήριο του άλλου κόσμου τη στιγμή που είναι μονάχα ένα κομμάτι της εμπειρίας αυτού του κόσμου. "Στην ήττα του, λέει ο Κίρκεγκωρ, βρίσκει το θρίαμβό του ο πιστός".

Δε μ' ενδιαφέρει να μάθω σε ποια συγκινητική προφητεία οφείλεται αυτή η στάση. Το μόνο που μ' ενδιαφέρει είναι να μάθω εάν το θέαμα κι ο χαρακτήρας του παράλογου κάνουν παραδεκτή αυτή τη στάση. Αλλά ξέρω πως αυτό δε συμβαίνει. Εξετάζοντας, για μια ακόμα φορά, το περιεχόμενο του παράλογου, καταλαβαίνουμε καλύτερα τη μέθοδο που χρησιμοποιεί ο Κίρκεγκωρ. Δεν υπάρχει ισορροπία ανάμεσα στον παραλογισμό του κόσμου και την επαναστατημένη νοσταλγία του παράλογου. Δε σέβεται τη σχέση που αποδεικνύει πως το συναίσθημα του παράλογου δικαιολογείται. Είναι σίγουρος για το ότι δεν μπορεί να ξεφύγει απ' τον παραλογισμό, αλλά πεπεισμένος ότι μπορεί, τουλάχιστον, να σωθεί απ' αυτή την απελπισμένη νοσταλγία που πιστεύει πως είναι μάταιη κι άκαρπη. Αλλά, εάν μπορεί να 'χει δίκιο πάνω σ' αυτό το σημείο της κρίσης του, έχει άδικο όταν την αρνιέται. Τη στιγμή που αντικαθιστά την επαναστατημένη κραυγή του με

μια παράφορη συγκατάθεση, τον βλέπουμε ν' αγνοεί το παράλογο - που μέχρι τώρα τον φώτιζε - και να θεοποιεί τη μοναδική πια βεβαιότητα που έχει, το αλόγιστο. Το σημαντικό, έλεγε ο αβάς Galiani στην κυρία d' Erinau, δεν είναι να γιατρευτείς, αλλά να ζεις με τις αρρώστιες σου. Ο Κίρκεγκωρ θέλει να γιατρευτεί. Αυτή είναι η αδιάκοπη ευχή που κάνει, η ευχή που συναντιέται σ' όλες τις σελίδες του ημερολογίου του. Όλη η προσπάθεια της σκέψης του συγκεντρώνεται στο να γλιτώσει απ' την αντινομία της ανθρώπινης μοίρας. Προσπάθεια που διακρίνει μέσα στις λάμπεις τη ματαιότητά της, προσπάθεια απελπισμένη - στα σημεία π.χ. που μιλάει για τον εαυτό του. Γιατί; Δεν μπορούν να του χαρίσουν τη γαλήνη ο φόβος του Θεού και η ευσέβεια; Κι έτσι, βασανισμένος, δίνει μορφή στο παράλογο και τις ιδιότητες του παράλογου στον Θεό του: άδικος, χωρίς συνέπεια, ακατανόητος. Δοκιμάζει, μονάχα με τη σκέψη, να ικανοποιήσει την επίμονη απαίτηση της ανθρώπινης καρδιάς. Αφού δεν αποδείχτηκε τίποτα, μπορούν ν' αποδειχτούν τα πάντα.

Ο ίδιος ο Κίρκεγκωρ μας δείχνει τον επόμενο δρόμο. Δε θέλω να επηρεάσω κανέναν σ' αυτό το σημείο, αλλά μπορώ να μη διακρίνω στα έργα του τα σημάδια μιας θεληματικής σχεδόν ακρωτηρίασης της ψυχής παράλληλα με τη - λόγω συγκατάθεσης - ακρωτηρίαση του παράλογου; Είναι το λάιτ-μοτίβο του Ημερολογίου. "Εκείνο που μου λείπει είναι το ζώο που, κι αυτό επίσης αποτελεί ένα κομμάτι της μοιραίας ανθρωπότητας... Δώστε μου λοιπόν ένα κορμί". Και πιο κάτω: "Ω, τι δε θα 'δυνα, προπάντων στα νεανικά μου χρόνια, για να γίνω άνθρωπος, ακόμα κι έξη μήνες... αυτό που κατά βάθος μου λείπει είν' ένα κορμί κι οι φυσικές καταστάσεις της ύπαρξης". Άλλωστε, ο ίδιος άνθρωπος ενστερνίζεται την τρομερή κραυγή της ελπίδας που εδώ και τόσους αιώνες κατακτά τόσες καρδιές, εκτός από την καρδιά του παράλογου ανθρώπου. "Για το χριστιανό, όμως, ο θάνατος δε σημαίνει καθόλου το τέλος των πάντων, κρύβει μέσα του πολύ περισσότερη ελπίδα απ' τη ζωή, ακόμα κι αν η ζωή είναι γεμάτη υγεία και δύναμη". Με τη βοήθεια του σκανδάλου, η συμφιλίωση μένει πάντα συμφιλίωση. Επιτρέπει ίσως, το διακρίνουμε, ν' αντλούμε την ελπίδα απ' το αντίθετό της, δηλαδή απ' το θάνατο. Αλλά, κι αν ακόμα η συμπάθεια μας

οδηγεί προς αυτήν τη στάση, πρέπει να ομολογήσουμε πως η υπερβολή δε δικαιολογεί τίποτα. Αυτό, λένε, ξεπερνάει τα' ανθρώπινα μέτρα, πρέπει - λοιπόν - να είναι υπερανθρώπινο. Μα το "λοιπόν" περιπτεύει. Καμιά λογική βεβαιότητα δεν υπάρχει σ' αυτό το σημείο. Ούτε πιθανότητα για εμπειρία. Το μόνο που μπορώ να πω είναι πως αυτό ξεπερνάει τις δυνατότητές μου. Εάν απ' αυτό δε βγαίνει μια άρνηση, δε θέλω να στηρίξω τίποτα πάνω στο ακατανόητο. Θέλω να μάθω αν μπορώ να ζω μ' αυτό που ξέρω και μόνο μ' αυτό. Μου λένε ακόμα πως σ' αυτό το σημείο, η νοημοσύνη οφείλει να θυσιάσει την περηφάνειά της και η λογική να υποκύψει. Απ' τη στιγμή, όμως, που αναγνωρίζω τα όρια της λογικής δεν την αρνούμαι γιατί αναγνωρίζω συγχρόνως και τις δυνατότητές της. Το μόνο που θέλω, είναι να βαδίζω πάνω σ' αυτόν το δρόμο που βρίσκεται στη μέση, όπου ο νους μπορεί να διατηρηθεί φωτεινός. Εάν η περηφάνια της νοημοσύνης βρίσκεται σ' αυτό το σημείο, καμιά δικαιολογία δεν είναι ικανή για να με κάνει να παραιτηθώ απ' αυτή. Δεν υπάρχει, λόγου χάρη, τίποτα βαθύτερο απ' τη γνώμη του Κίρκεγκωρ, για τον οποίο η απελπισία δεν είναι ένα γεγονός αλλά συνιστά την κατάσταση της αμαρτίας. Γιατί η αμαρτία είν' εκείνη που σ' απομακρύνει απ' τον Θεό [Δεν είπα "αποκλείει τον Θεό" γιατί αυτό θα ήταν μια διαπίστωση]. Το παράλογο, η μεταφυσική δηλαδή κατάσταση του συνειδητού ανθρώπου, δεν οδηγεί στον Θεό. Τολμώντας να πω κάτι το υπερβολικό, ίσως αυτή η έννοια ν' αποσαφηνιστεί: το παράλογο είναι η δίχως Θεό αμαρτία.

Την κατάσταση του παράλογου πρόκειται να τη ζήσω. Ξέρω πού στηρίζεται, ξέρω πώς αυτό το πνεύμα κι αυτός ο κόσμος αλληλοσυμπληρώνονται μα δεν μπορούν ν' αγκαλιαστούν. Αναζητώ τον κανόνα ζωής αυτής της κατάστασης και μου προτείνουν κάτι που απέχει απ' τη βάση του, απορρίπτει τον έναν απ' τους όρους της βασανιστικής αντίθεσης και μου επιβάλλει να παραιτηθώ. Ψάχνω να βρω τι απαιτεί η κατάσταση που παραδέχομαι, ξέρω πώς κλείνει μέσα της το σκοτάδι και την άγνοια, και με βεβαιώνουν πως μ' αυτή την άγνοια εξηγούνται τα πάντα και πως αυτό το σκοτάδι είναι το φως μου. Αλλά δεν απαντούν σ' αυτό που θέλω να μάθω κι αυτός ο γεμάτος ενθουσιασμό λυρισμός δεν

μπορεί να εξαφανίσει το παράδοξο. Πρέπει, λοιπόν, να του γυρίσω την πλάτη. Ο Κίρκεγκωρ μπορεί να φωνάζει και ν' αναγγέλλει: "Αν ο άνθρωπος δεν είχε αιώνια συνείδηση, εάν, στο βάθος όλων των πραγμάτων, δεν υπήρχε παρά μια άγρια κι οργισμένη δύναμη που δημιουργεί τα πάντα, το μεγάλο και το μάταιο, μέσα στη δίνη των σκοτεινών παθών, αν το χωρίς βάθος κενό που τίποτα δεν μπορεί να το γεμίσει κρυβόταν πίσω απ' τα πράγματα, τι θα ήταν λοιπόν η ζωή, αν όχι απελπισία;" Το ότι ψάχνεις για την αλήθεια δε σημαίνει πως ψάχνεις γι' αυτό που εύχεσαι να υπάρχει. Υπάρχει η γεμάτη αγωνία ερώτηση: "Τι θα ήταν λοιπόν η ζωή;" Το παράλογο πνεύμα δεν την αποφεύγει. Δεν τρέφεται με τα ρόδα της αυταπάτης, δεν έχει ψευδαισθήσεις. Χωρίς να τρέμει, προτιμάει να υιοθετήσει την απάντηση του Κίρκεγκωρ: "απελπισία". Μια αποφασισμένη ψυχή δέχεται πάντοτε τα πάντα.

Εδώ παίρνω το θάρρος να χαρακτηρίσω την υπαρξιακή στάση σα φιλοσοφική αυτοκτονία. Δεν υπάρχει καμιά κρίση σ' αυτόν το χαρακτηρισμό. Είν' ένας πρόσφορος τρόπος για να περιγράψω την κίνηση με την οποία μια σκέψη αρνιέται τον εαυτό της και πάει να χαθεί μέσα σ' αυτό που αποτελεί την άρνησή της. Για τους υπαρξιστές, η άρνηση είναι ο Θεός τους. Πράγματι, ο θεός αυτός στηρίζεται στην άρνηση της ανθρώπινης λογικής [Ας το πούμε για μια ακόμα φορά: εδώ δεν κρίνουμε την ύπαρξη του Θεού, αλλά τη λογική που οδηγεί σ' αυτόν]. Αλλά, όπως οι αυτοκτονίες, οι θεοί αλλάζουν με τους ανθρώπους. Υπάρχουν πολλοί τρόποι για να κάνεις το άλμα - κι αυτό παραμένει πάντα το βασικό. Αυτές οι αρνήσεις που λυτρώνουν, αυτές οι τελικές αντιφάσεις οι οποίες παραβλέπουν το εμπόδιο που ακόμα δεν περάσαμε μπορούν να δημιουργηθούν (αυτό το παράδοξο είναι ο στόχος του συλλογισμού μου) από κάποια θρησκευτική έμπνευση, όχι από μια λογική σειρά. Ζητάνε πάντα την αιωνιότητα και γι' αυτό κάνουν το άλμα.

Πρέπει ακόμα να πούμε πως ο συλλογισμός που χρησιμοποιεί αυτό το δοκίμιο, παραλείπει εντελώς την πιο διαδεδομένη στο φωτισμένο μας αιώνα πνευματική στάση: εκείνη που στηρίζεται στην αρχή πως όλα είναι

λογικά και που επιδιώκει να δώσει στον κόσμο μια εξήγηση. Είναι φυσικό να θέλουμε να δώσουμε μια σαφή εικόνα του κόσμου όταν παραδεχόμαστε πως πρέπει να είναι σαφής. Αυτό μάλιστα είναι θεμιτό, αλλά δεν έχει καμιά σχέση με το συλλογισμό που χρησιμοποιούμε εδώ. Σκοπός του είναι να φωτίσει την προσπάθεια που κάνει το πνεύμα, όταν ξεκινώντας από μια φιλοσοφία της μη-σημασίας του κόσμου, καταλήγει στο να δεχτεί μια σημασία κι ένα σκοπό. Η παθητικότερη απ' αυτές τις προσπάθειες είναι θρησκευτικής φύσης και περιγράφεται στο θέμα του αλόγιστου. Αλλά, σίγουρα, η πιο παράδοξη και πιο σημαντική είναι εκείνη που απονέμει λογικές αιτίες σ' έναν κόσμο που, αρχικά, τον φανταζότανε χωρίς διευθυντήρια αρχή. Ποτέ δε θα μπορούσαμε να φτάσουμε στις συνέπειες που μας ενδιαφέρουν χωρίς να 'χουμε δώσει μια ιδέα αυτής της καινούριας κατάκτησης του πνεύματος που υποφέρει από νοσταλγία.

Θα εξετάσω μονάχα το θέμα της "Απόβλεψης" που έγινε επίκαιρο με τον Χούσερλ και τους φαινομενολόγους. Εδώ, υπήρχε μια παρανόηση. Αρχικά, η μέθοδος του Χούσερλ αρνιέται την κλασική μέθοδο της λογικής. Ας το ξαναπούμε. Το ότι σκέφτεσαι, δε σημαίνει πως ενοποιείς, πως συνδέεσαι φιλικά με τα φαινόμενα κάτω απ' το πρόσωπο μιας μεγάλης αρχής. Το ότι σκέφτεσαι, σημαίνει πως ξαναμαθαίνεις να βλέπεις, πως ορίζεις τη συνείδησή σου, πως από κάθε εικόνα δημιουργείς ένα προνομιούχο τόπο. Μ' άλλα λόγια, η φαινομενολογία αρνιέται να εξηγήσει τον κόσμο, θέλει μονάχα να περιγράψει κάθε βίωμα. Η παράλογη σκέψη εξαντλείται στην αρχική της διαπίστωση, που δεν εκφράζει την αλήθεια, αλλά αλήθειες. Κάθε πράγμα έχει την αλήθεια του, απ' το βραδινό άνεμο ως το ακουμπισμένο πάνω στον ώμο μου χέρι. Αν η συνείδηση είναι άγρυπνη, η αλήθεια φωτίζεται. Η συνείδηση δε δίνει μορφή στο αντικείμενο γνωρίζοντάς το, μονάχα καθορίζει, είναι η ενέργεια της προσοχής και, όταν επαναλαμβάνει μια εικόνα του Μπέργκον, μοιάζει με το μηχανήμα της προβολής που μένει με μιας σταθερά πάνω σε μια εικόνα. Η διαφορά βρίσκεται στο ότι δεν υπάρχει σενάριο, αλλά μια αδιάκοπη και χωρίς συνέπεια εικονογράφηση. Μέσα σ' αυτό το μαγικό μηχανήμα όλες οι εικόνες είναι προνομιούχες. Μέσα στα πλαίσια της εμπειρίας, η συνείδηση

θέτει υπό αμφισβήτηση τα αντικείμενα της προσοχής της. Κάνοντας όμως το θαύμα της, τα διαχωρίζει. Απ' αυτήν τη στιγμή, δεν μπορούν να κριθούν. Χαρακτηριστικό της συνείδησης είναι αυτή η "αποβλεπτικότητα". Αλλά η λέξη δεν κρύβει μέσα της καμιά σκοπιμότητα, εννοεί τη "διεύθυνση": έχει μονάχα τοπογραφική αξία.

Έτσι, η πρώτη εντύπωση που δημιουργείται είναι πως τίποτα δεν έρχεται σ' αντίφαση με το παράλογο πνεύμα. Αυτή η προσποιητή μετριοφροσύνη της σκέψης που περιορίζεται στην περιγραφή εκείνου που αρνιέται να εξηγήσει, η εκούσια διευθέτηση απ' την οποία, κατά κάποιο παράδοξο τρόπο, προέρχεται ο αμέτρητος πλούτος της εμπειρίας και η συνεχής αναδημιουργία του κόσμου, αποτελούν παράλογες καταστάσεις. Τουλάχιστον, αυτή είναι η πρώτη εντύπωση. Γιατί σ' αυτή, όπως και σ' άλλες περιπτώσεις, οι μέθοδοι της σκέψης κρύβουν πάντα δυο όψεις, μια ψυχολογική και μια μεταφυσική [Ακόμα κι οι πιο αυστηρές επιστημολογίες πλάθουν μεταφυσικές. Και σ' αυτό το σημείο είναι που η μεταφυσική μιας μεγάλης μερίδας συγχρόνων στοχαστών συνίσταται στο να μην έχει παρά μια επιστημολογία]. Περιέχουν, λοιπόν, δυο αλήθειες. Εάν η αποβλεπτικότητα προτίθεται να περιγράψει μια ψυχολογική στάση που μ' αυτήν το παράλογο αντί να εξηγηθεί θα εξαντληθεί, τότε, τίποτε δεν τη χωρίζει απ' το παράλογο πνεύμα. Σκοπεύει ν' απαριθμήσει ό,τι δεν μπορεί να υπερνικήσει. Διαπιστώνει μονάχα πως η σκέψη, μέσα στην απουσία κάθε αρχής ενότητας, μπορεί ακόμα και να χαρεί περιγράφοντας και κατανοώντας κάθε εμπειρία. Το καθένα λοιπόν απ' τα πρόσωπα της αλήθειας, για την οποία συζητάμε, ανήκει στην ψυχολογική πλευρά. Αποδεικνύει μονάχα το "ενδιαφέρον" που μπορεί να παρουσιάζει η πραγματικότητα. Είναι ένας τρόπος για να ξυπνήσει απ' τη νάρκη του έναν κόσμο και να τον παρουσιάσει στο πνεύμα ζωντανό. Τη στιγμή, όμως, που θα θελήσουμε ν' αναπτύξουμε και να υποστηρίξουμε λογικά αυτή την έννοια της αλήθειας, έχοντας έτσι την πρόθεση ν' ανακαλύψουμε την "ουσία" κάθε αντικειμένου γνώσης, απονέμουμε στην εμπειρία το βάθος της. Αυτό είναι ακατανόητο για ένα παράλογο πνεύμα. Αυτή, λοιπόν, η αμφιβολία της μετριοφροσύνης για τη βεβαιότητα, που είναι αισθητή στην

αποβλεπτική στάση, αποτελεί την πλευρά της φαινομενολογικής σκέψης η οποία θα περιγράψει καλύτερα από κάθε τι άλλο τον παράλογο συλλογισμό.

Γιατί ο Χούσερλ με πρόφαση την απόβλεψη μιλάει επίσης για "πολύ πρόσκαιρες ουσίες". Τη στιγμή αυτή νομίζουμε πως ακούμε τον Πλάτωνα. Δεν εξηγούνται όλα τα πράγματα μ' ένα μονάχα πράγμα, αλλά με όλα. Εδώ, δεν υπάρχει διαφορά. Οπωσδήποτε, δε θέλουμε ακόμα αυτές οι ιδέες και ουσίες που στο τέλος κάθε περιγραφής "αλλοιώνει" η συνείδηση, ν' αποτελέσουν τέλεια πρότυπα. Διαπιστώνουμε, όμως, πως η παρουσία τους σε κάθε δεδομένη παρατήρηση είναι άμεση. Δεν υπάρχει πια μια μονάχα ιδέα που εξηγεί τα πάντα, αλλά μια ατέλειωτη σειρά από ουσίες που δίνουν ένα νόημα σε μια ατέλειωτη σειρά από αντικείμενα. Ο κόσμος ακινητοποιείται, μα φωτίζεται. Ο πλατωνικός ρεαλισμός γίνεται φανερός, αλλά δεν παύει να είναι ρεαλισμός. Ο Κίρκεγκωρ βυθιζόταν στον Θεό του, ο Παρμενίδης διοχέτευε τη σκέψη στο Ένα. Εδώ, όμως, η σκέψη πέφτει σ' έναν αφηρημένο πολυθεϊσμό. Οι φαντασίες και οι μύθοι αποτελούν κι αυτοί ένα κομμάτι των "πολύ πρόσκαιρων ουσιών". Στο σύγχρονο κόσμο των ιδεών, η συνομοταξία των Κενταύρων συνεργάζεται με τη σεμνότερη συνομοταξία των χριστιανών υπαρξιστών.

Σ' αυτή την καθαρά ψυχολογική γνώμη, πως όλα τα πρόσωπα του κόσμου είναι προνομιούχα, υπήρχε για τον παράλογο άνθρωπο μια πικρή αλήθεια. Το ότι όλα είναι προνομιούχα σημαίνει πως όλα είναι ισότιμα. Αλλά, η μεταφυσική πλευρά αυτής της αλήθειας προχωρεί τόσο πολύ που, ενστικτωδώς αντιδρώντας, παρατηρούμε πως πλησιάζει τον Πλάτωνα. Πράγματι, μας διδάσκει πως προϋπόθεση κάθε εικόνας είναι μια εξ ίσου προνομιούχος ουσία. Αυτός ο ιδανικός και χωρίς ιεραρχία κόσμος, αποτελείται μονάχα από ισότιμους άρχοντες. Δεν υπάρχει μια κυρίαρχη αρχή. Αλλά, μια ξαφνική στροφή της σκέψης, ξαναφέρει στον κόσμο ένα είδος μόνιμης κλιμάκωσης που απονέμει στο σύμπαν το βάθος του.

Πρέπει να με φοβίζει το ότι πήγα πολύ μακριά ένα θέμα που οι δημιουργοί του χειρίσθηκαν με περισσότερη σύνεση; Αναφέρω μονάχα τους αφορισμούς του Χούσερλ, που φαίνονται παράδοξοι, αλλά έχουν μια

αυστηρή λογική, όπως αυτός λόγου χάρη: "Το αληθινό είναι απόλυτα αληθινό εν εαυτώ, η αλήθεια είναι μία - ταυτόσημη με τον εαυτό της - όποιες κι αν είναι οι υπάρξεις που την αντιλαμβάνονται, άνθρωποι, τέρατα, άγγελοι ή θεοί". Η Λογική θριαμβεύει, δεν μπορώ ν' αρνηθώ την ύπαρξη του θριαμβευτικού σαλπίσματος αυτής της φωνής. Μέσα στον παράλογο, όμως, κόσμο, τι σημασία μπορεί να έχει αυτός ο αφορισμός; Η αντίληψη ενός αγγέλου ή ενός θεού δεν έχει κανένα νόημα για μένα. Δε θα μπορέσω ποτέ να καταλάβω αυτόν το γεωμετρικό τόπο, όπου η θεία λογική επιβεβαιώνει τη δική μου λογική. Διακρίνω, ακόμα κι εδώ, το άλμα, που επειδή έχει γίνει μέσα στο αφηρημένο δεν μπορεί να σημαίνει για μένα τη λήθη αυτού που, αντίθετα, δε θέλω να ξεχάσω. Όταν ο Χούσερλ φωνάζει πιο κάτω: "Εάν κάθε μάζα που υπόκειται στην έλξη χαθεί, ο νόμος της έλξης δε θα χαθεί, θα μείνει απλώς χωρίς να μπορεί να εφαρμοσθεί", ξέρω πως βρίσκομαι μπροστά σε μια μεταφυσική ευχή. Κι αν θελήσω ν' ανακαλύψω το σημείο όπου η σκέψη εγκαταλείπει το σωστό δρόμο, δεν έχω παρά να ξαναδιαβάσω τον ανάλογο συλλογισμό του Χούσερλ σχετικά με το πνεύμα: "Αν μπορούμε να εξετάσουμε με σαφήνεια τους ακριβείς νόμους των ψυχικών προόδων, θα τους βλέπαμε να είναι αιώνιοι και αμετάβλητοι, όπως οι βασικοί νόμοι των φυσικών επιστημών. Κατά συνέπεια, θα ήσαν έγκυροι, ακόμα κι αν δεν υπήρχε καμιά ψυχική πρόοδος". Ακόμα κι αν δεν υπήρχε το πνεύμα, θα υπήρχαν οι νόμοι του! Καταλαβαίνω τώρα πως από μια ψυχολογική αλήθεια, ο Χούσερλ προτίθεται να δημιουργήσει έναν κανόνα λογικής: αφού έχει ήδη αρνηθεί κάθε δυνατότητα στην ανθρώπινη λογική, πηδάει - μ' αυτό τον πλάγιο τρόπο - στην αιώνια Λογική.

Δε μ' εκπλήσσει, λοιπόν, το θέμα του Χούσερλ για το "συγκεκριμένο σύμπαν". Μου λέει πως όλες οι ουσίες δεν είναι σαφείς, αλλά υπάρχουν και υλικές, πως οι πρώτες αποτελούν το αντικείμενο της λογικής και οι δεύτερες είναι αντικείμενο των επιστημών. Αυτό, όμως, είναι μονάχα ζήτημα ορισμού. Με διαβεβαιώνουν πως το αφηρημένο αποτελεί ένα κομμάτι ενός συγκεκριμένου σύμπαντος, ένα μη στερεό κομμάτι. Αλλά η αμφιβολία, χαρακτηριστικό αυτής της στάσης που ήδη αποκαλύψαμε, μου

επιτρέπει να διαλύσω τη σύγχυση που υπάρχει γύρω απ' αυτούς τους όρους. Γιατί αυτό μπορεί να θέλει να πει ότι το συγκεκριμένο αντικείμενο που παρατηρώ, αυτός ο ουρανός, η αντανάκλαση αυτού του νερού πάνω στο ύφασμα αυτού του παλτού, κρύβουν μέσα τους αυτήν τη γοητεία του υπαρκτού, που μέσα στον κόσμο απομονώνει το ενδιαφέρον μου. Και δε θα το αρνηθώ. Αλλά μπορεί επίσης να σημαίνει πως αυτό, το ίδιο παλτό, είναι παγκόσμιο, πως έχει τη δική του, ιδιαίτερη κι επαρκή ουσία, πως ανήκει στον κόσμο των σχημάτων. Καταλαβαίνω τότε πως έχει αλλάξει μονάχα η διάταξη της ακολουθίας. Αυτός ο κόσμος δεν αντικατοπτρίζεται πια μέσα σ' ένα ανώτερο σύμπαν, αλλά ο ουρανός των σχημάτων σχεδιάζεται στο πλήθος των εικόνων αυτής της γης. Για μένα, αυτό δεν αλλάζει τίποτα. Δε συνιστά καθόλου την αίσθηση του συγκεκριμένου, δεν αποτελεί το νόημα της ανθρώπινης μοίρας που ξαναβρίσκω εδώ. Είναι μια αχαλίνωτη διάνοηση που προσπαθεί να γενικεύσει το ίδιο το συγκεκριμένο.

Μάταια θα εκπλησσομέθα απ' αυτό το φανερό παράδοξο που οδηγεί στη σκέψη στην άρνηση του ίδιου του εαυτού της όταν μπλέκεται στους αντίθετους δρόμους της λογικής που ταπεινώνεται και της λογικής που θριαμβεύει. Δεν υπάρχει μεγάλη απόσταση ανάμεσα στον αφηρημένο θεό του Χούσερλ και το λαμπερό θεό του Κίρκεγκωρ. Η λογική και το αλόγιστο στο ίδιο κήρυγμα καταλήγουν. Δεν έχει σημασία ο δρόμος που θα πάρεις, η θέληση να φτάσεις αρκεί για όλα. Ο αφηρημένος φιλόσοφος κι ο χριστιανός φιλόσοφος ξεκινάνε από την ίδια σύγχυση και κατέχονται από την ίδια αγωνία. Αλλά, το ουσιαστικό είναι πως πρέπει να εξηγήσουν. Σ' αυτό το σημείο, η νοσταλγία είναι πιο δυνατή από την επιστήμη. Έχει σημασία το ότι η σύγχρονη σκέψη είναι, συγχρόνως, μια απ' τις πιο διεισδυτικές σκέψεις που έχουν ασχοληθεί με τη φιλοσοφία της μη-σημασίας του κόσμου και μια απ' τις πιο σπαρακτικές στα συμπεράσματά της. Δε σταματάει ν' αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στον απόλυτο ορθολογισμό του υπαρκτού, που πάει να το διαχωρίσει σε λογικές - τύπους, και τον απόλυτο παραλογισμό που τείνει να θεοποιήσει. Όμως, αυτή η αντίθεση είναι μονάχα φαινομενική. Και στις δυο περιπτώσεις, πρόκειται να συμβιβαστεί και το άλμα αρκεί. Πιστεύουν πάντα, αδίκως, πως

η έννοια αυτής της λογικής έχει ένα νόημα μοναδικό. Πραγματικά, αυτή η αντίληψη, όσο αυστηρή κι αν είναι μέσα στη φιλοδοξία της, δεν είναι λιγότερο σχετική απ' τις άλλες. Η λογική έχει ένα εντελώς ανθρώπινο πρόσωπο, μα ξέρει να στρέφεται και προς το θείο. Απ' την εποχή του Πλωτίνου - ο πρώτος που τη συμφιλίωσε με το αιώνιο - έμαθε ν' αποφεύγει την πιο αγαπημένη της αρχή, την αντίφαση, υιοθετώντας έτσι μια άλλη, παράξενη, εντελώς μαγική, την αρχή της συμμετοχής [Α. Την εποχή εκείνη η λογική έπρεπε να υιοθετηθεί ή να πεθάνει. Υιοθετήθηκε. Ο Πλωτίνος τη μεταμόρφωσε από λογική σ' αισθητική. Η μεταφορά αντικαθιστά το συλλογισμό. Β. Αυτό δεν είναι, άλλωστε, το μόνο που πρόσφερε ο Πλωτίνος στη φαινομενολογία. Αυτή η στάση, ολόκληρη ήδη, περιέχεται στην τόσο αγαπημένη ιδέα του αλεξανδρινού στοχαστή, όπου δεν υπάρχει μονάχα μια ιδέα για τον άνθρωπο, αλλά και μια ιδέα του Σωκράτη]. Είναι ένα όργανο σκέψης, δεν είναι η ίδια η σκέψη. Πριν απ' όλα, η σκέψη ενός ανθρώπου είναι η νοσταλγία του.

Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που η λογική ήξερε να διαλύσει τη μελαγχολία του Πλωτίνου, δίνει στη σύγχρονη αγωνία τα μέσα που θα την κάνουν να ηρεμήσει μέσα στα φιλικά σκηνικά της αιωνιότητας. Το παράλογο πνεύμα έχει λιγότερη τύχη. Γι' αυτό, ο κόσμος δεν είναι ούτε λογικός, ούτε μη - λογικός. Δε δικαιολογείται, αυτό είν' όλο. Στον Χούσερλ, η λογική καταλήγει στο να μην έχει όρια. Αντίθετα, το παράλογο καθορίζει τα όριά της, αφού δεν μπορεί να καθησυχάσει την αγωνία του. Σε μια άλλη θέση, ο Κίρκεγκωρ μας διαβεβαιώνει πως ένα μόνο όριο φτάνει για να την αρνηθεί. Αλλά το παράλογο δεν πάει τόσο μακριά. Αυτό το όριο, για το παράλογο, υπάρχει για ν' αναχαιτίσει τις φιλοδοξίες της λογικής. Το θέμα του αλόγιστου, όπως έχει αντιμετωπιστεί απ' τους υπαρξιστές, είναι η λογική που πέφτει στο σκοτάδι κι απελευθερώνεται με το ν' αρνηθεί τον εαυτό της. Το παράλογο και η φωτεινή λογική που ξέρει τα όριά της.

Στο τέλος αυτού του δύσκολου δρόμου, ο παράλογος άνθρωπος βλέπει τις αλήθειες του. Τη στιγμή που συγκρίνει την επίμονη απαίτησή του μ' αυτό που του προτείνουν, νοιώθει ξαφνικά την επιθυμία να γυρίσει

πίσω. Στο σύμπαν του Χούσερλ, ο κόσμος διυλίζεται κι η επιθυμία για οικειότητα που υπάρχει στην καρδιά του ανθρώπου γίνεται ανώφελη. Στην αποκάλυψη του Κίρκεγκωρ, ο πόθος για σαφήνεια - αν θέλει να ικανοποιηθεί - πρέπει να παραιτηθεί απ' την απαίτησή του. Το αμάρτημα δεν είναι τόσο το να μάθεις (απ' αυτή την άποψη όλος ο κόσμος είναι αθώος), όσο το να ποθείς να μάθεις. Είναι το μόνο ακριβώς αμάρτημα για το οποίο ο παράλογος άνθρωπος μπορεί να νοιώσει πως αποτελεί την ενοχή μαζί με την αθωότητά του. Του προτείνουν μια λύση στην οποία οι περασμένες αντιφάσεις δεν είναι πια παρά πολεμικά τεχνάσματα. Δεν είν' έτσι όμως, δεν τις έχει νοιώσει μ' αυτό τον τρόπο. Πρέπει να μείνει πιστός στην αλήθεια τους, στο ότι ποτέ δεν τον ικανοποιούν. Δεν θέλει κήρυγμα.

Ο συλλογισμός μου θέλει να μείνει πιστός στο γεγονός που τον προκάλεσε. Το γεγονός αυτό είναι το παράλογο. Είναι αυτή η διάσταση ανάμεσα στο πνεύμα που ποθεί και τον κόσμο που εξαπατά, είναι η νοσταλγία μου για ενότητα, είναι αυτό το διασκορπισμένο σύμπαν και η αντίφαση που συνδέει όλα αυτά. Ο Κίρκεγκωρ δε δέχεται τη νοσταλγία μου κι ο Χούσερλ συγκεντρώνει αυτό το σύμπαν. Δεν είναι αυτό που περίμενα. Επρόκειτο να ζω και να σκέφτομαι μέσα σ' αυτό το σπαραγμό, να μάθω αν έπρεπε να δεχτώ ή ν' αρνηθώ. Δεν μπορούμε να παραβλέπουμε τα γεγονότα, να εξαφανίζουμε το παράλογο αρνούμενοι τον έναν απ' τους όρους του. Πρέπει να μάθουμε αν μπορούμε να ζούμε έτσι ή εάν η λογική απαιτεί να πεθάνουμε. Δε μ' ενδιαφέρει η φιλοσοφική αυτοκτονία. Απλώς και μόνο μ' ενδιαφέρει η αυτοκτονία. Θέλω μονάχα ν' αφαιρέσω απ' αυτή τις συγκινήσεις της και να γνωρίσω τη λογική της και την αξιοπρέπειά της. Για το παράλογο πνεύμα, κάθε άλλη στάση είναι φυγή κι απομάκρυνση του πνεύματος απ' αυτό που το πνεύμα φέρνει στο φως. Ο Χούσερλ λέει πως πρέπει να υπακούμε στον πόθο της φυγής "από τη χρόνια συνήθεια του να ζεις και να σκέφτεσαι μέσα σ' ορισμένες καταστάσεις της ύπαρξης που ήδη είναι πολύ γνωστές και άνετες", αλλά το τελικό άλμα μας ξαναπροσφέρει την αιωνιότητα και την άνεσή της. Το άλμα δεν αποτελεί, όπως θα 'θελε ο Κίρκεγκωρ, ένα μεγάλο κίνδυνο. Το αντίθετο, ο κίνδυνος βρίσκεται στην κρίσιμη στιγμή που προηγείται του άλματος. Το να ξέρεις να κρατηθείς σ'

αυτή την ακραία γωνία που προκαλεί τον ίλιγγο, αυτό είναι η αξιοπρέπεια, τα υπόλοιπα είναι υπεκφυγή. Ξέρω ακόμα πως ποτέ η αδυναμία δεν ενέπνευσε συνθήκες τόσο φοβερές σαν του Κίρκεγκωρ. Η αδυναμία μπορεί να 'χει τη θέση της μέσα στους αδιάφορους χώρους της ιστορίας, δε θα μπορέσει όμως να τη βρει μέσα σ' ένα συλλογισμό που, τώρα, ξέρουμε τι απαιτήσεις έχει.

Η ΠΑΡΑΛΟΓΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Τώρα το κυριότερο έγινε. Δεν μπορώ ν' αρνηθώ τις λίγες αλήθειες που ξέρω. Αυτό που ξέρω, αυτό που είναι σίγουρο, αυτό που δεν μπορώ ν' αρνηθώ, αυτό που δεν μπορώ ν' απορρίψω, αυτά έχουν σημασία. Το κομμάτι του εαυτού μου που ζει μ' αβέβαιες νοσταλγίες μπορεί ν' αρνηθεί τα πάντα, εκτός απ' τον πόθο της ενότητας, την επιθυμία της εξήγησης, την ανάγκη για σαφήνεια και συνοχή. Μπορώ να τα' αρνηθώ όλα μέσα σ' αυτό τον κόσμο που με περιβάλλει, με πιέζει και με διαπερνάει, εκτός απ' αυτό το χάος, απ' αυτό τον τυχαίο βασιλιά, απ' αυτήν τη θεία ισορροπία που γεννιέται απ' την αναρχία. Δεν ξέρω αν υπάρχει ένα νόημα ανώτερο απ' τον κόσμο. Αλλά ξέρω πως δε γνωρίζω αυτό το νόημα και πως μου είναι αδύνατο για την ώρα να το μάθω. Μια σημασία έξω απ' την ύπαρξή μου, τι μπορεί να σημαίνει για μένα; Μονάχα μ' ανθρώπινα δεδομένα μπορώ να καταλάβω. Αυτό που αγγίζω, αυτό που μ' αντιστέκεται, να τι καταλαβαίνω. Ξέρω ακόμα πως αυτές τις δυο βεβαιότητες, την επιθυμία μου γι' απολυτότητα κι ενότητα και το ότι δεν μπορώ να εξηγήσω λογικά και με αιτιολογίες αυτό τον κόσμο, αδυνατώ να τις συμβιβάσω. Ποια άλλη αλήθεια μπορώ ν' αναγνωρίσω ειλικρινά, χωρίς την παρέμβαση μιας ανύπαρκτης ελπίδας που δεν έχει καμιά σημασία μέσα στα όρια της ύπαρξής μου;

Αν ήμουν δέντρο ανάμεσα σε δέντρα, γάτα ανάμεσα σε ζώα, αυτή η ζωή θα είχε ένα νόημα ή, αυτό το πρόβλημα δε θα υπήρχε καν, γιατί θ' αποτελούσα ένα κομμάτι αυτού του κόσμου. Θα ή μ ο υ ν αυτός ο κόσμος που του εναντιώνομαι μ' όλη μου τη συνείδηση, απαιτώντας επίμονα να συμφιλιωθώ μαζί του. Αυτή η απλούστατη λογική με φέρνει αντιμέτωπο μ' ολόκληρη τη δημιουργία. Δεν μπορώ να την αρνηθώ διαγράφοντάς την. Οφείλω λοιπόν, να μείνω πιστός στην αλήθεια μου. Οφείλω να υποστηρίξω εκείνο που μου παρουσιάζεται τόσο φανερά, ακόμα κι αν είμαι αντίθετος. Και τι αποτελεί την ουσία αυτής της σύγκρουσης, αυτής της απόστασης ανάμεσα στον κόσμο και το πνεύμα μου, εκτός από τη συνείδησή μου; Εάν, λοιπόν, θέλω να μείνω πιστός στην αλήθεια μου, αυτό θα το πετύχω

με την βοήθεια μιας αδιάκοπης συνείδησης, πάντα ανανεωμένης, πάντα έντονης. Για την ώρα, μου χρειάζεται αυτή η συνείδηση. Αυτή την ώρα, το παράλογο, τόσο εύκολο και τόσο δύσκολο μαζί για να το κατακτήσω, ξαναμπάνει στη ζωή ενός ανθρώπου και ξαναβρίσκει την πατρίδα του. Αυτή την ώρα ακόμα, το πνεύμα μπορεί ν' αφήσει τον άνυδρο και ξερό δρόμο του φωτεινού αγώνα. Το παράλογο, τώρα, εμφανίζεται στην καθημερινή ζωή. Ξαναβρίσκει τον κόσμο που ανήκει το ανώνυμο "ον", αλλ' από εδώ και στο εξής ο άνθρωπος ξαναγυρίζει σ' αυτόν φέρνοντας μέσα του την επανάσταση και τη λογική. Σταμάτησε να ελπίζει. Βασίλειό του, είναι, επιτέλους, αυτή η κόλαση του παρόντος. Όλα τα προβλήματα ξαναγίνονται πολύπλοκα. Μπροστά στο λυρισμό σχημάτων και χρωμάτων παύει να υπάρχει αφηρημένη επιφάνεια. Οι αντιφάσεις του πνεύματος ζωντανεύουν και ξαναβρίσκουν το άθλιο και υπέροχο καταφύγιο της ανθρώπινης καρδιάς. Δεν εξηγήθηκε τίποτα. Αλλάζουν, όμως, όλα όψη. Που πάμε; Πρόκειται να πεθάνουμε, να γλιτώσουμε με το πήδημα, πάμε να ξαναχτίσουμε με ιδέες και σχήματα ένα σπίτι στα μέτρα του; Ή θα μπορέσουμε ν' αντέξουμε την τρομερή κι υπέροχη συνθήκη του παράλογου; Μ' αυτά τα δεδομένα, ας κάνουμε μια τελευταία προσπάθεια για να φτάσουμε στις απόψεις μας. Σ' αυτό τον παράλογο κόσμο, το κορμί, η τρυφερότητα, η δημιουργία, η δράση, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, θα ξαναβρούν τότε τη θέση τους. Ο άνθρωπος θα ξαναβρεί, επιτέλους, σ' αυτόν το κρασί του παράλογου και το ψωμί της αδιαφορίας που μ' αυτά διατηρεί το μεγαλείο του.

Ας σταθούμε κι άλλο στη μέθοδο: πρέπει να επιμείνουμε. Σε κάποιο σημείο της πορείας του, ο παράλογος άνθρωπος προκαλείται. Μπορεί να μην υπάρχουν θεοί, αλλ' απ' την ιστορία δε λείπουν ούτε οι θρησκείες, ούτε οι προφήτες. Του ζητάνε να κάνει ένα άλμα. Μπορεί ν' απαντήσει ότι δεν καταλαβαίνει καλά, ότι αυτό δεν είναι σαφές. Θέλει να κάνει μονάχα εκείνο που καταλαβαίνει απόλυτα. Του λένε να είναι σίγουρος πως πέφτει στο αμάρτημα της αλαζονείας, μα δεν καταλαβαίνει την έννοια της αμαρτίας, δεν καταλαβαίνει πως στο τέλος ίσως βρίσκεται η κόλαση, δε διαθέτει αρκετή φαντασία για να φανταστεί αυτό το παράδοξο μέλλον. Του

λένε πως χάνει την αιώνια ζωή, μα αυτό του φαίνεται ανόητο. Θέλουν να τον πείσουν πως είναι ένοχος. Αυτός νοιώθει αθώος. Πραγματικά, αυτή μονάχα νοιώθει, την ανεπανόρθωτη αθωότητά του. Αυτή του επιτρέπει τα πάντα. Έτσι, απαιτεί από τον εαυτό του, μ ο ν ά χ α να ζει μ' αυτό που ξέρει, να συμβιβάζεται μ' αυτό που υπάρχει χωρίς ν' αφήνει να παρεμβαίνει τίποτα το αβέβαιο. Του απαντούν πως δεν είναι τίποτα βέβαιο. Αλλ' αυτό, τουλάχιστον, είναι μια βεβαιότητα. Αυτή αντιμετωπίζεται: θέλει να μάθει αν είναι δυνατόν να ζει χωρίς ελπίδα.

Τώρα μπορώ να πλησιάσω την έννοια της αυτοκτονίας. Έχουμε ήδη καταλάβει ποια εξήγηση μπορούμε να της δώσουμε. Εδώ, το πρόβλημα αντιστρέφεται. Προηγουμένως χρειαζόταν να μάθουμε αν η ζωή έπρεπε να 'χει ένα νόημα για να τη ζήσει κανείς. Αντίθετα, εδώ φαίνεται πως όσο η ζωή δεν έχει νόημα, τόσο καλύτερα μπορεί να τη ζήσει κανείς. Το να ζεις μια εμπειρία, ένα πεπρωμένο, σημαίνει πως τα δέχεσαι απεριόριστα. Επομένως, δε θα ζήσεις σ' αυτό το πεπρωμένο, ξέροντας πως είναι παράλογο, εάν δεν κάνεις το παν για να κρατήσεις μπροστά σου αυτό το παράλογο που το διέκρινες με τη βοήθεια της συνείδησης. Όταν αρνιέσαι ένα πόλο της αντίθεσης που υπάρχει, αρνιέσαι ολόκληρη την αντίθεση. Όταν καταργείς τη συνειδητή επανάσταση, αποφεύγεις το πρόβλημα. Το θέμα της μόνιμης επανάστασης μεταφέρεται έτσι στην ατομική εμπειρία. Το να ζεις σημαίνει πως κάνεις να ζει το παράλογο. Το κάνεις να ζει, πριν απ' όλα, σημαίνει πως το αντιμετωπίζεις. Αντίθετα από την Ευρυδίκη, όταν το αποφεύγεις, το παράλογο δεν υπάρχει. Έτσι, μια απ' τις λίγες φιλοσοφικές συγγενικές θέσεις που πρέπει να πάρεις, είναι η επανάσταση. Αποτελεί την αδιάκοπη αντίσταση του ανθρώπου, την έκφραση της αβεβαιότητάς του. Είναι το αποτέλεσμα μιας αναπόφευκτης ειλικρίνειας. Στην κάθε στιγμή της αντιμετωπίζει τον κόσμο σαν πρόβλημα. Ακόμα, ο κίνδυνος προσφέρει στον άνθρωπο τη μοναδική ευκαιρία να την αισθανθεί, όπως η μεταφυσική επανάσταση ξεδιπλώνει τη συνείδηση σ' όλο το μήκος της εμπειρίας. Αποτελεί τη σταθερή τοποθέτηση του ανθρώπου μπροστά στον εαυτό του. Δεν κοιτάζει τον ουρανό, καμιά ελπίδα δεν κλείνει μέσα της. Η επανάσταση

αυτή εκφράζει τη βεβαιότητα ενός συντριπτικού πεπρωμένου, όχι την υποταγή σ' αυτό.

Εδώ παρατηρούμε με ποιο τρόπο η παράλογη εμπειρία δεν καταλήγει στην αυτοκτονία. Μπορούμε να πιστέψουμε, αδικαιολόγητα όμως, πως η αυτοκτονία είναι φυσική συνέπεια της επανάστασης. Αλλά η αυτοκτονία δε διανοείται τη λογική της κατάληξη. Αφού προϋποθέτει τη συγκατάθεση, εκφράζει ακριβώς την αντίθεσή της. Με την αυτοκτονία, όπως με το άλμα, ομολογείς ότι υπάρχουν όρια. Έχει συμπληρωθεί το παν, ο άνθρωπος επιστρέφει στην ουσιαστική του ιστορία. Αποφεύγει το μέλλον, το μοναδικό και τρομερό μέλλον του αφού βυθίζεται μέσα σ' αυτό. Κατά κάποιο τρόπο, με την αυτοκτονία το παράλογο παύει να υπάρχει. Πεθαίνει μαζί της. Αλλά ξέρω πως για να διατηρηθεί, το παράλογο δεν πρέπει να εξαφανιστεί. Στο μέτρο που συνειδητοποιεί κι αρνιέται συγχρόνως το θάνατο, αποφεύγει την αυτοκτονία. Το σχοινί που διακρίνει σε μερικά μέτρα ο καταδικασμένος σε θάνατο, βρίσκεται στο χείλος της τελευταίας του σκέψης, στην άκρη της τρομακτικής του πτώσης. Πραγματικά, ο θανατοποινίτης είναι αντίθετος στην αυτοκτονία.

Αυτή η επανάσταση δίνει στη ζωή αξία. Απλωμένη σ' όλο το μήκος μιας ύπαρξης, της προσφέρει το μεγαλείο της. Για έναν άνθρωπο χωρίς παρωπίδες δεν υπάρχει ωραιότερο θέαμα από το θέαμα της περηφάνειας ιδωμένο με μια ανώτερη πραγματικότητα. Πραγματικά, το θέαμα της ανθρώπινης περηφάνειας είναι μοναδικό. Όλοι οι εξευτελισμοί είναι μηδέν. Το μάθημα που δίνει το πνεύμα στον εαυτό του - να έχει σιδερένια θέληση, να βλέπει σωστά - κλείνει μέσα του κάτι δυνατό, κάτι ανεπανάληπτο. Εάν αυτή η πραγματικότητα που εκφράζει το μεγαλείο του ανθρώπου ελαττωθεί, θα μειωθεί συγχρόνως και ο ίδιος ο άνθρωπος. Τώρα, καταλαβαίνω γιατί οι θεωρίες που μου τα εξηγούν όλα με μειώνουν την ίδια στιγμή. Μ' απαλλάσσουν απ' το βάρος της ζωής μου που, παρ' όλα αυτά, πρέπει να το κουβαλάω μόνος μου. Σ' αυτή τη δίνη, μονάχα μια σκεπτικιστική μεταφυσική που συνδέεται με μια αρνητική ηθική, μπορώ να δεχτώ.

Συνείδηση κι επανάσταση, αυτές οι αρνήσεις πάνε κόντρα στην παραίτηση. Τις εμπυχώνει να εναντιώνονται κάθε τι το ανεξάντλητο και γεμάτο πάθος που υπάρχει σε μια ανθρώπινη καρδιά. Αυτή η καρδιά πρέπει να πεθάνει χωρίς να συμβιβαστεί, χωρίς να συναινέσει. Η αυτοκτονία είναι σφάλμα. Ο παράλογος άνθρωπος πρέπει να εξαντλεί τα πάντα και να εξαντλείται. Το παράλογο είναι γι' αυτόν το μεγάλο του πάθος, αυτό που του επιτρέπει να συνεχίζει μια μοναδική προσπάθεια, γιατί ξέρει πως σ' αυτήν τη συνείδηση και σ' αυτή την καθημερινή επανάσταση υπάρχει η μοναδική του αλήθεια, η πρόκληση. Αυτή είναι η πρώτη συνέπεια.

Αν δεχτώ αυτήν τη στάση που υφίσταται όλες τις συνέπειες (και τίποτ' άλλο) μιας ξεκαθαρισμένης έννοιας, αντιμετωπίζω ένα δεύτερο παράδοξο. Για να μείνω πιστός σ' αυτήν τη μέθοδο, δεν ασχολούμαι καθόλου με το πρόβλημα της μεταφυσικής ελευθερίας. Δε μ' ενδιαφέρει να μάθω εάν ο άνθρωπος είναι ελεύθερος. Μονάχα την προσωπική μου ελευθερία μπορώ να αποδείξω. Δεν μπορώ να έχω γι' αυτή μια αόριστη γνώση, αλλά μερικές σαφείς απόψεις. Το πρόβλημα της "ελευθερίας εν εαυτή" δεν έχει νόημα. Γιατί, μ' έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο, είναι συνδεδεμένο με το πρόβλημα του Θεού. Το να μάθω εάν ο άνθρωπος είν' ελεύθερος προϋποθέτει πως ξέρω αν είναι δυνατό ν' ανήκει σε κάποιον. Ο ιδιαίτερος παραλογισμός αυτού του προβλήματος οφείλεται στο ότι η ίδια η γνώση που θέτει το πρόβλημα της ελευθερίας, τη στιγμή που το θέτει, αφαιρεί απ' αυτό κάθε νόημα. Γιατί μπροστά στον Θεό, το πρόβλημα της ελευθερίας είν' ευκολότερο απ' το πρόβλημα του κακού. Ξέρουμε το διαζευκτικό: ή δεν είμαστε ελεύθεροι κι ο παντοδύναμος Θεός είναι υπεύθυνος για το κακό. Ή, είμαστε ελεύθεροι κι υπεύθυνοι μα ο Θεός δεν είναι παντοδύναμος. Όλες οι σοφιστείες των σχολών ούτε πρόσθεσαν ούτε αφείρεσαν τίποτα απ' την αντίθεση αυτού του παράδοξου.

Γι' αυτό δεν μπορώ να ενθουσιάζομαι επιπόλαια ή να αρκεσθώ στον απλό ορισμό μιας έννοιας που μου διαφεύγει και χάνει το νόημά της απ' τη στιγμή που ξεπερνάει τα πλαίσια της ατομικής μου εμπειρίας. Δεν μπορώ να καταλάβω αυτό που πιθανό να ήταν μια ελευθερία προσφερόμενη από

μια ανώτερη ύπαρξη. Έχω χάσει την αίσθηση της ιεραρχίας. Για την ελευθερία δεν μπορώ να έχω παρά την αντίληψη που έχουν γι' αυτή ο φυλακισμένος ή ο σύγχρονος πολίτης μέσα στο Κράτος. Η μόνη που ξέρω είναι η πνευματική ελευθερία και η ελευθερία της δράσης. Μ' αυτά τα δεδομένα λοιπόν, αφού το παράλογο αποκλείει κάθε μου ελπίδα για αιώνια ελευθερία γίνεται αιτία να στρέψω στο αντίθετο την ελευθερία της δράσης μου. Αυτή η έλλειψη ελπίδας και μέλλοντος αποτελεί μια επαύξηση στην ετοιμότητα του ανθρώπου..

Ο συνηθισμένος άνθρωπος, προτού γνωρίσει το παράλογο, ζει θέτοντας σκοπούς, φροντίζει για το μέλλον ή για τη δικαίωσή του (όσο γι' αυτά δεν υπάρχει θέμα). Εκτιμάει τις ευκαιρίες που του παρουσιάζονται, σκέφτεται το αύριο, τη σύνταξή του ή την αποκατάσταση των παιδιών του. Πιστεύει ακόμα πως κάτι στην ζωή του μπορεί να προκαθορισθεί. Πραγματικά, ενεργεί σα να ήταν ελεύθερος, ακόμα κι αν όλα τα γεγονότα πάνε κόντρα σ' αυτή την ελευθερία. Μετά τη γνωριμία με το παράλογο, κλονίζονται τα πάντα. Η ιδέα του "υπάρχω", η διάθεσή μου να ενεργώ σα να είχαν όλα ένα νόημα (ακόμα κι αν, με την ευκαιρία, θα 'λεγα πως τίποτα δεν έχει νόημα), όλα αυτά διαφεύδονται μ' έναν ιλιγγιώδη τρόπο απ' τον παραλογισμό ενός ξαφνικού θανάτου. Το να σκέφτεσαι το αύριο, να θέτεις σκοπούς, να έχεις επιθυμίες - όλα αυτά προϋποθέτουν ότι πιστεύεις στην ελευθερία, ακόμα κι αν, καμιά φορά, σε βεβαιώνουν πως δεν πρόκειται να την ξανανοιώσεις. Αλλά για την ώρα, η ανώτερη αυτή ελευθερία του να υπάρχουν, που μπορεί μόνη της να θεμελιώσει μια αλήθεια, ξέρω καλά πως δεν υπάρχει. Υπάρχει ο θάνατος σα μοναδική πραγματικότητα. Μετά απ' αυτόν τα παιχνίδια τελειώνουν. Δεν είμαι πια ελεύθερος να δαιωνισθώ, είμαι σκλάβος και προ πάντων σκλάβος που δεν ελπίζει στην αιώνια επανάσταση, που δεν έχει καταφύγιο για την περιφρόνηση. Και, ποιος μπορεί να παραμείνει σκλάβος χωρίς επανάσταση και χωρίς περιφρόνηση; Ποια ελευθερία μπορεί να υπάρξει σ' όλο το νόημά της, χωρίς πίστη στην αιωνιότητα;

Συγχρόνως όμως, ο παράλογος άνθρωπος καταλαβαίνει πως μέχρι τώρα συνδεόταν μ' αυτή την απαίτηση για ελευθερία που ζούσε

φανταστικά. Κατά κάποιο τρόπο, αυτό τον εμπόδιζε. Στα μέτρα που έθετε ένα σκοπό στη ζωή του, συμμορφωνόταν με τις απαιτήσεις αυτού του σκοπού και γινόταν σκλάβος της ελευθερίας του. Έτσι, δε θα μπορούσα πια να ενεργήσω διαφορετικά παρά σαν πατέρας (ή μηχανικός ή αρχηγός λαών ή έκτατος υπάλληλος στα Τ.Τ.Τ.) που προετοιμάζομαι να γίνω. Πιστεύω πως μπορώ να διαλέξω να είμαι περισσότερο αυτό και λιγότερο κάτι άλλο. Είναι αλήθεια πως το πιστεύω ασυνείδητα. Συγχρόνως όμως απαιτώ να πιστεύουν κι εκείνοι που με περιβάλλουν, να κρίνουν (οι άλλοι είναι τόσο βέβαιοι για το ότι είναι ελεύθεροι κι αυτή η καλή διάθεση εύκολα μεταδίδεται!). Όσο μακριά κι αν μπορούμε να μείνουμε από κάθε κρίση, ηθική ή κοινωνική, μερικές τις δεχόμαστε κι ακόμα με τις καλύτερες φτιάχνουμε τη ζωή μας (υπάρχουν καλές και κακές κρίσεις). Έτσι ο παράλογος άνθρωπος καταλαβαίνει πως δεν ήταν πραγματικά ελεύθερος. Για να μιλήσουμε καθαρά, μέσα στα πλαίσια που ελπίζω ή αμφιβάλλω για μια αλήθεια μου, για τον τρόπο που υπάρχω ή δημιουργώ, στα πλαίσια, τέλος, μέσα στα οποία φτιάχνω τη ζωή μου αποδεικνύοντας έτσι πως έχει ένα νόημα, σ' αυτά τα πλαίσια, ορθώνω φράχτες που μέσα τους περιορίζω τη ζωή μου. Ενεργώ σαν κι αυτούς τους στοχαστές και καλλιτέχνες που με γεμίζουν αηδία και δεν κάνουν τίποτ' άλλο, τώρα το διαπιστώνω, απ' το να παίρνουν στα σοβαρά την ελευθερία του ανθρώπου. Στο σημείο αυτό, το παράλογο με φωτίζει: δεν υπάρχει επαύριο. Διακρίνω, στο εξής, την αιτία της ανεξιχνίαστης ελευθερίας μου. Εδώ, θα κάνω δυο συγκρίσεις. Αρχικά, οι μυστικοί βρίσκουν μια ελευθερία στο να δοθούν. Με το να βυθίζονται στο θεό τους, να συμμορφώνονται στους κανόνες του, ενδόμυχα, με το δικό τους τρόπο γίνονται ελεύθεροι. Σ' αυτή την εκούσια σκλαβιά ξαναβρίσκουν την τέλεια ανεξαρτησία. Τι σημαίνει όμως αυτή η ελευθερία; Μπορούμε να πούμε προ πάντων α ι σ θ ά ν ο ν τ α ι ελεύθεροι απέναντι στον εαυτό του και λιγότερο ελεύθεροι από απελευθερωμένοι. Ακόμα, ο παράλογος άνθρωπος στραμμένος ολόκληρος προς το θάνατο (παρμένον εδώ σαν τον πιο φυσικό παραλογισμό), νοιώθει απαλλαγμένος απ' το κάθε τι που δεν είναι αυτή η κατασταλαγμένη μέσα του γεμάτη πάθος ένταση. Δέχεται μια ελευθερία σύμφωνα με τους κοινούς κανόνες. Σ' αυτό το

σημείο, παρατηρούμε πως τα θέματα της υπαρξιστικής φιλοσοφίας διατηρούν όλη τους την αξία. Η επιστροφή στη συνείδηση και η αφύπνηση απ' τον καθημερινό ύπνο αποτελούν τα πρώτα βήματα της παράλογης ελευθερίας. Αλλά αυτό που αμφισβητείται είναι το υπαρξιστικό κ ή ρ υ γ μ α και το πνευματικό άλμα που ουσιαστικά αποφεύγει τη συνείδηση. Με τον ίδιο τρόπο (αυτή είναι η δεύτερη σύγκριση) οι σκλάβοι της Αρχαιότητας δεν ανήκαν στον εαυτό τους. Ήξεραν, όμως, αυτή την ελευθερία που συνίσταται στο να μην αισθάνεσαι διόλου υπεύθυνος [Αυτό που γίνεται εδώ δεν είναι ένας υποτιμητικός απολογισμός αλλά μια πραγματική σύγκριση. Ο παράλογος άνθρωπος είναι το αντίθετο του ανθρώπου που συμβιβάζεται]. Ακόμα κι ο θάνατος έχει χέρια πατρικίων που τσακίζουν αλλά ελευθερώνουν.

Το να βυθιστείς σ' αυτή την απύθμενη βεβαιότητα, να νοιώθεις στο εξής αρκετά ξένος προς την προσωπική σου ζωή για να την παρατείνεις και να τη ζήσεις χωρίς τη μυωπία των ερωτευμένων, σ' αυτό, υπάρχει η αρχή μιας απελευθέρωσης. Αυτή η καινούργια ανεξαρτησία υπάρχει στο τέλος, όπως όλη η ελευθερία της δράσης. Δεν έχει συναλλαγές με την αιωνιότητα. Αλλά αντικαθιστά όλες τις αυταπάτες της ε λ ε υ θ ε ρ ί α ς που τις σταματούσε ο θάνατος. Η υπέροχη διαθεσιμότητα του θανατοποινίτη που κάποια χαραυγή του ανοίγονται οι πύλες της φυλακής, η απίστευτη αφιλοκέρδειά του για όλα - διατηρεί μονάχα μια καθαρή φλόγα για ζωή - εδώ βρίσκονται, το νοιώθουμε καλά, ο θάνατος και το παράλογο, οι αρχές της μοναδικής λογικής ελευθερίας: της ελευθερίας που μπορεί να νοιώσει και να ζήσει μια ανθρώπινη καρδιά. Αυτή είναι η δεύτερη συνέπεια. Ο παράλογος άνθρωπος διστάζει λοιπόν ένα σύμπαν καυτό και παγωμένο, διάφεγγο και περιορισμένο, όπου τίποτα δεν είναι δυνατό αλλά όλα είναι δοσμένα και που φεύγοντας απ' αυτό συναντάει την ανυπαρξία και το μηδέν. Τότε, μπορεί ν' αποφασίσει να δεχτεί να ζήσει σ' ένα τέτοιο σύμπαν, να υφίσταται τις επιδράσεις του, ν' αρνιέται, να ελπίζει και να διαπιστώνει συνεχώς πως τίποτα δεν ανακουφίζει τη ζωή.

Αλλά ποια είναι η σημασία της ζωής σ' ένα τέτοιο σύμπαν; Για την ώρα καμιά άλλη εκτός απ' την αδιαφορία για το μέλλον κι απ' το να εξαντλείς κάθε τι που υπάρχει. Η πίστη στο νόημα της ζωής προϋποθέτει πάντα μια αξιολόγηση, μια εκλογή, τις προτιμήσεις μας. Η πίστη στο παράλογο, όπως το προσδιορίσαμε, σημαίνει το αντίθετο. Εδώ όμως πρέπει να σταθούμε.

Εκείνο που μ' ενδιαφέρει είναι το να μάθουμε εάν μπορούμε να ζούμε χωρίς ελπίδα. Δε θέλω να βγω διόλου απ' αυτόν το χώρο. Μπορώ να συμφιλιωθώ μ' αυτή την ζωή; Επομένως, μπροστά σ' αυτήν τη σκέψη, η πίστη στο παράλογο ξανάρχεται ν' αντικαταστήσει την ποιότητα με την ποσότητα των εμπειριών. Εάν πειστώ πως αυτή η ζωή δεν έχει άλλη όψη απ' την παράλογη, εάν αποδείξω πως ολόκληρη η ισορροπία της εξαρτάται απ' την αδιάκοπη αντίθεση ανάμεσα στη συνειδητή μου επανάσταση και στο κενό που πέφτει, εάν παραδεχτώ πως η ελευθερία μου έχει ένα νόημα ανάλογο με το περιορισμένο της πεπρωμένο, τότε είμαι υποχρεωμένος να ομολογήσω πως το σημαντικό δεν είναι να ζεις όσο το δυνατό καλύτερα, αλλά όσο περισσότερο γίνεται. Δε μ' ενδιαφέρει αν αυτό είναι χυδαίο ή αηδιαστικό, ευχάριστο ή λυπηρό. Μια για πάντα, οι κρίσεις αξίας εδώ παραμερίζονται για χάρη των κρίσεων πράξης. Μονάχα απ' αυτό που μπορώ να δω βγάζω συμπεράσματα, δε διακινδυνεύω τίποτα για μια υπόθεση. Αν υποθέσω πως δε θα ήταν τίμιο να ζω έτσι, τότε η πραγματική τιμιότητα θα μ' έφερνε στο σημείο να είμαι άτιμος.

Να ζεις περισσότερο: Αυτός ο κανόνας ζωής, στην πλατιά του έννοια, δε σημαίνει τίποτα. Πρέπει να τον εξηγήσουμε. Πρώτα - πρώτα, φαίνεται πως δεν έχουμε καταλάβει την έννοια της ποσότητας. Γιατί μπορεί να εξηγεί ένα αρκετά μεγάλο μέρος της ανθρώπινης εμπειρίας. Η ηθική ενός ανθρώπου, η αξιολόγηση που κάνει αποκτούν το νόημά τους απ' την ποσότητα και την ποικιλία των εμπειριών που δοκίμασε. Η σύγχρονη ζωή προσφέρει στην πλειονότητα των ανθρώπων την ίδια ποσότητα εμπειριών και επομένως την ίδια έντονη εμπειρία. Πρέπει ακόμα να υπολογίσουμε οπωσδήποτε την αυθόρμητη προσφορά του ατόμου, αυτό που του έχει "δοθεί". Μα δεν μπορώ να κρίνω απ' αυτό κι επαναλαμβάνω πως πρόθεσή

μου εδώ είναι να συμφιλιωθώ μ' αυτό που είναι φανερό. Παρατηρώ λοιπόν πως ο ιδιαίτερος χαρακτήρας μιας κοινής ηθικής στηρίζεται λιγότερο στην ιδεαλιστική δύναμη των αρχών που την εμπνέουν και περισσότερο στη φύση μιας εμπειρίας. Οι Έλληνες είχαν την ηθική της αργίας όπως εμείς έχουμε την ηθική του οκταώρου. Ήδη, όμως, πολλοί άνθρωποι - κι ανάμεσά τους οι πιο τραγικοί - μας υποχρεώνουν να προαισθανθούμε ότι μια μακροχρόνια εμπειρία αλλάζει τον πίνακα των αξιών. Μας υποχρεώνουν να φαντασθούμε έναν άνθρωπο που ρίχνεται καθημερινά στην περιπέτεια, που με την ποσότητα των εμπειριών μονάχα θα ξεπερνούσε όλα τα ρεκόρ (επίτηδες χρησιμοποιώ αυτό τον αθλητικό όρο) επιδιώκοντας ν' αποκτήσει έτσι τη δική του, προσωπική ηθική [Καμιά φορά η ποσότητα δημιουργεί την ποιότητα. Εάν πιστέψω σ' ό,τι υποστηρίζει τελευταία η επιστημονική θεωρία, κάθε ύλη συγκροτείται από κέντρα ενεργείας. Η μεγάλη ή μικρή τους ποσότητα δημιουργεί το είδος - λίγο ή πολύ μοναδικό. Ένα δισεκατομμύριο ιόντα και ένα ιόν διαφέρουν όχι μονάχα ποσοτικά αλλά και ποιοτικά. Η αναλογία ξαναβρίσκεται εύκολα στην ανθρώπινη εμπειρία]. Ας ξεφύγουμε όμως απ' το ρομαντισμό κι ας προσπαθήσουμε μονάχα να βρούμε τι μπορεί να σημαίνει αυτή η στάση για έναν άνθρωπο αποφασισμένο να διατηρήσει το στοίχημά του και να παρατηρήσει προσεκτικά το παιχνίδι.

Το να καταρρίψεις όλα τα ρεκόρ σημαίνει μονάχα, πριν απ' όλα, πώς αντιμετωπίζεις όσο γίνεται συχνότερα τον κόσμο. Χωρίς αντιφάσεις και λογοπαίγνια είναι δυνατό να επιτευχθεί αυτό; Ξέρουμε ότι, απ' τη μία μεριά, το παράλογο υποστηρίζει πως όλες οι εμπειρίες δεν έχουν σημασία κι απ' την άλλη, ενθαρρύνει στην απόκτηση όσο γίνεται περισσότερων εμπειριών. Γιατί να μην ενεργήσουμε λοιπόν όπως ενεργούν τόσοι απ' αυτούς τους ανθρώπους για τους οποίους μιλούσα πιο πάνω, να διαλέξουμε δηλαδή τον τρόπο ζωής που μας φέρνει κοντύτερα στην ανθρώπινη πραγματικότητα κάνοντας έτσι μια αξιολόγηση που απ' την άλλη πλευρά λέμε πως απορρίπτουμε;

Αλλά για μια ακόμη φορά το παράλογο και η αντιφατική του ζωή μας δίνουν μαθήματα. Είναι σφάλμα εάν σκεφτούμε ότι αυτή η ποσότητα από

εμπειρίες εξαρτάται από τις περιστάσεις της ζωής μας, τη στιγμή που εξαρτάται μονάχα από μας. Εδώ πρέπει να είμαστε απλοί. Σε δυο ανθρώπους που ζουν τα ίδια χρόνια, ο κόσμος προσφέρει πάντα την ίδια ποσότητα εμπειριών. Από μας εξαρτάται να τις συνειδητοποιήσουμε. Όταν καθώς νοιώθεις, όσο πιο πολύ γίνεται, τη ζωή σου, την επανάστασή σου, την ελευθερία σου, σημαίνει πως ζεις όσο πιο πολύ γίνεται. Όπου επικρατεί η σαφήνεια, η αξιολόγηση δε χρησιμεύει σε τίποτα. Ας είμαστε απλούστεροι. Ας πούμε πως το μοναδικό εμπόδιο, το μόνο "χάσιμο" είναι ο πρόωρος θάνατος. Εδώ, το υποτιθέμενο σύμπαν υπάρχει μονάχα με τη βοήθεια αυτής της σταθερής εξαίρεσης του θανάτου. Έτσι κανένα βάθος, καμιά συγκίνηση, κανένα πάθος και καμιά θυσία δε θα μπορούσαν να προσφέρουν στον παράλογο άνθρωπο (ακόμα κι αν το ευχόταν) μια συνειδητή ζωή σαράντα χρόνων κι ένα φως που φτάνει ως τα εξήντα χρόνια [Ίδια σκέψη για μια έννοια διαφορετική τόσο, όσο και η ιδέα της ανυπαρξίας. Ούτε προσθέτει ούτε αφαιρεί τίποτα απ' το υπαρκτό. Πραγματικά, το νόημα της δικής μας ανυπαρξίας βρίσκεται στην ψυχολογική εμπειρία της ανυπαρξίας, στη σκέψη αυτού που θα συμβεί σε δυο χιλιάδες χρόνια. Σε μια απ' τις απόψεις του το συναίσθημα της ανυπαρξίας δημιουργείται με το πλήθος ακριβώς από ερχόμενες ζωές που δε θα είναι δικές μας]. Για τον παράλογο άνθρωπο η τρέλλα κι ο θάνατος είναι τ' ανεπανόρθωτα. Δε διαλέγει ο άνθρωπος. Το παράλογο και η παράταση της ζωής που εύχεται **δεν εξαρτώνται λοιπόν από τη θέληση του ανθρώπου** αλλά απ' το θάνατο που είναι το αντίθετο της θέλησης [Εδώ η θέληση δεν είναι τίποτ' άλλο από τη δύναμη: βοηθάει στη διατήρηση της συνείδησης. Σε μαθαίνει έναν τρόπο ζωής κι αυτό εκτιμάται ανάλογα]. Αποκλειστικά και μόνο είναι ζήτημα τύχης. Πρέπει να μάθουμε να τη δεχόμαστε. Ποτέ πια δε θ' αντικατασταθούν είκοσι χρόνια ζωής και πείρας.

Οι Έλληνες πίστευαν - περίεργο για μια τόσο προικισμένη φυλή - πως οι θεοί αγαπούσαν τους ανθρώπους που πέθαιναν νέοι. Αυτό δεν είν' αλήθεια, εκτός αν δεχτούμε πως μπαίνοντας στο γελοίο κόσμο των θεών χάνεις για πάντα την πιο αγνή χαρά, τη χαρά του να αισθάνεσαι - να

αισθάνεσαι πάνω σ' αυτήν τη γη. Το παρόν κι η διαδοχή των παρόντων μπροστά από μια αδιάκοπα συνειδητή ψυχή είναι το ιδανικό του παράλογου ανθρώπου. Εδώ, όμως, η λέξη ιδανικό κρύβει έναν ψεύτικο ήχο. Δεν είναι ο προορισμός του αλλά το τρίτο αποτέλεσμα της σκέψης του πάνω στο παράλογο, που ξεκίνησε απ' την αγχώδη συνείδηση του απάνθρωπου για να καταλήξει στο τέλος της πορείας της μέσα στις παθιασμένες φλόγες της ανθρώπινης επανάστασης [Αυτό που έχει σημασία είναι ο σύνδεσμος. Εννοούμε ένα σύνδεσμο με τον κόσμο. Αλλά η ανατολική σκέψη διδάσκει πως μπορούμε να καταβάλλουμε την ίδια διανοητική προσπάθεια πηγαίνοντας κ ό ν τ ρ α στον κόσμο. Κι αυτό είναι νόμιμο και καθορίζει το χαρακτήρα αυτού του δοκίμιου. Όταν όμως η απομάκρυνση απ' τον κόσμο εκφράζεται με την ίδια σκληρότητα καταλήγουμε συχνά (σ' ορισμένες βεδικές σχολές) σ' αποτελέσματα όπως π.χ. ν' αδιαφορούμε για τα πράγματα. Σ' ένα πολύ ενδιαφέρον βιβλίο, στην Ε κ λ ο γ ή, ο Ζαν Γκρενιέ θεμελιώνει μ' αυτό τον τρόπο μια πραγματική "φιλοσοφία της αδιαφορίας"].

Τα συμπεράσματα που βγάζω λοιπόν απ' το παράλογο είναι η επανάστασή μου, η ελευθερία μου και το πάθος μου. Με τη βοήθεια της συνείδησης όλα αυτά από πρόσκληση στο θάνατο τα μετατρέπω σε κανόνα ζωής - κι αρνούμαι την αυτοκτονία. Ναι, ξέρω τον υπόκωφο ήχο που διατρέχει αυτές τις μέρες. Αλλά μόνο μια λέξη έχω να πω: είναι απαραίτητος. Όταν ο Νίτσε γράφει: "Φαίνεται καλά πως το σπουδαιότερο πράγμα στον ουράνο και στη γη είναι να υ π α κ ο ύ ς διαρκώς προς την ίδια κατεύθυνση: τελικά βγαίνει κάτι όπως π.χ. η αρετή, η τέχνη, η μουσική, ο χορός, η δικαιοσύνη, το πνεύμα, κάτι που μεταμορφώνει, κάτι ευγενικό, τρελλό ή θείο που γι' αυτό αξίζει τον κόπο να ζεις πάνω σ' αυτήν τη γη", δίνει τον κανόνα μιας σπουδαίας ηθικής. Συγχρόνως όμως χαράζει το δρόμο του παράλογου ανθρώπου. Το να υπακούς στη φλόγα σημαίνει πως υπάρχει κάτι το πολύ εύκολο και πολύ δύσκολο μαζί. Αλλά όταν ο άνθρωπος αναμετρείται με τη δυσκολία πρέπει τότε - τότε να κρίνει. Είναι ο μόνος που μπορεί να το κάνει.

"Η προσευχή", λέει ο Αλαίν, "έρχεται στη σκέψη τη νύχτα". "Πρέπει όμως το πνεύμα να συναντήσει τη νύχτα", απαντούν οι μυστικοί και οι υπαρξιστές. Έχουν δίκιο, δεν πρέπει όμως να συναντήσει τη νύχτα που γεννιέται κάτω απ' τα κλειστά μάτια με τη θέληση του ανθρώπου - νύχτα σκοτεινή και σιωπηλή που το πνεύμα πάει να χαθεί σ' αυτή. Θα πρέπει να συναντήσει τη νύχτα της φωτεινής απελπισίας - πολική νύχτα - που το πνεύμα μένει άγρυπνο, απ' όπου ίσως δημιουργηθεί η άσπιλη λάμψη που μέσα στο φως της γνώσης δίνει μορφή στο κάθε αντικείμενο. Εδώ, η ισορροπία συναντάει τη συγκινητική κατανόηση. Δεν υπάρχει πια το πρόβλημα του άλματος της ύπαρξης. Βρίσκει τη θέση του στη μέση της αιώνιας τοιχογραφίας της γεμάτης από ανθρώπινες στάσεις. Για το συνειδητό θεατή το άλμα αυτό είναι ακόμα παράλογο. Στα πλαίσια που πιστεύει πως μπορεί να καταλύσει αυτό το παράδοξο, το ξαναστήνει ολόκληρο. Τότε, συναισθάνεται. Τότε, όλα ξαναπαίρνουν τη θέση τους κι ο παράλογος κόσμος ξαναγεννιέται μέσα σ' όλο του το μεγαλείο, σ' όλη του την πολλαπλότητα.

Αλλά ο παράλογος άνθρωπος δεν πρέπει ν' αδρανεί. Ικανοποιείται δύσκολα από ένα μονάχα τρόπο αντιμετώπισης, δεν μπορεί να στερηθεί απ' την αντίφαση - την πιο διεισδυτική ίσως απ' όλες τις πνευματικές στάσεις. Όταν το ένα απ' τα σκέλη της αντίφασης πεθαίνει, μένει το άλλο, κι αυτό φανερώνει ένα μονάχα τρόπο σκέψης. Τώρα, πρέπει να ζήσει απόφια η αντίφαση.

Ο ΠΑΡΑΛΟΓΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Αν ο Σταβρόγκιν πιστεύει, δεν πιστεύει πως πιστεύει.

Αν δεν πιστεύει, δεν πιστεύει πως δεν πιστεύει.

ΔΑΙΜΟΝΙΣΜΕΝΟΙ

"Το πεδίο μου, λέει ο Γκαίτε, είναι ο χρόνος". Να λοιπόν μια παράλογη φράση. Τι είναι τέλος πάντων ο παράλογος άνθρωπος; Αυτός που χωρίς ν' αρνιέται την αιωνιότητα, δεν κάνει τίποτα γι' αυτή. Όχι πως η νοσταλγία του φαίνεται ξένη. Αλλά του είναι αρκετά το θάρρος και η σκέψη. Το πρώτο τον μαθαίνει να ζει χωρίς επιθυμίες και να αρκείται σε ό,τι έχει, η δεύτερη του δείχνει ως πού μπορεί να φτάσει. Σίγουρος για την ως το τέλος ελευθερία του, για τη χωρίς μέλλον επανάστασή του και για τη φθαρτή του συνείδηση, όσο ζει ακολουθεί την τύχη του. Εκεί βρίσκεται το πεδίο του, εκεί δρα μονάχα με τη δική του κρίση. Μια πιο μεγάλη ζωή δεν μπορεί να σημαίνει γι' αυτόν μια άλλη ζωή. Θα ήταν υποτιμητικό. Δε μιλάω εδώ βέβαια για τη γελοία αιωνιότητα των μεταγενέστερων. Η Κυρία Ρολλάν πίστευε στους μεταγενέστερους. Αυτή η απερισκεψία πήρε το μάθημά της. Οι μεταγενέστεροι αδιαφορούν για την Κυρία Ρολάν.

Κανένα θέμα ηθικής δεν επιδέχεται ανάπτυξη. Συνάντησα κακούς ανθρώπους με ηθική και καθημερινά συμπεραίνω ότι η τιμιότητα δεν έχει ανάγκη από κανόνες. Ο παράλογος άνθρωπος μια ηθική μόνο μπορεί να δεχτεί, εκείνη που είναι ένα με τον Θεό: εκείνη που υπαγορεύεται. Όμως, αυτός ο άνθρωπος, ζει έξω από τον Θεό. Όσο για τις υπόλοιπες ηθικές (συμπεριλαμβάνω και την ανηθικότητα), ο παράλογος άνθρωπος βρίσκει εκεί μονάχα δικαιολογίες χωρίς να δικαιολογεί τίποτα. Εδώ ξεκινάω από την αρχή της αθωότητάς του.

Αυτή η αθωότητα είναι φοβερή. "Όλα επιτρέπονται", φωνάζει ο Ιβάν Καραμάζωφ. Αυτό επίσης δείχνει τον παραλογισμό του. Αλλά με την προϋπόθεση πως δεν το ερμηνεύουμε με το συνηθισμένο τρόπο. Δεν ξέρω εάν το έχουν παρατηρήσει σωστά: δεν πρόκειται για μια φωνή απελευθέρωσης και χαράς, αλλά για μια πικρή διαπίστωση. Η βεβαιότητα ενός Θεού που θα 'δινε στη ζωή το νόημά της είναι πολύ πιο θελκτική από

τη δυνατότητα του να πράττει κανείς το κακό ατιμωρητί. Η εκλογή δε θα 'ταν δύσκολη. Μα δεν υπάρχει εκλογή και τότε αρχίζει η πίκρα. Το παράλογο δεν απελευθερώνει, δεσμεύει. Δεν επιτρέπει όλες τις πράξεις. Όλα επιτρέπονται δε σημαίνει πως τίποτα δεν απαγορεύεται. Το παράλογο δίνει στις συνέπειες των πράξεών του την ισορροπία τους. Δε συνιστά το έγκλημα, θα ήταν παιδιάρωδες, αλλά θεωρεί ανώφελη την τύψη. Όμοια, αν όλες οι εμπειρίες δεν έχουν σημασία, η εμπειρία του καθήκοντος είναι εξ ίσου θεμιτή με μια άλλη. Μπορεί να είναι κανείς ενάρετος από ιδιοτροπία.

Όλες οι ηθικές είναι χτισμένες πάνω στην ιδέα πως οι συνέπειες μιας πράξης τη νομιμοποιούν ή όχι. Ένα πνεύμα ποτισμένο απ' το παράλογο υποστηρίζει μονάχα πως αυτές οι συνέπειες πρέπει να εξετάζονται με απάθεια. Είναι πρόθυμο να πληρώσει. Δέχεται, δηλαδή, ότι σε μια πράξη μπορεί να υπάρχουν υπεύθυνοι, ποτέ όμως ένοχοι. Επί πλέον, θα συμφωνήσει στο να χρησιμοποιηθεί η προηγούμενη εμπειρία για να καθοδηγήσει τις μελλοντικές του πράξεις. Ο χρόνος θα γεννήσει το χρόνο και η ζωή θα εξυπηρετήσει τη ζωή. Σ' αυτόν το χώρο που είναι περιορισμένος και κορεσμένος συγχρόνως από δυνατότητες, όλα, εκτός από τη σκέψη του, φαίνονται στο παράλογο απρόβλεπτα. Ποιος κανόνας, λοιπόν, θα μπορούσε να βγει απ' αυτήν την παράλογη τάξη; Η μόνη αλήθεια που θα μπορούσε κάτι να του μάθει δεν είναι διόλου σταθερή: γεννιέται κι εξελίσσεται μέσα στους ανθρώπους. Το παράλογο πνεύμα, λοιπόν, δεν ψάχνει ν' ανακαλύψει κανόνες ηθικής στο βάθος της σκέψης του, μα τις μορφές και το ρυθμό της ανθρώπινης ζωής. Τέτοιες είναι οι εικόνες που θα παρουσιάσουμε. Ακολουθούν την παράλογη σκέψη δίνοντας της μορφή κι ενδιαφέρον.

Είναι ανάγκη να αναπτύξω την ιδέα πως ένα παράδειγμα δεν αποτελεί πάντα παράδειγμα για μίμηση (πολύ λιγότερο όταν συμβαίνει στον παράλογο κόσμο) και πως αυτές οι μορφές δεν αποτελούν πρότυπα; Εκτός του ότι πρέπει να υπάρχει κλίση προς αυτά, θα ήταν γελοίο να μιμηθεί κανείς τον Ρουσσώ που έπεφτε κάτω περπατώντας στα τέσσερα ή τον Νίτσε που φερόταν κτηνωδώς στη μητέρα του. "Πρέπει να είσαι

παράλογος, γράφει ένας σύγχρονος συγγραφέας, δεν πρέπει να είσαι απατημένος". Οι στάσεις για τις οποίες θα γίνει λόγος δεν μπορούν να αποκτήσουν όλο το νόημά τους παρά συγκρίνοντάς τες με τις αντίθετές τους. Ο τελευταίος στρατιώτης είναι ίσος με ένα στρατηγό, αν και οι δυο έχουν συνείδηση. Απ' αυτή την άποψη όλες οι εμπειρίες δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Υπάρχουν για να εξυπηρετούν ή να μη βλάπτουν τον άνθρωπο. Εάν έχει συνείδηση, τον εξυπηρετούν. Αν όχι, δεν έχουν καμία σημασία: οι ήττες ενός ανθρώπου δεν κρίνουν τις περιστάσεις, αλλά τον ίδιο.

Διαλέγω μονάχα ανθρώπους που ζουν για να εξαντλούνται ή αυτούς που ξέρω πως εξαντλούνται. Δε γίνεται διαφορετικά. Για την ώρα θέλω να μιλήσω για έναν κόσμο όπου η σκέψη και η ζωή δεν έχουν μέλλον. Το καθετί που απασχολεί και παρακινεί τον άνθρωπο τρέφει την ελπίδα. Η μόνη, λοιπόν, σκέψη που δεν είναι ψεύτικη είναι μια σκέψη στείρα. Στον παράλογο κόσμο η αξία μιας γνώσης ή μιας ζωής εκτιμάται με τη στείροτητά της.

Ο ΔΟΝΖΟΥΑΝΙΣΜΟΣ

Αν έφτανε η αγάπη, τα πράγματα θα ήσαν πολύ απλά. Όσο αγαπάμε, τόσο εδραιώνεται το παράλογο. Δεν οφείλεται διόλου σε έλλειψη αγάπης το ότι ο Δον Ζουάν πηγαίνει από γυναίκα σε γυναίκα. Είναι αστειό να τον παρουσιάζουμε σα φαντασιόπληκτο που ζητάει την ολοκληρωτική αγάπη. Είναι, όμως, συνεπής, γιατί τις αγαπάει το ίδιο παράφορα και κάθε φορά με όλο του το είναι, πράγμα που του επιτρέπει να επαναλαμβάνει αυτό το δόσιμο κι αυτή την αναζήτηση. Εκεί στηρίζεται το ότι κάθε μία ελπίζει να του προσφέρει εκείνο που ποτέ καμιά δεν του πρόσφερε. Κάθε φορά πλανώνται οικτρά και το μόνο που κατορθώνουν είναι να τον κάνουν να νοιώσει την ανάγκη αυτής της επανάληψης. "Επιτέλους!", φωνάζει μια απ' όλες, "σου έδωσα την αγάπη". Εκπλήσσεται κανείς όταν ο Δον Ζουάν γελώντας: "Επιτέλους; όχι", λέει, "μα μια ακόμα φορά". Γιατί έπρεπε ν' αγαπάει πού και πού για ν' αγαπάει πολύ;

Ο Δον Ζουάν είναι θλιμμένος; Δεν είναι αλήθεια. Θ' αναφερθώ αμέσως στο χρονικό. Το γέλιο, η περηφάνεια του νικητή, αυτό το σκίρτημα και η θεατρική γεύση, είναι φωτεινά και χαρούμενα. Όλο υγεία τείνουν να πολλαπλασιασθούν. Έτσι κι ο Δον Ζουάν. Οι θλιμμένοι έχουν δυο λόγους ύπαρξης, αγνοούν ή ελπίζουν. Ο Δον Ζουάν ξέρει και δεν ελπίζει. Μας αναγκάζει να σκεφτούμε εκείνους τους καλλιτέχνες που ξέρουν τα όριά τους, δεν τα περνάνε ποτέ, και στο πρόσκαιρο διάλειμμα που το πνεύμα τους ξεκουράζεται, έχουν την υπέροχη άνεση των κατακτητών. Εκεί βρίσκεται η ικανότητα: στη σκέψη που ξέρει τα όριά της. Ως τα σύνορα του φυσικού θανάτου ο Δον Ζουάν αγνοεί τη θλίψη. Από τη στιγμή που ξέρει, ξεσπάει το γέλιο του κι όλοι τον συγχωρούν. Ήταν θλιμμένος τον καιρό που έλπιζε. Σήμερα, πάνω στο στόμα αυτής της γυναίκας, ξαναβρίσκει την πικρή και ενθαρρυντική γεύση της μοναδικής επιστήμης. Πικρή; Ναι: η αναγκαία ατέλεια που κάνει αισθητή την ευτυχία.

Αποτελεί μεγάλο λάθος να προσπαθήσουμε να δούμε τον Δον Ζουάν σαν έναν άνθρωπο επηρεασμένο από τον Εκκλησιαστή. Γιατί, τίποτα πιο

μάταιο γι' αυτόν από την ελπίδα μιας άλλης ζωής. Το αποδεικνύει αφού την εμπαίξει ενάντια στον ουρανό. Η νοσταλγία του πόθου που χάθηκε μέσα στην απόλαυση, αυτή η κοινοτυπία της αδυναμίας δεν του αρμόζει. Ταιριάζει στον Φάουστ που πίστευε αρκετά στον Θεό για να πουληθεί στο διάβολο. Για τον Δον Ζουάν το πράγμα είναι απλούστερο. Ο "Διαφθορέας" του Μολίνα, στις απειλές της κόλασης, απαντάει συνεχώς: "Ας μου 'δινες μια μεγάλη αναβολή!" Ό,τι έρχεται μετά το θάνατο είναι μάταιο και για τους ζωντανούς μια ατέλειωτη σειρά ημερών! Ο Φάουστ ζητούσε τα αγαθά αυτού του κόσμου: ο δυστυχής, δεν είχε παρά να απλώσει το χέρι. Την ψυχή του την είχε πουλήσει από τη στιγμή που δεν ήξερε να τη χαρεί. Αντίθετα, ο Δον Ζουάν εξουσιάζει τον κόρο. Όταν εγκαταλείπει μια γυναίκα δεν το κάνει επειδή δεν την επιθυμεί πια. Μια όμορφη γυναίκα είναι πάντα επιθυμητή. Την εγκαταλείπει επειδή επιθυμεί μια άλλη και, όχι, δεν είναι το ίδιο.

Αυτή η ζωή τον γεμίζει, τίποτα χειρότερο από το να τη χάσει. Αυτός ο τρελός είναι πολύ λογικός. Αλλά οι άνθρωποι που ζουν με την ελπίδα δύσκολα συμβιβάζονται μ' αυτό τον κόσμο όπου η καλοσύνη αντικαθίσταται με τη γενναιότητα, η τρυφερότητα με την ψυχωμένη σιωπή, η επικοινωνία με το θάρρος της μοναξιάς. Και όλοι λένε: "Ήταν συγκαταβατικός, ιδεαλιστής ή άγιος". Πρέπει οπωσδήποτε να ταπεινώσει το μεγαλείο που χλευάζει.

Αγανακτεί κανείς (όπου αυτό το συνένοχο γέλιο εξευτελίζει ό,τι θαυμάζει) με τα λόγια του Δον Ζουάν και την ίδια φράση που επαναλαμβάνει σε όλες τις γυναίκες. Αλλά γι' αυτόν που ζητάει την ποσότητα στις ηδονές, το αποτέλεσμα μόνο έχει σημασία. Γιατί να αντικαταστήσουμε με άλλα, τα λόγια που είπαμε, αφού μ' αυτά πετύχαμε το σκοπό μας; Κανείς, ούτε γυναίκα ούτε άντρας, τα ακούει, μα πιο πολύ η φωνή που τα λέει. Νοιώθουν τον κανόνα, τη συμφωνία και την ευγένεια. Λένε τι πιο ενδιαφέρον μένει να γίνει. Ο Δον Ζουάν ήδη ετοιμάζεται. Γιατί να τον απασχολούσε ένα πρόβλημα ηθικής; Δε μοιάζει στον Μανιάρρα του Μιλόζ που κολάζεται για να γίνει ένας άγιος. Γι' αυτόν η κόλαση είναι κάτι που προκαλεί κανείς. Στην θεία οργή έχει μια απάντηση: την ανθρώπινη

αξιοπρέπεια. "Έχω αξιοπρέπεια", λέει στο Διοικητή, "κι εκπληρώνω την υπόσχεσή μου γιατί είμαι ιππότης". Το σφάλμα, όμως, θα ήταν εξ ίσου μεγάλο αν τον παρουσιάζαμε σαν ανήθικο. Από αυτή την άποψη είναι "όπως όλος ο κόσμος": έχει την ηθική της συμπάθειας ή της αντιπάθειάς του. Καταλαβαίνουμε εύκολα τον Δον Ζουάν αν τον παρουσιάσουμε όπως συνήθως συμβολίζεται: σαν κοινός διαφθορέας και άντρας με γυναίκες. Είναι ένας κοινός διαφθορέας [Με πλήρη αίσθηση και με τα ελαττώματά του. Ελαττώματα περιέχονται ε π ί σ η ς και σε μια σωστή στάση.] Από τη στιγμή που συνειδητοποιεί αυτόν το χαρακτηρισμό γίνεται παράλογος. Ο διαφθορέας μένει διαφθορέας. Η διαφθορά είναι η συνηθισμένη του κατάσταση και δεν πρόκειται να αλλάξει ή να γίνει καλύτερος. Μονάχα στα μυθιστορήματα αλλάζει ή γίνεται κανείς καλύτερος. Μπορούμε, όμως, να πούμε πως τίποτα δεν έχει αλλάξει και συγχρόνως όλα είναι αλλαγμένα. Εκείνο που πραγματοποιεί ο Δον Ζουάν είναι μια ηθική ποσότητας, αντίθετη με του αγίου που τείνει προς την ποιότητα. Χαρακτηριστικό του παράλογου ανθρώπου, είναι να μην πιστεύει στο βαθύ νόημα των πραγμάτων. Αυτά τα ζεστά και υπέροχα πρόσωπα τα διαπερνάει, τα μαζεύει σωρό και τα καίει. Ο χρόνος βαδίζει μαζί του. Παράλογος είναι ο άνθρωπος που δε χωρίζεται από το χρόνο. Ο Δον Ζουάν δε σκέφτεται να "κάνει συλλογή" γυναικών. Τις εξαντλεί αριθμητικά και μαζί μ' αυτές τα περιστατικά της ζωής του. Μια συλλογή θα σήμαινε πως μπορεί να ζήσει με το παρελθόν. Αλλά αρνιέται τη μεταμέλεια - την άλλη μορφή της ελπίδας. Δεν ξέρει να κοιτάζει τα πορτραίτα.

Είναι εν τούτοις εγωιστής; Με τον τρόπο του, είναι. Αρκεί όμως να τον κατανοήσουμε. Υπάρχουν εκείνοι που φτιάχτηκαν για να ζουν κι εκείνοι που φτιάχτηκαν για ν' αγαπούν. Ο Δον Ζουάν, τουλάχιστον, το παραδεχόταν. Μα το έκανε όσο μπορούσε πιο γρήγορα αφού είχε τη δυνατότητα της εκλογής. Γιατί η αγάπη για την οποία μιλάμε είναι στολισμένη με τις φαντασίες της αιωνιότητας. Όλοι οι ειδικοί του πάθους μας το μαθαίνουν, μονάχα η απαγορευμένη αγάπη είναι αιώνια. Δεν υπάρχει διόλου πάθος χωρίς αγώνα. Μια τέτοια αγάπη τελειώνει μέσα στην

τελευταία αντίφαση που είναι ο θάνατος. Πρέπει να είσαι Βέρθερος ή τίποτα. Στην περίπτωση αυτή υπάρχουν πολλοί τρόποι αυτοκτονίας και ένας από αυτούς είναι το ολοκληρωτικό δόσιμο και η λήθη του ίδιου του εαυτού σου. Ο Δον Ζουάν, περισσότερο από κάθε άλλον, ξέρει πως αυτό μπορεί να είναι συγκινητικό. Αλλά είναι ένας από τους λίγους που ξέρουν πως το ενδιαφέρον δε βρίσκεται εκεί: εκείνοι που ένας μεγάλος έρωτας τους παρεκτρέπει από την προσωπική τους ζωή πλουτίζουν ίσως, αλλά, οπωσδήποτε, φτωχαίνουν εκείνους που διάλεξαν για ν' αγαπήσουν. Μια μητέρα, μια γυναίκα γεμάτη πάθος, αναγκαστικά, έχουν σκληρή καρδιά γιατί η τελευταία έχει απομονωθεί από τον κόσμο. Ένα μονάχα συναίσθημα, μια μονάχα ύπαρξη, ένα μονάχα πρόσωπο, μα ολόκληρο καταβροχθισμένο. Μια άλλη αγάπη συγκινεί τον Δον Ζουάν, κι αυτή τον απελευθερώνει. Κλείνει μέσα της όλα τα πρόσωπα του κόσμου και το ανατρίχιασμά της προέρχεται από τη φθορά. Ο Δον Ζουάν έχει διαλέξει να είναι τίποτα.

Γι' αυτόν το θέμα είναι να βλέπει σωστά. Δε λέμε αγάπη εκείνο που μας συνδέει με μερικές υπάρξεις, παρά ανάγοντάς το σε έναν τρόπο να βλέπουμε από κοινού και για τον οποίο είναι υπεύθυνα τα βιβλία και οι θρύλοι. Μα από την αγάπη, δεν ξέρω παρά αυτό το μίγμα πόθου, τρυφερότητας και επικοινωνίας που με συνδέει με την τάδε ύπαρξη. Αυτό το κράμα δεν είναι το ίδιο για μια άλλη. Δεν έχω το δικαίωμα να δώσω σ' όλες αυτές τις εμπειρίες το ίδιο όνομα. Αυτό απαλλάσσει από την υποχρέωση να γίνονται με τον ίδιο τρόπο. Εδώ, ο παράλογος άνθρωπος πολλαπλασιάζει αυτό που δεν μπορεί να ενοποιήσει. Έτσι, ανακαλύπτει ένα καινούριο τρόπο για να υπάρχει που τον απελευθερώνει, περισσότερο τουλάχιστον, απ' όσο ελευθερώνει εκείνους που τον πλησιάζουν. Δεν υπάρχει πραγματική αγάπη εκτός εκείνης που ξέρει να είναι συγχρόνως παροδική και μοναδική. Όλοι αυτοί οι θάνατοι κι όλες αυτές οι αναστάσεις αποτελούν για τον Δον Ζουάν το σύνολο της ζωής του. Είναι ο τρόπος του να δίνει και που τον κάνει να ζει. Αφήνω να κριθεί αν μπορούμε να μιλήσουμε για εγωισμό.

Σκέφτομαι όλους αυτούς που πολύ επιθυμούν να τιμωρηθεί ο Δον Ζουάν. Όχι μόνο σε μια άλλη ζωή αλλά και σ' αυτή. Σκέφτομαι τους μύθους, τους θρύλους και τα γέλια για το γερασμένο Δον Ζουάν. Αλλά ο Δον Ζουάν είναι ήδη έτοιμος. Για έναν άνθρωπο με συνείδηση τα γερατειά και τα επακόλουθά τους δεν είναι έκπληξη. Δεν έχει απόλυτη συναίσθηση παρά στο μέτρο που δεν κρύβει τη φρίκη. Στην Αθήνα υπήρχε ένας ναός αφιερωμένος στα γερατειά. Εκεί πήγαιναν τα παιδιά. Για τον Δον Ζουάν, όσο περισσότερο γελάει κανείς μαζί του τόσο πιο πολύ αναγνωρίζει το πρόσωπό του. Αρνιέται ό,τι του προσάπτουν οι ρομαντικοί. Μ' αυτόν το βασανισμένο και οικτρό Δον Ζουάν κανείς δε θέλει να γελάσει. Τον λυπούνται, ο ουρανός θα τον λυτρώσει; Δεν είναι αυτό όμως. Στον κόσμο που ο Δον Ζουάν προαισθάνεται συμπεριλαμβάνεται α κ ό μ α και το γελού. Θα το 'βρισκε φυσικό να τιμωρηθεί. Είναι ο κανόνας του παιχνιδιού. Και ακριβώς η γενναιότητά του τον κάνει να δεχτεί όλους τους κανόνες του παιχνιδιού. Ξέρει όμως, πως έχει δίκιο και πως δεν μπορεί να πρόκειται για τιμωρία. Το πεπρωμένο δεν είναι τιμωρία.

Αυτό είναι το έγκλημά του και, όπως καταλαβαίνει κανείς, γι' αυτό οι άνθρωποι που πιστεύουν στην αιωνιότητα επικαλούνται την τιμωρία. Επειδή δέχεται μια γνώση χωρίς αυταπάτες και αρνιέται το κάθε τι που πρεσβεύουν. Αγάπη και κυριαρχία, κατάκτηση και φθορά, να ο τρόπος που έχει για να μαθαίνει. (Υπάρχει νόημα σ' αυτή την αγαπημένη λέξη του Χειρογράφου που αποκαλεί "γνώση" την ερωτική πράξη). Στο μέτρο που τους αγνοεί είναι ο χειρότερος εχθρός τους. Κάποιος χρονικογράφος αναφέρει πως ο πραγματικός "Διαφθορέας" πέθανε δολοφονημένος από τους φραγκισκανούς που ήθελαν "να θέσουν τέρμα στις ακολασίες και στις βλασφημίες του Δον Ζουάν που η καταγωγή του του εξασφάλιζε την ατιμωρησία". Μετά διέδωσαν ότι ο ουρανός τον είχε κεραυνοβολήσει. Κανένας δεν απέδειξε αυτό το παράξενο τέλος. Κανένας επίσης δεν απέδειξε το αντίθετο. Χωρίς, όμως, να διερωτώμαι αν αυτό είναι αληθοφανές, μπορώ να πω πως είναι λογικό. Εδώ, θέλω να καταλάβω εντελώς τον όρο "καταγωγή" και να παίξω με τις λέξεις: η ζωή του

εξασφάλιζε την αθωότητά του. Ο θάνατος μόνο του προσήψε μια ενοχή ήδη παραδοσιακή.

Τι άλλο μπορεί να σημαίνει αυτός ο πέτρινος ιππότης, αυτός ο ψυχρός ανδριάντας που πήρε ζωή για να τιμωρήσει το αίμα και το θάρρος που τόλμησαν να σκεφτούν; Όλες οι δυνάμεις του αιώνιου Λόγου, της τάξης, της παγκόσμιας ηθικής, όλο το παράξενο μεγαλείο ενός Θεού ευεπίφορου στην οργή, συγκεντρώνεται σ' εκείνον. Αυτή η γιγαντιαία κι άψυχη πέτρα συμβολίζει, μονάχα, τις δυνάμεις που ο Δον Ζουάν αρνήθηκε για πάντα. Μα η αποστολή του Διοικητή σταματάει εκεί. Η οργή και ο κεραυνός μπορούν να ξανακερδίσουν τον ψεύτικο ουρανό απ' όπου τα επικαλούνται. Η αληθινή τραγωδία παίζεται έξω απ' αυτά. Όχι, ο Δον Ζουάν δεν κείτεται νεκρός κάτω από ένα πέτρινο χέρι. Πιστεύω πρόθυμα στον προκλητικό θρύλο, στο τρελό γέλιο του σωστού ανθρώπου που προκαλεί έναν ανύπαρκτο θεό. Προπάντων, όμως, πιστεύω πως εκείνο το βράδυ που ο Δον Ζουάν περίμενε στο σπίτι της Άννας, ο διοικητής δεν ήλθε και ο αντίθρησκος όφειλε να συναισθανθεί, περασμένα μεσάνυχτα, την ανείπωτη πίκρα αυτών που είχαν δίκιο. Ακόμα περισσότερο δέχομαι την ιστορία της ζωής του που τον παρουσιάζει να αποσύρεται τελικά σ' ένα μοναστήρι. Αποτελεί την υποδειγματική πλευρά της ιστορίας που προσφέρεται για αληθοφανής. Γιατί καταφεύγει στον Θεό; Αυτό, όμως, συμβολίζει περισσότερο τη λογική κατάληξη μιας εντελώς εσωτερικής ζωής βυθισμένης στο παράλογο, το άγριο τέλος μιας ύπαρξης που περιστρέφεται γύρω από τις χωρίς επαύριο ηδονές. Εδώ, η απόλαυση καταλήγει στον ασκητισμό. Πρέπει να καταλάβουμε πως μπορεί να μοιάζουν με τις δυο όψεις της ίδιας φτώχειας. Ποια τρομερότερη εικόνα να ευχηθείς από την εικόνα ενός ανθρώπου που τον πρόδωσε το κορμί του και περιμένει το τέλος, πρόσωπο - πρόσωπο μ' αυτόν τον θεό που δε λατρεύει; Από την εικόνα του υπηρέτη που αφού υπηρέτησε τη ζωή, γονάτισε στο κενό απλώνοντας τα χέρια σ' ένα βουβό ουρανό που ξέρει πως δεν έχει βάθος.

Βλέπω τον Δον Ζουάν σ' ένα κελί αυτών των ισπανικών μοναστηριών των χαμένων πάνω σε κάποιο λόφο. Κι αν κοιτάζει κάτι, δεν είναι τα φαντάσματα των περασμένων ερώτων, μα ίσως, από μια

φλογισμένη πολεμίστρα ν' αντικρίζει κάποια σιωπηλή ισπανική πεδιάδα, υπέροχη κι άψυχη γη στην οποία αναγνωρίζει τον εαυτό του. Ναι, βρίσκεται σ' αυτήν τη μελαγχολική και φωτεινή εικόνα που πρέπει να διατηρηθεί. Το τελευταίο τέλος, αναπόφευκτο αλλά ποτέ ποθητό, το τελευταίο τέλος είναι αξιοπεριφρόνητο.

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

"Η παράσταση", λέει ο Άμλετ, "να η παγίδα που θα πιάσω τη συνείδηση του βασιλιά". Θα πιάσω, είναι η λέξη που πρέπει. Γιατί η συνείδηση πετάει ή επαναπαύεται. Πρέπει να την αρπάξουμε στο πέταγμα, στην κρίσιμη στιγμή που ρίχνει στον εαυτό της ένα φευγαλέο βλέμμα. Ο καθημερινός άνθρωπος δε συμπαθεί την αργοπορία. Τα πάντα τον ωθούν στο αντίθετο. Συγχρόνως όμως δεν τον ενδιαφέρει τίποτα περισσότερο από τον εαυτό του, προπάντων εκείνο που θα μπορούσε να είναι. Από εδώ ξεκινάει το ενδιαφέρον του για το θέατρο, για το θέαμα, απ' όπου του παρουσιάζονται τόσα πεπρωμένα από τα οποία παίρνει την ποίηση και δεν υποφέρει την πίκρα. Από εδώ επίσης αναγνωρίζει κανείς τον χωρίς συναίσθηση άνθρωπο που συνεχίζει την πορεία του προς κάποια άγνωστη ελπίδα. Ο παράλογος άνθρωπος αρχίζει από εκεί που ο άλλος τελειώνει, απ' όπου σταματάει ο θαυμαστός του παιχνιδιού και το πνεύμα θέλει να πάρει μέρος σ' αυτό. Το να διεισδύεις σε όλες αυτές τις ζωές, να δοκιμάζεις την πολλαπλότητά τους, αυτό ακριβώς σημαίνει ότι παίρνεις μέρος στο παιχνίδι. Δεν υποστηρίζω πως γενικά οι ηθοποιοί υπακούουν σ' αυτή την πρόσκληση, πως είναι παράλογοι άνθρωποι, αλλά πως το πεπρωμένο τους είναι ένα παράλογο πεπρωμένο που θα μπορούσε να γοητεύσει και να προσελκύσει μια φωτεινή καρδιά. Αυτό πρέπει να λεχθεί για να κατανοήσουμε χωρίς παρεξήγηση ό,τι θα ακολουθήσει.

Ο ηθοποιός βασιλεύει μέσα στο φθαρτό. Από όλες τις δόξες, το ξέρουμε, η δική του είναι η πιο εφήμερη. Μα όλες οι δόξες είναι εφήμερες. Κατά την άποψη του Sirius, τα έργα του Γκαίτε σε δέκα χιλιάδες χρόνια θα είναι σκόνη και το όνομά του ξεχασμένο. μερικοί αρχαιολόγοι θα ψάξουν ίσως, για "μνημεία" της εποχής μας. Αυτή η θεωρία διδάχτηκε αρκετά. Μελετημένη σωστά, μετατρέπει τις ανησυχίες μας σε υπερβολική ευγένεια η οποία κλείνει μέσα της την αδιαφορία. Οδηγεί κυρίως τη σκέψη μας σε περισσότερη βεβαιότητα, δηλαδή στην αμεσότητα. Η δόξα που ζεις είναι η πιο ψεύτικη από όλες.

Ο ηθοποιός διάλεξε λοιπόν την αμέτρητη δόξα, τη δόξα που περνάει και δοκιμάζεται. Βγάζει το καλύτερο συμπέρασμα απ' αυτό που κάποτε οφείλει να πεθάνει. Ένας ηθοποιός επιτυγχάνει ή δεν επιτυγχάνει. Ένας συγγραφέας, παραγνωρισμένος έστω, διατηρεί μια ελπίδα. Υποθέτω πως τα έργα του θα φανερώσουν εκείνο που υπήρξε. Ο ηθοποιός το πολύ να μας αφήσει μια φωτογραφία και τίποτα άλλο από αυτό που ο ίδιος υπήρξε - οι χειρονομίες του και οι σιωπές του, η σύντομη έμπνευσή του και η ανάσα του έρωτα δε φτάνουν ως εμάς. Γι' αυτόν δεν ξέρουμε τίποτα, δεν παίζει και το να μην παίζει σημαίνει πως πεθαίνει εκατό φορές, μαζί με όλες τις υπάρξεις που θα μπορούσε να αναστήσει ή να ερμηνεύσει.

Τι το εκπληκτικό βρίσκει κανείς σε μια δόξα φθαρτή, χτισμένη πάνω στην πιο εφήμερη από τις δημιουργίες; Ο ηθοποιός διαθέτει τρεις ώρες για να είναι Ιάγος ή Αλκέστης, Φαίδρα ή Γκλότσεστερ. Σ' αυτό το σύντομο διάστημα τους κάνει να γεννηθούν και να πεθάνουν επάνω σε πενήντα τετραγωνικά μέτρα σκηνής. Ποτέ το παράλογο δεν περιγράφηκε τόσο καλά και τόσο έντονα. Αυτές οι υπέροχες ζωές, αυτά τα ολοκληρωμένα και μοναδικά πεπρωμένα που μέσα σε μερικές ώρες γεννιούνται και πεθαίνουν ανάμεσα στους τοίχους - ποια μικρογραφία θα μπορούσε να είναι πιο αποκαλυπτική; Φεύγοντας από τη σκηνή, ο Σίγκμουντ δεν είναι πια τίποτα. Δυο ώρες αργότερα τον βλέπουμε να γευματίζει στην πόλη. Ίσως αυτό να σημαίνει πως η ζωή είναι ένα όνειρο. Αλλά μετά τον Σίγκμουντ έρχεται ένας άλλος. Ο ήρωας που υποφέρει από αβεβαιότητα αντικαθιστά τον άνθρωπο που ωρύεται μετά την εκδίκησή του. Περνώντας έτσι τους αιώνες και τα πνεύματα, μιμούμενος τον άνθρωπο όπως μπορεί να είναι και όπως είναι, ο ηθοποιός συναντάει έναν άλλο παράλογο ήρωα, τον ταξιδιώτη. Σαν αυτό, εξαντλεί κάτι και φεύγει. Είναι ο ταξιδιώτης του χρόνου και, για τους καλύτερους, ο ταξιδιώτης που μαγεύει τις ψυχές. Αν ποτέ η ηθική της ποσότητας μπορούσε να βρει μια τροφή, θα την έβρισκε σ' αυτήν τη μοναδική σκηνή. Δυσκολευόμαστε να καθορίσουμε μέχρι ποίου σημείου ο ηθοποιός κερδίζει από αυτούς τους ήρωες. Μα τον ενδιαφέρον δε βρίσκεται εκεί. Αρκεί να μάθουμε μονάχα από ποια στιγμή ταυτίζεται μ' αυτές τις αναντικατάστατες ζωές. Πραγματικά, τις κουβαλάει μαζί του, διασχίζουν το

χρόνο και το χώρο που γεννήθηκαν. Συνοδεύουν τον ηθοποιό που δε χωρίζεται πια πολύ εύκολα απ' αυτό που υπήρξε. Παίρνοντας το ποτήρι του, ξανακάνει τη χειρονομία του Άμλετ που σηκώνει την κούπα του. Όχι, δεν είναι μεγάλη η διαφορά που τον χωρίζει από τις υπάρξεις που ζωντανεύει. Περιγράφει συνεχώς, όλους τους μήνες κι όλες τις μέρες, αυτή την τόσο γόνιμη αλήθεια, ότι δεν υπάρχει σύνορο ανάμεσα σ' εκείνο που ένας άνθρωπος θέλει να είναι και σ' εκείνο που είναι. Εκείνο που αποδεικνύει, είναι σε ποια στιγμή η παρουσία μετατρέπεται σε ύπαρξη, προσπαθώντας πάντα να παίξει καλύτερα. Γιατί αυτή είναι η τέχνη του, να υποκρίνεται τέλεια, να μπαίνει σε ζωές που δεν είναι δικές του. Στο τέλος της προσπάθειάς του, ο προορισμός του φωτίζεται: καταγίνεται με όλη του την καρδιά στο να μην είναι τίποτα ή στο να είναι πολλά. Όσο πιο στενά είναι τα σύνορα που του δόθηκαν για να δημιουργήσει τον ήρωά του, τόσο πιο απαραίτητο είναι το ταλέντο του. Θα πεθάνει μέσα σε τρεις ώρες κάτω από το πρόσωπο που σήμερα είναι δικό του. Σ' αυτές τις τρεις ώρες πρέπει να νοιώσει και να εκφράσει τέλεια ένα μοναδικό πεπρωμένο. Αυτό σημαίνει πως πρέπει να χαθεί για να ξαναβρεθεί. Μέσα σ' αυτές τις τρεις ώρες πηγαίνει ως το τέλος του αδιέξοδου δρόμου που για να τον διατρέξει ο άνθρωπος της πλατείας χρειάζεται μια ολόκληρη ζωή.

Μιμητής του φθαρτού, ο ηθοποιός ασκείται και τελειοποιείται με το παίξιμο. Η συμφωνία που έχει κάνει με το θέατρο σημαίνει πως η καρδιά εκφράζεται και γίνεται αντιληπτή με τις χειρονομίες και το κορμί - ή με τη φωνή που ανήκει πιο πολύ στην ψυχή παρά στο κορμί. Οι νόμοι αυτής της τέχνης απαιτούν να είναι όλα μεγενθυμένα και να ερμηνεύονται με τη σάρκα. Αν χρειαζόταν να αγαπάμε στη σκηνή όπως αγαπάμε στην πραγματικότητα, χρησιμοποιώντας αυτή την αναντικατάστατη φωνή της καρδιάς, να κοιτάζουμε με τον τρόπο που θαυμάζουμε, η γλώσσα μας θα 'μνε κρυπτογραφημένη. Εδώ, τα μυστικά πρέπει να ακουστούν. Η αγάπη υψώνει τον τόνο και η ακινησία γίνεται κατανοητή. Το κορμί βασιλεύει. Δεν είναι "θεατρικό" ό,τι διεκδικεί αυτόν τον χαρακτηρισμό, κι αυτή η λέξη, διασυρμένη άδικα, καλύπτει ολόκληρη αισθητική και ηθική. Το μίσος

μιας ανθρώπινης ζωής περνάει με υπονοούμενα, χωρίς να βλέπει και σωμαίνοντας. Εδώ, ο ηθοποιός είναι ο παρείσακτος. Ελευθερώνει τη γοητεία από αυτή την αλυσοδομένη ψυχή και τα πάθη, επιτέλους, ξεχύνονται στην σκηνή τους. Μιλάνε με όλες τις χειρονομίες, ζουν με κραυγές. Έτσι ο ηθοποιός συνθέτει τους ήρωές του για να δείξει τις ψυχές τους. Τους ζωγραφίζει ή τους σκαλίζει, μπαίνει στην παράξενη μορφή τους και δίνει στα φαντάσματά τους το αίμα του. Φυσικά, μιλάω για θέατρο ποιότητας που δίνει στον ηθοποιό την ευκαιρία να ολοκληρώσει το πεπρωμένο του εντελώς αβίαστα. Δείτε τον Σαίξπηρ. Σ' αυτό το θέατρο κατ' αρχάς τα πάθη του κορμιού οδηγούν το χορό. Εξηγούν τα πάντα. Χωρίς αυτά όλα θα κατέρρεαν. Ποτέ ο βασιλιάς Ληρ δε θα τρελαινόταν χωρίς τη σκληρή πράξη που εξορίζει την Κορντέλια και καταδικάζει τον Έντγκαρ. Αυτή η τραγωδία ξετυλίγεται κάτω από τη σφραγίδα της παραφροσύνης. Οι ψυχές έχουν παραδοθεί στο χορό των δαιμόνων. Τέσσερις τρελοί, ο ένας από επιτήδευση, ο άλλος με τη θέλησή του, οι δυο τελευταίοι από μαρτύριο: τέσσερα αχαλίνωτα κορμιά, τέσσερα ανέκφραστα πρόσωπα της ίδιας υπόθεσης.

Μα το ανθρώπινο κορμί δεν αρκεί. Το προσωπίο και οι κόθορνοι, το μακιγιάζ που μεταμορφώνει και δείχνει τα ουσιαστικά στοιχεία του προσώπου, το κουστούμι που υπερβάλλει και απλοποιεί, αυτός ο κόσμος θυσιάζει τα πάντα στην παράσταση και ικανοποιεί μονάχα την όραση. Το κορμί επίσης συντελεί στην αίσθηση αυτού του παράλογου θαύματος. Ποτέ δε θα καταλάβω καλά τον Ιάγο, εκτός αν τον έπαιζα. Μάταια αγωνίζομαι να τον καταλάβω, τον συλλαμβάνω από τη στιγμή που τον βλέπω. Από τον παράλογο ήρωα ο ηθοποιός διαθέτει, λοιπόν, τη μονοτονία, αυτή τη μοναδική μορφή που είναι ξένη και οικεία μαζί και προχωρεί περνώντας μέσα από όλους τους ήρωές του. Εκεί επίσης το μεγάλο θεατρικό έργο εξυπηρετεί αυτή την ενότητα του τόνου [Εδώ σκέφτομαι τον Alceste του Μολιέρου ("Μισάνθρωπος"). Όλα είναι τόσο απλά, τόσο φανερά και τόσο αδρά. Ο Alceste κόντρα στον Philinte, η Celimene κόντρα στην Elianthe, όλη η υπόθεση υπάρχει στο παράλογο συμπέρασμα ενός χαρακτήρα σπρωγμένου ως το τέλος του, και ο ίδιος ο στίχος, ο "κακός στίχος", έχει

επίσης ρυθμιστεί πάνω στη μονοτονία του χαρακτήρα.]. Σ' αυτό οφείλεται το ότι ο ηθοποιός αντιφάσκει: ο ίδιος και όμως τόσο διαφορετικός, τόσες ψυχές μαζεμένες σ' ένα μονάχα κορμί. Αλλά αυτό, είναι η ίδια η παράλογη αντίφαση, ο άνθρωπος που θέλει να νοιώσει και να ζήσει τα πάντα, η μάταιη δοκιμή, η χωρίς νόημα επιμονή. Εν τούτοις αυτό που πάντα αντιφάσκει, σ' αυτόν συμβιβάζεται. Συμβιβάζεται γιατί το κορμί και το πνεύμα γίνονται ένα και δένονται γιατί το δεύτερο καταπονημένο από τις ήττες του ξαναγουρίζει στον πιο πιστό του σύμμαχο. "Κι ευλογημένοι", λέει ο Άμλετ, "όσοι έχουν αίμα και μυαλό έτσι καλά συνταιριασμένα που να μη γίνονται φλάουτο στα δάχτυλα της τύχης να τραγουδάνε το σκοπό που της αρέσει".

Πώς η Εκκλησία δεν καταδίκασε τον ηθοποιό για το επάγγελμά του; Αποστρεφόταν, σ' αυτή την τέχνη, τον αιρετικό πολλαπλασιασμό των ψυχών, τη διαστροφή των συγκινήσεων, τη σκανδαλώδη αξίωση ενός πνεύματος που ζει μονάχα με μια μοίρα και δίνεται σ' όλες τις ακολασίες. Την καταδίκασε για τη γεύση του παρόντος και για τον Πρωτεϊκό θρίαμβο που αποτελούν την άρνηση εκείνων που πρεσβεύει. Η αιωνιότητα δεν είναι παιχνίδι. Κάποιο αρκετά ασύνετο πνεύμα, έχασε τη σωτηρία της ψυχής του επειδή προτίμησε το θέατρο. Ανάμεσα στο "παντού" και στο "πάντα", δεν υπάρχει μέσος όρος. Εκεί οφείλεται το ότι, αυτό το τόσο υποτιμητικό επάγγελμα μπορεί να γίνει αφορμή μιας σοβαρής πνευματικής φιλονικίας. "Εκείνο που έχει σημασία", λέει ο Νίτσε, "δεν είναι η αιώνια ζωή, είναι η αιώνια ζωντάνια". Πραγματικά, όλο το δράμα βρίσκεται σ' αυτή την εκλογή.

Η Ανδριανή Λεκουβρέρ, την ώρα που πέθαινε, θέλησε να εξομολογηθεί και να μεταλάβει, αλλά δε δέχτηκε ν' απαρνηθεί το επάγγελμά της. Γι' αυτό έχασε την ευχή της εξομολόγησης. Τι άλλο σήμαινε αυτό, εκτός από το ότι τοποθετούσε απέναντι στον Θεό το μεγάλο της πάθος. Κι αυτή η γυναίκα, στην αγωνία της, γεμάτη δάκρυα, με το να μην απαρνιέται ό,τι δεχόταν σαν τέχνη της, εκφραζόταν με ένα μεγαλείο που, μπροστά στη ράμπα, δεν ένοιωσε ποτέ. Αυτός υπήρξε ο πιο όμορφος

και πιο δύσκολος ρόλος της. Το να διαλέξεις ανάμεσα στον ουρανό και σε μια γελοία πίστη, να παραιτηθείς από την αιωνιότητα ή να αφοσιωθείς στον Θεό, είναι η αιώνια τραγωδία όπου πρέπει να πάρεις θέση.

Οι ηθοποιοί της εποχής θεωρούντο καταραμένοι. Η εκλογή αυτού του επαγγέλματος σήμαινε πως διάλεγες την Κόλαση. Και η Εκκλησία έβλεπε σ' αυτούς τους χειρότερους εχθρούς της. Μερικοί λόγιοι αγανακτούν: "Και τι μ' αυτό, να αρνηθούμε στον Μολιέρο την τελευταία βοήθεια!" Αυτό ήταν σωστό και προπάντων για κείνον που πέθανε στη σκηνή τελειώνοντας κάτω από το μακιγιάζ μια ζωή αφιερωμένη στο σκόρπισμα. Επικαλούμεθα, στην περίπτωση του, τη μεγαλοφυΐα που συγχωρεί τα πάντα. Μα η μεγαλοφυΐα δε συγχωρεί τίποτα, επειδή αρνιέται τον εαυτό της.

Ο ηθοποιός ήξερε λοιπόν ποια τιμωρία τον περίμενε. Αλλά τι νόημα μπορεί να είχαν τόσο αόριστες απειλές μπροστά στο τίμημα της τελευταίας τιμωρίας που του επεφύλασσε η ίδια η ζωή; Αυτή ήταν η τιμωρία που δοκίμαζε προκαταβολικά και δεχόταν μ' όλο του το είναι. Για τον ηθοποιό όπως για τον παράλογο άνθρωπο, ένας πρόωρος θάνατος είναι ανεπανόρθωτος. Τίποτα δεν μπορεί να ξαναδώσει το σύνολο των προσώπων και των αιώνων που διέσχισε. Πρόκειται όμως, οπωσδήποτε να πεθάνει. Γιατί, χωρίς αμφιβολία, ο ηθοποιός βρίσκεται παντού, μα ο χρόνος επίσης τον παρασύρει και τον πάει εκεί που θέλει.

Φτάνει, λοιπόν, λίγη φαντασία για να νοιώσουμε τι σημαίνει μοίρα ενός ηθοποιού. Βρίσκεται μέσα στο χρόνο που συνθέτει και ερμηνεύει τους ήρωές του. Βρίσκεται επίσης στο χρόνο που μαθαίνει με ποιο τρόπο να κυριαρχεί επάνω τους. Όσο πιο πολλές ζωές έζησε τόσο πιο εύκολα χωρίζεται απ' αυτές. Έρχεται η ώρα που πρέπει να πεθάνει και επάνω στη σκηνή και μέσα στον κόσμο. Ό,τι έζησε βρίσκεται απέναντί του. Βλέπει καθαρά. Αισθάνεται πως αυτή η περιπέτεια είναι γεμάτη πόνο και αναντικατάστατη. Ξέρει και μπορεί τώρα να πεθάνει. Υπάρχουν άσυλα για παλιούς ηθοποιούς...

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

"Όχι", λέει ο κατακτητής, "μην πιστεύετε πως για ν' αγαπήσω τη δράση, χρειάστηκε να πάψω να σκέφτομαι. Αντίθετα, μπορώ κάλλιστα να εξηγήσω ό,τι πιστεύω. Γιατί το πιστεύω δυνατά και το αντικρίζω σταθερά και καθαρά. Δυσπιστείτε σ' αυτούς που λένε: Αυτό το ξέρω πολύ καλά για να μπορέσω να το εκφράσω". Γιατί εάν δεν μπορούν σημαίνει πως δεν το ξέρουν ή το εξέτασαν επιφανειακά.

Δεν έχω πολλές γνώμες. Στο τέλος μιας ζωής ο άνθρωπος βλέπει πως πέρασαν χρόνια για να βεβαιωθεί για μια αλήθεια. Αλλά φτάνει αυτή, αν είναι σαφής, για να καθοδηγήσει μια ύπαρξη. Όσο για τον εαυτό μου, οπωσδήποτε έχω κάτι να πω για τον άνθρωπο. Οφείλω να μιλήσω με σκληρότητα γι' αυτόν και, αν χρειαστεί, με την περιφρόνηση που του πρέπει.

Ένας άντρας είναι περισσότερο άντρας με τα πράγματα που αποσιωπά παρά με τα πράγματα που λέει. Υπάρχουν πολλά που θα αποσιωπήσω. Αλλά πιστεύω έντονα πως όλοι εκείνοι που έκριναν τον άνθρωπο το έκανα, έχοντας λιγότερη εμπειρία από μας, για να επιβάλλουν την κρίση τους. Η διανόηση, η προοδευτική διανόηση, προαισθάνθηκε ίσως εκείνο που έπρεπε να δικαιολογήσει. Μα η εποχή, τα ερείπια και το αίμα της, μας γεμίζουν αποδείξεις. Στους αρχαίους λαούς, ακόμα και στους νεώτερους έως την τεχνολογική εποχή μας, ήταν δυνατό να μπουν στην πλάστιγγα τα προτερήματα της κοινωνίας και του ατόμου και να αναζητηθεί ποιο από τα δυο όφειλε να εξυπηρετεί το άλλο. Αρχικά, αυτό γινόταν εν ονόματι της πλάνης που ήταν βαθιά ριζωμένη στην καρδιά του ανθρώπου, και που σύμφωνα με αυτή τα όντα ήλθαν στον κόσμο για να εξυπηρετήσουν ή να εξυπηρετηθούν. Επίσης αυτό γινόταν γιατί ούτε η κοινωνία ούτε το άτομο είχαν δείξει ακόμα τις ικανότητές τους.

Είδα μεγάλα πνεύματα να εκστασιάζονται με τα αριστουργήματα Ολλανδών ζωγράφων που φτιάχτηκαν στη μέση των αιματηρών πολέμων της Φλάνδρας, να συγκινούνται με τις προσευχές των μυστικοπαθών σιλεσιανών που ανυψώθηκαν την εποχή του φοβερού Τριακονταετούς

πολέμου. Οι αιώνιες αξίες καθρεφτίζονται στα έκπληκτα μάτια τους παραμερίζοντας τις λαϊκές ταραχές. Από τότε όμως, ο χρόνος προχώρησε. Οι σύγχρονοι ζωγράφοι στερήθηκαν αυτή τη γαλήνη. Ακόμα κι αν, κατά βάθος, έχουν την καρδιά που χρειάζεται στο δημιουργό, θέλω να πω μια σκληρή καρδιά, δε χρησιμεύει σε τίποτα, γιατί όλος ο κόσμος και ο ίδιος ο άγιος έχει αλλάξει. Να ό,τι, ίσως, έχω αισθανθεί πιο βαθιά. Σε κάθε αποτυχημένη μέσα στις αντιθέσεις μορφή, σε κάθε γραμμή, αλληγορία ή προσευχή, η αιωνιότητα χάνει μια παρτίδα τσακισμένη κάτω από το σίδηρο. Έχοντας συνείδηση του ότι δεν μπορώ να ξεφύγω από την εποχή μου, αποφάσισα να συμμαχήσω μαζί της. Γι' αυτό δεν υπολογίζω τόσο τον άνθρωπο, επειδή μου φαίνεται γελοίος και ταπεινός. Γνωρίζοντας πως δεν υπάρχουν προϋποθέσεις νίκης, προτιμώ τις χαμένες υποθέσεις: ζητάνε ολόκληρη την ψυχή, ίδια στην ήττα και στις εφήμερες νίκες της. Για 'κείνον που αισθάνεται τον εαυτό του συνυφασμένο με τη μοίρα του κόσμου, η φθορά των πολιτισμών έχει κάτι το αγωνιακό. Έκανα δική μου αυτή την αγωνία από τη στιγμή που θέλησα να πάρω μέρος στο παιχνίδι. Ανάμεσα στην Ιστορία και στην αιωνιότητα διάλεξα την ιστορία γιατί μου αρέσει η βεβαιότητα. Γι' αυτή τουλάχιστον είμαι σίγουρος και πώς να αρνηθώ μια δύναμη που με συνθλίβει;

Έρχεται πάντα η στιγμή που πρέπει να διαλέξεις ανάμεσα στη σκέψη και στη δράση. Αυτό σημαίνει πως γίνεσαι ένας άνθρωπος. Αυτός ο κατακερματισμός είναι φοβερός. Αλλά μια περήφανη καρδιά δεν μπορεί να μείνει στη μέση. Υπάρχει ο Θεός ή ο χρόνος, αυτός ο σταυρός ή αυτό το σπαθί. Ο κόσμος ή έχει ένα νόημα βαθύτερο, ανώτερο από τις κινήσεις του, ή τίποτα πιο αληθινό από αυτές τις κινήσεις. Πρέπει να ζεις με το χρόνο και να πεθαίνεις μαζί του ή να παραιτηθείς από αυτόν για χάρη της αιώνιας ζωής. Ξέρω πως μπορεί κανείς να συμβιβαστεί, να ζει στην εποχή του πιστεύοντας στην αιωνιότητα. Αυτό σημαίνει παραδοχή. Μα απεχθάνομαι αυτή τη λύση και θέλω τα πάντα ή τίποτα. Η εκλογή της δράσης δεν αποκλείει τη σκέψη. Δεν μπορεί όμως να μου δώσει τα πάντα και στερημένος από την αιωνιότητα, θέλω να συμμαχήσω με το χρόνο. Δε θέλω να υπάρχει στον υπολογισμό μου ούτε νοσταλγία, ούτε λύπη, θέλω

μονάχα να βλέπω σωστά. Σας το τονίζω, αύριο θα έχετε αλλάξει. Για σας και για 'μένα αυτό είναι μια λύτρωση. Ο άνθρωπος που δεν μπορεί να κάνει τίποτα και μπορεί να κάνει τα πάντα. Καταλαβαίνετε τώρα γιατί τον εξυμνώ και τον συντρίβω συγχρόνως. Ο κόσμος τον αφανίζει κι εγώ τον ελευθερώνω. Του δίνω όλα τα δικαιώματά του.

Οι κατακτητές ξέρουν πως η ίδια η δράση είναι ανώφελη. Μια μονάχα ωφέλιμη πράξη υπάρχει, εκείνη που θα ξαναδημιουργούσε τον άνθρωπο και τη γη. Δε θα ξαναδημιουργούσα ποτέ τους ανθρώπους. Αλλά πρέπει να γίνει "έτσι". Γιατί ο δρόμος του αγώνα με υποχρεώνει να συναντήσω τη σάρκα. Αν και ταπεινωμένη, η σάρκα είναι η μοναδική μου βεβαιότητα. Δεν μπορώ να ζω χωρίς αυτή. Η πραγματικότητα είναι η πατρίδα μου. Να γιατί διάλεξα αυτό τον παράλογο και ακατανόητο αγώνα. Να γιατί είμαι με το μέρος των αγωνιστών. Η εποχή, το έχω πει, ανοίγεται σ' αυτούς. Μέχρι σήμερα το μεγαλείο ενός κατακτητή ήταν γεωγραφικό. Μετριόταν με την έκταση των νικημένων εδαφών. Έχει σημασία το ότι η λέξη άλλαξε νόημα και δε χαρακτηρίζει πια γενικά το νικητή. Το μεγαλείο έχει αλλάξει χώρο. Βρίσκεται στην καταγγελία και στη χωρίς κέρδος θυσία. Εκεί ακόμα, δεν υπάρχει καθόλου η προοπτική της ήττας. Θα ήταν ποθητή η νίκη. Αλλά μια μονάχα νίκη υπάρχει και είναι αιώνια. Είναι η νίκη που δε θα 'χω ποτέ. Να που αποβλέπω και που στηρίζομαι. Μια επανάσταση πάντα στρέφεται εναντίον των θεών, αρχίζοντας από την επανάσταση του Προμηθέα, του πρώτου από τους σύγχρονους κατακτητές. Είναι η επανάσταση του ανθρώπου ενάντια στο πεπρωμένο του: οι διεκδικήσεις της μάζας είναι μια πρόφαση. Δεν μπορώ όμως να καταλάβω αυτό το πνεύμα παρά μονάχα την ιστορική του πορεία και εκεί το συναντώ. Αλλά δεν επαναπαύομαι: αντιμέτωπος στην ουσιαστική αντίφαση, διατηρώ την ανθρώπινη αντίφασή μου. Τοποθετώ τη σκέψη μου στο κέντρο αυτού που την αρνείται. Εξυμνώ τον άνθρωπο μπροστά σ' εκείνο που τον συντρίβει και η ελευθερία μου, η επανάστασή μου και το πάθος μου συγκεντρώνονται τότε σ' αυτή την ένταση, σ' αυτήν τη σκέψη και σ' αυτή την αμέτρητη επανάληψη.

Ναι, ο άνθρωπος είναι το ίδιο του το τέλος. Κι αυτό είναι το μοναδικό του τέλος. Αν θέλει να είναι κάτι, είναι σ' αυτήν τη ζωή. Τώρα, το ξέρω καλύτερα. Μερικές φορές οι κατακτητές μιλάνε για νίκη και υπεροχή. Αλλά αυτό που θέλουν είναι να "ξεπεράσουν τον εαυτό τους". Ξέρετε καλά τι θέλει να πει αυτό. Ο κάθε άνθρωπος, για μερικές στιγμές, έχει νοιώσει πως μοιάζει με το Θεό. Μα αυτό προέρχεται από το ότι σε μια φωτεινή στιγμή ένοιωσε το καταπληκτικό μεγαλείο του ανθρώπινου πνεύματος. Οι κατακτητές είναι οι μόνοι ανάμεσα στους ανθρώπους που αισθάνονται αρκετά τη δύναμή τους ώστε να είναι σίγουροι πως πάντα ζουν στα ύψη έχοντας πλήρη συνείδηση αυτού του μεγαλείου. Είναι ένα πρόβλημα αριθμητικής πρόσθεσης ή αφαίρεσης. Οι κατακτητές μπορούν να προσθέτουν. Δεν μπορούν όμως να προσθέσουν τίποτα περισσότερο από τον ίδιο τον άνθρωπο, όταν το θέλει. Γι' αυτό ποτέ δεν εγκαταλείπουν το ανθρώπινο χωνευτήρι, ρίχνοντας περισσότερη φωτιά στην ψυχή των επαναστάσεων.

Εκεί βρίσκουν ακρωτηριασμένη τη δημιουργία αλλά κι εκεί συναντούν τις μόνες αξίες που αγαπούν και θαυμάζουν, τον άνθρωπο και τη σιωπή του. Αυτό αποτελεί τη φτώχεια και τον πλούτο τους μαζί. Γι' αυτούς μια μονάχα πολυτέλεια υπάρχει, η ανθρώπινη επαφή. Πώς να μην καταλάβουν ότι σ' αυτό τον πληγωμένο κόσμο, το κάθε τι που είναι ανθρώπινο (κι αυτό είναι μονάχα η ανθρώπινη επαφή) έχει ένα νόημα πιο φωτεινό. Τρυφερά πρόσωπα, δειλή αδελφοσύνη, δυνατή και αγνή φιλία ανάμεσά στους ανθρώπους είναι τα πραγματικά πλούτη αφού είναι περαστικοί. Ανάμεσα σ' αυτά το πνεύμα αισθάνεται καλύτερα τις δυνατότητές του και τα όριά του. Δηλαδή τη δύναμή του. Μερικοί μίλησαν για μεγαλοφυΐα. Προτιμώ όμως τη σκέψη. Πρέπει να παραδεχτούμε πως μπορεί να κάνει θαύματα. Φωτίζει και κατακτά αυτή την έρημο. Γνωρίζει τις ανάγκες της και τις περιγράφει. Θα πεθάνει μαζί με το κορμί. Το ξέρει όμως κι αυτό είναι η ελευθερία της.

Δεν το αγνοούμε, όλες οι Εκκλησίες είναι εναντίον μας. Αυτή η τόσο τρυφερή καρδιά δε δέχεται την αιωνιότητα και όλες οι Εκκλησίες, θεϊκές ή

κοσμικές, την επικαλούνται. Η ευτυχία και το θάρρος, η αδικία ή η δικαιοσύνη, είναι γι' αυτές κατώτεροι σκοποί. Εκπροσωπούν μια θεωρία και τους χρειάζεται να την υπογράψουμε. Αλλά οι ιδέες ή η αιωνιότητα δε με απασχολούν. Τις αλήθειες που είναι στα μέτρα μου, μπορεί να τις αγγίξει το χέρι. Δεν μπορώ να χωριστώ απ' αυτές. Να γιατί δεν μπορείτε να βασίσετε τίποτα επάνω μου: ούτε από τον κατακτητή ούτε από τις θεωρίες του μένει τίποτα.

Παρ' όλα αυτά, στο τέλος όλων υπάρχει ο θάνατος. Το γνωρίζουμε. Ξέρουμε ακόμα πως μ' αυτόν τελειώνουν όλα. Γι' αυτό τα κοιμητήρια που σκεπάζουν την Ευρώπη, κι ενοχλούν μερικούς ανάμεσά μας, είναι αποτρόπαια. Στολίζουμε ό,τι αγαπάμε και ο θάνατος μας δυσανασχετεί και μας φοβίζει. Κι αυτός επίσης είναι κατακτητής. Ο τελευταίος Καρράρα, αποκλεισμένος στην άδεια από πανούκλα και πολιορκημένη από τους Βενετσιάνους Πάδουα, διέσχιζε ουρλιάζοντας τις αίθουσες του έρημου παλατιού του: φώναζε το διάβολο και του ζητούσε το θάνατο. Ήταν ένας τρόπος για να τον ξεπεράσει. Και είναι ακόμα ένα τιμητικό δείγμα θάρρους για τη Δύση που είχε γνωρίσει τόσο τρομερούς τόπους όπου ο θάνατος θεωρείται τιμή. Στον κόσμο του επαναστατημένου ο θάνατος αποθεώνει την αδικία. Είναι η τέλεια απάτη.

Άλλοι, χωρίς να συμβιβάζονται πια, διάλεξαν την αιωνιότητα και υποστήριξαν πως αυτός ο κόσμος είναι φαντασία. Τα κοιμητήριά τους, γεμάτα λουλούδια και πουλιά, χαμογελάνε. Αυτό δικαιώνει τον κατακτητή και του προσφέρει τη σωστή εικόνα του εχθρού του. Ο δικός του τάφος είναι ένα μαύρο καγκελόφρακτο περίβλημα ή ανώνυμος. Οι καλύτεροι από τους ανθρώπους της αιωνιότητας νοιώθουν καμιά φορά να κυριεύονται από έναν πανικό, γεμάτο σκέψη και θλίψη, μπροστά σε πνεύματα που μπορούν και ζουν με μια παρόμοια εικόνα του θανάτου τους. Αυτή η εικόνα όμως δυναμώνει και δικαιώνει αυτά τα πνεύματα. Το πεπρωμένο βρίσκεται απέναντί μας και το προκαλούμε. Λιγότερο από αλαζονεία και περισσότερο έχοντας συνείδηση της ανίκανης ύπαρξής μας. Εμείς, επίσης, νοιώθουμε, μερικές φορές, λύπη για τον εαυτό μας. Είναι ο μόνος οίκτος που δεχόμαστε: είναι ένα συναίσθημα που, ίσως, δεν το καταλαβαίνεται

καθόλου και νομίζετε πως δεν είναι αντρικό. Εν τούτοις, εκείνοι που το δοκιμάζουν είναι οι πιο τολμηροί ανάμεσά μας. Μα τολμηροί είναι αυτοί που σκέφτονται κι εμείς το μόνο που δεχόμαστε είναι η σκέψη.

Όλες αυτές οι εικόνες δεν προτείνουν καμιά ηθική, ούτε κρίνουν: είναι πίνακας. Περιγράφουν μονάχα έναν τρόπο ζωής. Ο εραστής, ο ηθοποιός ή ο τυχοδιώκτης ζουν το παράλογο. Αλλά, αν θέλουν, μπορούν να κάνουν το ίδιο κι ένας συνηθισμένος άνθρωπος, ο εργάτης ή ο πρόεδρος της δημοκρατίας. Φτάνει να ξέρουν και να μην κρύβουν τίποτα. Στα ιταλικά μουσεία, βρίσκουμε καμιά φορά ζωγραφισμένα μικρά παραπετάσματα που κρατούσαν οι ιερείς μπροστά στα πρόσωπα των καταδικασμένων για να μη βλέπουν το ικρίωμα. Το βύθισμα σε όλες του τις μορφές - δόσιμο στον Θεό ή στην αιωνιότητα, εγκατάλειψη στις καθημερινές φαντασίες και στις ψευδαισθήσεις της ιδέας - όλα αυτά τα παραπετάσματα δεν αφήνουν να φανεί το παράλογο. Υπάρχουν όμως εργάτες χωρίς παρωπίδες και γι' αυτούς θέλω να μιλήσω.

Διάλεξα τους πιο αντιπροσωπευτικούς. Από αυτήν τη σκοπιά το παράλογο τους δίνει μια βασιλική δύναμη. Είναι αλήθεια πως αυτοί οι πρίγκιπες δεν έχουν βασίλειο. Αλλά πλεονεκτούν μπροστά σε άλλους γιατί ξέρουν πως όλα τα βασίλεια είναι ψευδαισθήσεις. Ξέρουν, αυτό αποτελεί όλο τους το μεγαλείο, και είναι κουτό το ότι θέλουν να δουν στην περίπτωση τους κρυμμένη δυστυχία και διάψευση ελπίδων. Το ότι είσαι στερημένος από την ελπίδα δε σημαίνει πως είσαι απελπισμένος. Οι φλόγες της γης αξίζουν τα ουράνια αρώματα. Ούτε εγώ ούτε κανείς μπορεί εδώ να τους κρίνει. Δε θέλουν να είναι οι καλύτεροι, επιδιώκουν να είναι συνεπείς. Αν η λέξη σοφός ταιριάζει στον άνθρωπο που ζει μ' αυτό που έχει, χωρίς ν' αποβλέπει σ' αυτό που δεν έχει, τότε αυτοί είναι σοφοί. Ένας από αυτούς, κατακτητής, μα σε σχέση με το πνεύμα, Δον Ζουάν σε σχέση με τη γνώση, ηθοποιός σε σχέση με τη σκέψη, το ξέρει καλύτερα από τον καθένα: "Όποιος οδήγησε την αθώα του ύπαρξη ως την τελειότητα δεν αξίζει ούτε ένα προνόμιο, είτε στη γη είτε στον ουρανό: ακόμα και στην καλύτερη περίπτωση θα συνεχίζει να είναι ένα γελοίο προβατάκι με κέρατα και τίποτα

περισσότερο - έστω και αν δεχτούμε πως δεν ενόχλησε κανένα με την κενοδοξία του ούτε σκανδάλισε με τις κρίσεις του".

Σε κάθε περίπτωση έπρεπε να σταθούμε στην παράλογη σκέψη των πιο ενδιαφερόντων προσώπων. Η φαντασία μπορεί να προσθέσει και άλλα - που κι αυτά ξέρουν να ζουν στα πλαίσια ενός κόσμου χωρίς μέλλον κι επιείκεια. Τότε, αυτός ο παράλογος και χωρίς Θεό κόσμος γεμίζει από ανθρώπους που σκέφτονται σωστά και δεν ελπίζουν πια. Και δε μίλησα ακόμα για τον πιο παράλογο ήρωα: το δημιουργό.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Όλοι αυτοί που έζησαν στον περιορισμένο χώρο του παράλογου δε θα μπορούσαν ν' αντέξουν εάν δεν τους εμπύχωνε με τη δύναμή της μια βαθιά και σταθερή σκέψη. Η σκέψη αυτή εκφράζεται με ένα μοναδικό συναίσθημα πίστης. Έχουμε δει συνειδητούς ανθρώπους που τερματίζουν την αποστολή τους κατά τη διάρκεια των πιο γελοίων αγώνων χωρίς ν' αντιλαμβάνονται την αντίφαση. Αρκούσε να μην αποφύγουν τίποτα. Υπάρχει έτσι μια μεταφυσική ευτυχία για ν' αντέξουμε τον παραλογισμό του κόσμου. Η κατάκτηση ή το παιχνίδι, η άπειρη αγάπη, η παράλογη επανάσταση - να με τι διατηρεί ο άνθρωπος την αξιοπρέπειά του σ' έναν πόλεμο που τον έχει χάσει προτού καν αρχίσει.

Πρέπει μονάχα να μείνει πιστός στον κανόνα της μάχης. Αυτή η σκέψη αρκεί για να διατηρηθεί ένα πνεύμα: έχει στηρίξει και στηρίζει ολόκληρους πολιτισμούς. Δεν αρνούμεθα τον πόλεμο. Πρέπει να πεθάνουμε ή να ζήσουμε. Το ίδιο με το παράλογο: πρέπει ν' αναπνεύσουμε μαζί του, ν' αφομοιώσουμε τα διδάγματά του και ν' ανακαλύψουμε την ουσία τους. Απ' αυτή την άποψη η πιο παράλογη ηδονή είναι η δημιουργία. "Τέχνη και μόνο τέχνη", λέει ο Νίτσε, "έχουμε την τέχνη για να μην πεθάνουμε απ' την αλήθεια".

Εκεί που πεθαίνει ένα μαρτύριο γεννιέται ένα άλλο. Όταν προσπαθώ να περιγράψω και ν' αντιληφθώ με πολλούς τρόπους, αυτό πρέπει να το πάρω σα δεδομένο. Η παιδική αναζήτηση της λήθης και η επιθυμία της ικανοποίησης δεν έχουν τώρα απήχηση. Μα η σταθερή κίνηση που κρατάει τον άνθρωπο απέναντι στον κόσμο και το συγκρατημένο παραλήρημα που τον κάνει να δεχτεί τα πάντα, του προσφέρουν μια συγκίνηση διαφορετική. Σ' αυτό το σύμπαν, η δημιουργία είναι ο μοναδικός τρόπος για να διατηρήσεις τη συνείδησή σου και να προσδιορίσεις τα γεγονότα. Το να δημιουργείς σημαίνει πως ζεις δυο φορές. Η ψηλαφητή και γεμάτη αγωνία αναζήτηση του Προυστ, η δειλή συλλογή του από λουλούδια, διακοσμητικά και μαρτύρια, αυτό σημαίνει. Παράλληλα αυτή η αναζήτηση δεν έχει να προσφέρει τίποτα περισσότερο από την αδιάκοπη κι ανεκτίμητη δημιουργία

που σ' αυτή αφιερώνουν όλες τις μέρες της ζωής τους ο ηθοποιός, ο κατακτητής και όλοι οι παράλογοι άνθρωποι. Όλοι προσπαθούν να μιμηθούν, να επαναλάβουν και να ξαναπλάσουν τη δική τους πραγματικότητα. Φτάνουμε στο τέλος έχοντας πάντα το αληθινό μας πρόσωπο. Για έναν άνθρωπο που θα γύριζε απ' την αιωνιότητα, ολόκληρη η ύπαρξη δε θα 'ταν παρά μια αδιάκοπη κάτω απ' τη μάσκα του παράλογου μίμηση. Η δημιουργία είναι η μεγάλη μίμηση.

Απ' την πρώτη στιγμή αυτοί οι άνθρωποι γνωρίζουν, κι αργότερα όλη τους η προσπάθεια συγκεντρώνεται στο να διασχίσουν, να μεγαλώσουν και να πλουτίσουν το χωρίς μέλλον νησί που πάνε ν' αράξουν. Όμως, από την πρώτη στιγμή πρέπει να γνωρίζουν. Γιατί η παράλογη ανακάλυψη συμπίπτει με την κρίσιμη ώρα όπου διαμορφώνονται και νομιμοποιούνται τα μελλοντικά πάθη. Το όρος των Ελαιών υπάρχει και για τους ανθρώπους που δεν έχουν Ευαγγέλιο. Και σ' αυτό, το δικό τους, δεν πρέπει να τους πάρει ο ύπνος. Ο παράλογος άνθρωπος δεν πρόκειται πια να εξηγήσει και αναλύσει, αλλά να εξετάσει και περιγράψει. Όλα αρχίζουν με την νοητική αδιαφορία.

Η τελευταία φιλοδοξία μιας παράλογης σκέψης είναι να περιγράψει. Ακόμα και η επιστήμη, φτάνοντας στα σύνορα των παραδόξων της σταματάει να προτείνει και περιορίζεται στο να θαυμάζει και να περιγράφει το πάντα παρθένο τοπίο των φαινομένων. Έτσι, η καρδιά μαθαίνει πως η συγκίνηση που νοιώθουμε μπροστά στην όψη του κόσμου δεν προέρχεται απ' το ότι ο κόσμος είναι ανεξιχνίαστος αλλά επειδή είναι πολύμορφος. Η εξήγηση είναι μάταιη, η αίσθηση όμως μένει και μαζί της οι ακατάπαυστες προσκλήσεις ενός ανεξάντλητου σε ποσότητα σύμπαντος. Τώρα, καταλαβαίνουμε τι σημασία έχει ένα έργο τέχνης.

Σημαίνει το θάνατο και τον πολλαπλασιασμό μαζί μιας εμπειρίας. Μοιάζει με μια μονότονη και μανιασμένη επανάληψη από θέματα που έχουν ήδη ενορχηστρωθεί από τον κόσμο: το κορμί - ανεξάντλητη εικόνα στις μετώπες των ναών - τα σχήματα και τα χρώματα, το πλήθος και η απόγνωση. Δε θα 'ναι λοιπόν ασήμαντο, τελειώνοντας, ν' ανακαλύψουμε τα βασικά θέματα αυτού του δοκιμίου, μέσα στον παιδικό και υπέροχο

κόσμο του δημιουργού. Θα 'χαμε άδικο, εάν σ' αυτό βλέπαμε ένα σύμβολο και αν πιστεύαμε ότι το έργο τέχνης μπορεί τελικά να θεωρηθεί σαν πρόφαση για ν' αποφύγουμε το παράλογο. Το έργο τέχνης ειν' ένα παράλογο φαινόμενο και πρόκειται μόνο να το περιγράψουμε. Δε φέρνει κανένα αποτέλεσμα στον αγώνα που κάνει το πνεύμα. Αντίθετα, είναι μια ένδειξη αυτού του αγώνα που αντανακλάται σ' ολόκληρη τη σκέψη του ανθρώπου. Για πρώτη, όμως, φορά, αναγκάζει το πνεύμα να ξεφύγει απ' τον εαυτό του για να δει διαφορετικά. Δε χάνεται έτσι. Βλέπει καλά το αδιέξοδο δρόμο όπου έχουν εισδύσει τα πάντα. Όσο διαρκεί ο παράλογος συλλογισμός η δημιουργία συμβαδίζει με την αδιαφορία και την αποκάλυψη. Καθορίζει το σημείο όπου σταματάει η σκέψη και τα παράλογα πάθη εισορμούν. Μ' αυτό τον τρόπο δικαιολογείται σ' αυτό το δοκίμιο η δημιουργία. Θα ήταν αρκετό ν' αναφέρουμε μερικά θέματα, κοινά σ' ένα δημιουργό και σ' ένα στοχαστή, για ν' ανακαλύψουμε στο έργο τέχνης όλες τις αντιθέσεις της ποτισμένης απ' το παράλογο σκέψης. Πραγματικά, εκείνο που κάνει δυο σκέψεις να μοιάζουν είναι περισσότερο οι κοινές αντιθέσεις τους και λιγότερο τα όμοια συμπεράσματά τους. Το ίδιο συμβαίνει με τη σκέψη και τη δημιουργία. Δε χρειάζεται να πω ότι κάποιο κίνητρο σπρώχνει τον άνθρωπο σ' αυτές τις στάσεις. Από κει ξεκινώντας συμπίπτουν. Όμως, πολύ λίγες απ' τις σκέψεις που ξεκινούν απ' το παράλογο συνεχίζουν μ' αυτό. Κι αυτό οφείλεται στις παραδρομές ή στις απιστίες τους που τις βοήθησαν να εκτιμήσουν καλύτερα την έννοια του παράλογου. Παράλληλα οφείλω ν' αναρωτηθώ: Μπορεί να πραγματοποιηθεί ένα παράλογο έργο;

Ανάμεσα στην τέχνη και τη φιλοσοφία έχει αυθαίρετα επικρατήσει μια παλιά αντίθεση επάνω στην οποία δε θα μπορούσαμε να επιμείνουμε. Πέφτουμε σε σφάλμα όταν θέλουμε να την καταλάβουμε με μια καθορισμένη έννοια. Αν όμως πούμε ότι κάθε μια απ' αυτές τις δυο στάσεις έχει το δικό της κλίμα, παραδεχόμαστε μια αναμφισβήτητη αλλά συγκεχυμένη αλήθεια. Το μόνο δεκτό συμπέρασμα στηριζόταν στην αντίθεση που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα στο φιλόσοφο - κλεισμένο στο κ

έντρο του συστήματός του - και τον καλλιτέχνη - τοποθετημένο μπροστά στο έργο του. Αλλά αυτό εξυπηρετεί μια ορισμένη μορφή τέχνης και φιλοσοφίας που νομίζουμε πως έχει δευτερεύουσα σημασία. Η ιδέα μιας αποσπασμένης από το δημιουργό της τέχνης, δεν είναι μόνο ξεπερασμένη. Είναι λαθεμένη. Σ' αντίθεση με τον καλλιτέχνη κανένας φιλόσοφος δε δημιούργησε πολλά συστήματα. Μα αυτό ειν' αλήθεια στο ίδιο μέτρο όπου κανείς καλλιτέχνης δεν εξέφρασε ποτέ περισσότερα από ένα μόνο πράγμα με διαφορετικές μορφές. Η στιγμιαία τελειότητα της τέχνης και η ανάγκη για ανανέωσή της δεν ειν' αλήθεια, είναι προκατάληψη. Γιατί και το έργο τέχνης είναι δημιουργία κι ο καθένας ξέρει πόσο μονότονοι μπορούν να γίνουν οι μεγάλοι δημιουργοί. Ο καλλιτέχνης, σαν το φιλόσοφο, διαμορφώνεται, βρίσκεται μέσα στο έργο του. Αυτό δημιουργεί το πιο σοβαρό από τα αισθητικά προβλήματα. Επί πλέον γι' αυτόν που έχει πεισθεί ότι στο βάθος του πνεύματος υπάρχει η ενότητα, τίποτα πιο μάταιο απ' αυτές τις διαφορές των μεθόδων και των αντικειμένων. Δεν υπάρχουν σύνορα ανάμεσα στους τρόπους που διαλέγει ο άνθρωπος για να καταλάβει και ν' αγαπήσει. Διασταυρώνονται και κατέχονται απ' την ίδια αγωνία.

Τώρα που είπαμε όλ' αυτά μπορούμε να συνεχίσουμε. Για να πραγματοποιηθεί ένα παράλογο έργο χρειάζεται να μπει σ' αυτό η σκέψη στην πιο καθαρή μορφή της. Συγχρόνως όμως πρέπει να δείχνει πως αυτή ειν' εκείνη που το κατευθύνει. Το παράδοξο αυτό εξηγείται με τη βοήθεια του παράλογου. Το έργο τέχνης γεννιέται απ' την παραίτηση του νου να αιτιολογήσει το συγκεκριμένο. Εκφράζει το θρίαμβο της σάρκας. Το έργο τέχνης είναι αποτέλεσμα της καθαρής σκέψης, μέσα σ' αυτό όμως η σκέψη αυτή παραιτείται. Δεν υποκύπτει στον πειρασμό να δώσει ένα βαθύτερο νόημα σ' ό,τι περιγράφει αφού ξέρει ότι το νόημα αυτό δε στηρίζεται πουθενά. Το έργο τέχνης δείχνει έμμεσα το διανοητικό δράμα που ενσαρκώνει. Το παράλογο έργο προϋποθέτει έναν καλλιτέχνη που έχει συνείδηση αυτών των καταστάσεων και μια τέχνη όπου το συγκεκριμένο είναι μονάχα συγκεκριμένο. Δεν είναι το τέλος, το νόημα και η παρηγοριά μιας ζωής. Δεν αλλάζεις τίποτα είτε δημιουργείς, είτε δε δημιουργείς. Ο

παράλογος δημιουργός δεν εξαρτάται από το έργο του. Θα μπορούσε να παραιτηθεί απ' αυτό. Παραιτείται καμιά φορά. Καταλήγει στην Αιθιοπία. [Εδώ ο Καμύ υπονοεί τον Ρεμπώ. (Σ.τ.Μ.)]

Συγχρόνως, εδώ, μπορούμε να διακρίνουμε έναν αισθητικό κανόνα. Το αυθεντικό έργο τέχνης είναι πάντα στ' ανθρώπινα μέτρα. Είν' εκείνο που ουσιαστικά λέει "τα λιγότερα". Υπάρχει μια κάποια σχέση ανάμεσα στην ολοκληρωμένη εμπειρία ενός καλλιτέχνη και στο έργο που την εκφράζει, ανάμεσα στον Wilhelm Meister και στην ωριμότητα του Γκαίτε. Όταν το έργο προτίθεται να εκφράσει όλη την εμπειρία στο δαντελωτό χαρτί μιας λογοτεχνίας που εξηγεί, αυτή η σχέση είναι κακή. Είναι καλή, όταν το έργο δεν αποτελεί παρά ένα λαξεμένο μέσα στην εμπειρία κομμάτι, μια πλευρά διαμαντιού που η εσωτερική του λάμψη συγκεντρώνεται χωρίς περιορισμούς. Στην πρώτη περίπτωση βρισκόμαστε μπροστά σε μια υπερβολή κι υποπτευόμαστε αξίωση για την αιωνιότητα. Στη δεύτερη, έχουμε ένα γόνιμο έργο που δημιουργήθηκε από μια εξυπακουόμενη εμπειρία της οποίας αναγνωρίζουμε τον πλούτο. Για τον παράλογο δημιουργό το πρόβλημα βρίσκεται στο να μάθει να ζει, που είναι πιο σημαντικό απ' το να μάθει να δημιουργεί. Τελικά, κάτω απ' αυτό το κλίμα ο μεγάλος καλλιτέχνης είναι - πριν απ' όλα - ολοζώντανος, εννοώντας πως εδώ, ζω, σημαίνει τόσο αισθάνομαι όσο και σκέφτομαι. Στο έργο ενσαρκώνεται λοιπόν ένα διανοητικό δράμα. Το παράλογο έργο εκφράζει την παραίτηση της σκέψης απ' τις φαντασίες της και την υποταγή της στο να μην είναι πια παρά η σκέψη που παρουσιάζει τα φαινόμενα και γεμίζει με εικόνες το κάθε τι που είναι αδύνατο να δικαιολογηθεί. Εάν ο κόσμος μπορούσε να δικαιολογηθεί, εάν ήταν σαφής δε θα υπήρχε η τέχνη.

Δε μιλάω εδώ για τις τέχνες της μορφής και του χρώματος όπου κυριαρχεί μονάχα η περιγραφή στην πιο λαμπρή της απλότητα. [Είναι περίεργο να διαπιστώνεις πως η πιο εγκεφαλική ζωγραφική, η ζωγραφική που επιδιώκει ν' αναγάγει την πραγματικότητα στα ουσιαστικά της στοιχεία, στο τελευταίο της στάδιο δεν είναι παρά μια οπτική ικανοποίηση. Από τον κόσμο πήρε μονάχα το χρώμα.] Εκεί που τελιώνει η σκέψη αρχίζει η έκφραση. Οι έφηβοι με τ' άδεια μάτια - που γεμίζουν τους ναούς

και τα μουσεία - απόθεσαν τη φιλοσοφία τους στα σχήματα. Σ' έναν παράλογο άνθρωπο η φιλοσοφία αυτή μαθαίνει περισσότερα απ' όλες τις βιβλιοθήκες. Από μια άλλη άποψη το ίδιο συμβαίνει με τη μουσική. Αν υπάρχει μια τέχνη αυτοδίδακτη, είναι αυτή. Μοιάζει πολύ στα μαθηματικά ώστε δεν έχει ανάγκη να δανειστεί κάτι απ' τη χάρη τους. Το πνεύμα παίζει με τον εαυτό του σύμφωνα με τους αρμονικούς και ρυθμικούς νόμους. Αυτό το παιχνίδι γίνεται στο δικό μας χώρο των ήχων, αλλά πέρα απ' αυτόν οι παλμοί συναντιούνται σ' ένα σύμπαν απάνθρωπο. Δεν υπάρχει τελειότερη αίσθηση. Αυτά τα παραδείγματα είν' ευκολότατα. Στις αρμονίες αυτές, σ' αυτά τα σχήματα, ο παράλογος άνθρωπος αναγνωρίζει κάτι δικό του.

Εδώ, όμως, θα 'θελα να μιλήσω για ένα έργο όπου ο πόθος της εξήγησης είναι πολύ δυνατός, όπου εξυπακούεται η ψευδαίσθηση, όπου το συμπέρασμα είναι σχεδόν αναπόφευκτο. Θα 'θελα να μιλήσω για τη μυθιστορηματική δημιουργία. Θ' αναρωτηθώ αν μπορεί να διατηρηθεί σ' αυτή το παράλογο.

Το ότι σκέφτεσαι, πριν απ' όλα, σημαίνει πως θέλεις να δημιουργήσεις έναν κόσμο (ή να περιορίσεις το δικό σου - το ίδιο είναι). Σημαίνει πως ξεκινάς από τη ριζική ασυμφωνία που χωρίζει τον άνθρωπο από την εμπειρία του, για ν' ανακαλύψεις ένα χώρο κατανόησης σύμφωνα με τη νοσταλγία σου, ένα σύμπαν γεμάτο λογική ή φωτισμένο από αναλογίες που να εξαφανίζει την ανυπόφορη ασυμφωνία. Ο φιλόσοφος, έστω κι αν είναι ο Καντ, είναι δημιουργός. Έχει τα πρόσωπά του, τα σύμβολά του και τη μυστική του δράση. Αντίθετα, η προσπάθεια που καταβάλλεται στο μυθιστόρημα, στην ποίηση και στο δοκίμιο εκφράζει μόνο, παρά τα φαινόμενα, μια εντατικότατη σκέψη. Ας προσέξουμε, πρόκειται κυρίως για τους πιο μεγάλους συγγραφείς. Συχνά η γονιμότητα και το μεγαλείο μιας γενιάς υπολογίζονται με βάση ό,τι της λείπει. Υπάρχουν πλήθος κακά μυθιστορήματα αλλά αυτό δεν είναι λόγος για να μειώσει το μεγαλείο των καλύτερων. Ακριβώς, αυτά κλείνουν μέσα τον κόσμο τους. Το μυθιστόρημα έχει τη λογική του, τους συλλογισμούς του, την έμπνευσή του και τις απαιτήσεις του. Επίσης έχει τις αξιώσεις του για

σαφήνεια. [Σ' αυτό το σημείο ας σκεφτούμε: αυτό εξηγεί τα χειρότερα μυθιστορήματα. Σχεδόν όλος ο κόσμος πιστεύει πως έχει την ικανότητα να σκέφτεται, και μέχρις ενός σημείου, καλώς ή κακώς, σκέφτεται πραγματικά. Αντίθετα, ελάχιστοι μπορούν να φανταστούν τον εαυτό τους ποιητή ή τεχνίτη στις φράσεις. Αλλά, απ' τη στιγμή που η σκέψη επικράτησε πάνω στον τρόπο γραψίματος, ο πολύς κόσμος σφετερίστηκε το μυθιστόρημα. Αυτό δεν είναι, όπως λένε, ένα τόσο μεγάλο κακό. Οι καλύτεροι αξίωναν περισσότερα απ' τον εαυτό τους. Αυτοί που δεν αντέχουν να μοχθούν δε θ' άξιζε να επιζήσουν.]

Σ' αυτή την ιδιαίτερη περίπτωση δεχόμαστε ακόμα πιο λίγο την κλασική αντίθεση, για την οποία μιλούσα πιο πάνω. Άξιζε την εποχή που ήταν εύκολο να ξεχωρίσεις τη φιλοσοφία απ' το φιλόσοφό της. Σήμερα που η σκέψη δεν έχει απαίτηση πια στο καθολικό, που η καλύτερη ιστορία της θα ήταν η ιστορία των μεταμελειών της, ξέρουμε πως όταν το σύστημα είναι ικανοποιητικό δεν ξεχωρίζεται από το συγγραφέα του. Η ίδια η "ΗΘΙΚΗ", από μια άποψη, δεν είναι παρά μια μακροσκελής κι άκαμπτη πίστη. Η αφηρημένη σκέψη ξαναβρίσκει τελικά το σαρκικό στήριγμά της. Όμοια, τα μυθιστορηματικά καμώματα του κορμιού και των παθών ακολουθούν τις απαιτήσεις ενός οράματος του κόσμου. Δε διηγούνται πια "ιστορίες", δημιουργούν τον κόσμο τους. Οι μεγάλοι μυθιστοριογράφοι είναι μυθιστοριογράφοι - φιλόσοφοι, δηλαδή το αντίθετο των συγγραφέων με θέση. Είναι μυθιστοριογράφοι - φιλόσοφοι σαν τον Μπαλζάκ, τον Σαντ, τον Μελβίλ, τον Σταντάλ, τον Ντοστογιέφσκι, τον Προυστ, τον Μαλρώ, τον Κάφκα - για ν' αναφέρω μερικούς.

Κι αυτή ακριβώς η εκλογή τους, να περιγράψουν δηλαδή περισσότερο με εικόνες, λιγότερο με συλλογισμούς, αποκαλύπτει μια σταθερή σκέψη, - σ' όλους κοινή, - πεισμένης για τη ματαιότητα κάθε επεξηγηματικής θέσης και διδακτικού μηνύματος μέσω της λογικής παρουσίασης. Θεωρούν το έργο σαν τέλος κι αρχή. Το έργο είν' η κατάληξη μιας ανέκφραστης συχνά φιλοσοφίας, το μεγαλείο της, το κορύφωμά της. Δεν αποτελείται όμως παρά απ' ό,τι υπαγορεύει η φιλοσοφία αυτή. Τέλος, νομιμοποιεί αυτήν τη μεταμόρφωση του αρχικού

θέματος, που μια επιπόλαιη σκέψη το απομακρύνει απ' τη ζωή, ενώ μια σκέψη βαθιά το ξαναφέρει σ' αυτή. Ανίκανη να εξιδανικεύσει την πραγματικότητα, η σκέψη αρκείται στο να τη μιμείται. Το μυθιστόρημα για το οποίο γίνεται λόγος είναι το μέσο γι' αυτήν τη σχετική κι ανεξάντλητη γνώση που μοιάζει τόσο πολύ με τη γνώση του έρωτα. Η μυθιστορηματική δημιουργία κι ο έρωτας μοιάζουν, αφού έχουν κοινά χαρακτηριστικά τον αρχικό θαυμασμό και τη γόνιμη επανάληψη.

Η μυθιστορηματική δημιουργία έχει μια γοητεία. Αλλ' αυτό είναι λιγότερο που βρήκα σ' αυτή γιατί ξανάβρισκα την ίδια γοητεία και σ' εκείνους τους πρίγκηπες της ταπεινωμένης σκέψης, που αργότερα μπόρεσα και μελέτησα τις αυτοκτονίες τους. Αυτό που μ' ενδιαφέρει, είναι να γνωρίσω και να περιγράψω τη δύναμη που τους ξαναφέρει στον κοινό δρόμο της φαντασίας. Η ίδια, λοιπόν, μέθοδος θα μ' εξυπηρετήσει κι εδώ. Το ότι την έχω ήδη χρησιμοποιήσει θα μου επιτρέψει να συντομεύσω το συλλογισμό μου και, χωρίς καθυστέρηση, να το συγκεντρώσω σ' ένα ορισμένο παράδειγμα. Θέλω να μάθω εάν με το να δέχεται να ζει κανείς χωρίς ελπίδα, μπορεί να συμβιβαστεί να δουλεύει και να δημιουργεί επίσης χωρίς ελπίδα. Θέλω να μάθω το δρόμο που οδηγεί σ' αυτή την ελευθερία. Θέλω ν' απελευθερώσω τον κόσμο μου απ' τα φαντάσματά του και να τον γεμίσω από σαρκικές μονάχα αλήθειες που την παρουσία τους δεν μπορώ ν' αρνηθώ. Μπορώ να δημιουργήσω ένα παράλογο έργο, να διαλέξω - περισσότερο από μια άλλη - τη δημιουργική στάση. Αλλά για να διατηρηθεί παράλογη μια παράλογη στάση, είν' υποχρεωμένη να παραμείνει πιστή στην αφιλοκέρδειά της. Έτσι και η δημιουργία. Εάν δε σέβεται το παράλογο, εάν δεν περιγράφει την ασυμφωνία και την επανάσταση, αν υποτάσσεται στις φαντασίες τις ενθαρρύνει την ελπίδα, η δημιουργία δε διακρίνεται πια από αφιλοκέρδεια. Δεν μπορώ να κάνω χωρίς αυτή. Η ζωή μου μπορεί να βρει στη δημιουργία ένα νόημα: είναι γελοίο. Γιατί αποφεύγω τη δοκιμασία της διάστασης και του πάθους που αποτελεί τη μεγαλοπρέπεια και τη ματαιότητα μιας ανθρώπινης ζωής.

Μπορούμε να μην υποταχτούμε, λοιπόν, στον πόθο της εξήγησης που στη δημιουργία είναι ο πιο δυνατός; Μέσ' στον πλασματικό κόσμο, που η συνείδηση του πραγματικού κόσμου είναι πιο δυνατή, μπορώ να μείνω πιστός στο παράλογο χωρίς να υποταχτώ στον πόθο του συμπεράσματος; Βρισκόμαστε στην τελευταία προσπάθεια κι υψώνονται ένα σωρό απορίες. Έχουμε ήδη καταλάβει τι σημαίνουν. Είναι οι τελευταίες αμφιβολίες μιας συνείδησης που φοβάται να εγκαταλείψει το πρώτο και δύσκολο διδαγμά της για χάρη μιας τελικής φρεναπάτης. Ό,τι ισχύει για τη δημιουργία - θεωρημένη σα μια απ' τις πιθανές στάσεις για το συνειδητό παράλογο άνθρωπο - ισχύει για οποιαδήποτε στάση κι αν πάρει στη ζωή. Ο κατακτητής κι ο ηθοποιός, ο δημιουργός ή ο Δον Ζουάν μπορεί να ξεχάσουν πως εάν δεν είχαν συνειδητοποιήσει το χωρίς νόημα χαρακτήρα της ζωής, θα ήταν αδύνατο να ζήσουν με τον τρόπο που έζησαν. Συνηθίζει κανείς τόσο γρήγορα. Οι πιο πολλοί άνθρωποι θέλουν ν' αποκτήσουν χρήματα για να ζήσουν ευτυχισμένοι κι όλη η προσπάθεια και η ουσία της ζωής τους βρίσκονται στο κέρδος του χρήματος. Η ευτυχία ξεχνιέται αφού το μέσο έγινε σκοπός. Όμοια, όλη η προσπάθεια αυτού του κατακτητή διοχετεύεται στη φιλοδοξία που δεν ήταν παρά ένας δρόμος για μια καλύτερη ζωή. Ο Δον Ζουάν, με τον τρόπο του, δέχεται επίσης να συμβιβαστεί με το πεπρωμένο του, ικανοποιείται απ' αυτήν τη ζωή που το μεγαλείο της βρίσκεται στο ότι επαναστατεί. Στον ένα, υπάρχει η συνείδηση, στον άλλο η επανάσταση, και στις δυο περιπτώσεις το παράλογο εξαφανίστηκε. Η ελπίδα πάντα υπάρχει στην καρδιά του ανθρώπου. Αυτοί που δεν αντέχουν φτάνουν στο σημείο να συμβιβαστούν με την αυταπάτη. Αυτός ο συμβιβασμός που υπαγορεύεται απ' την ανάγκη για γαλήνη είναι ο πνευματικός αδελφός του συμβιβασμού της ύπαρξης. Υπάρχουν, λοιπόν, θεοί του φωτός και είδωλα της λάσπης. Αλλά ο δρόμος που πρέπει ν' ανακαλύψουμε για να οδηγηθούμε στα πρόσωπα του ανθρώπου βρίσκεται στη μέση.

Ως εδώ οι ήττες της παράλογης απαίτησης μας βοήθησαν να καταλάβουμε τι σημαίνει παράλογη απαίτηση. Με τον ίδιο τρόπο θα καταλάβουμε ότι η μυθιστορηματική δημιουργία είναι σε θέση να μας

προσφέρει την αμφιβολία που μας προσφέρουν μερικές φιλοσοφίες. Μπορώ, λοιπόν, να χρησιμοποιήσω για τα σχόλιά μου ένα έργο που τα συνοψίζει όλα, όπου η συνείδηση του παράλογου είναι φανερή, που το ξεκίνημά του θα είναι φωτεινό κι η πλοκή σωστή. Τα συμπεράσματά του θα μας βοηθήσουν να μάθουμε με ποιο πλάγιο τρόπο εισχωρεί η αυταπάτη όταν δε σεβόμαστε όπως πρέπει το παράλογο. Κάποιο παράδειγμα, ένα θέμα, η πίστη του δημιουργού θα μας φτάσουν. Θα κάνουμε την ανάλυση που έχουμε ήδη κάνει διεξοδικότερα.

Θα εξετάσω ένα αγαπημένο θέμα του Ντοστογιέφσκι. Θα μπορούσα να βοηθηθώ το ίδιο αποτελεσματικά από άλλα έργα. [Από το έργο του Μαλρώ π.χ. Θα έπρεπε όμως να θίγει συγχρόνως και το κοινωνικό πρόβλημα που δεν μπορεί, πράγματι, ν' αποφευχθεί απ' την παράλογη σκέψη (ακόμα κι αν αυτή μπορεί να του προτείνει αρκετές λύσεις, και πολλές διενέξεις). Εν τούτοις, πρέπει να περιοριστούμε] Αλλά ο Ντοστογιέφσκι έχει τοποθετήσει το πρόβλημα σωστά, με την αίσθηση του μεγαλείου και της συγκίνησης, όπως τοποθετήθηκε για τις υπαρξιακές σκέψεις που έχουμε αναφέρει.

Ο παραλληλισμός αυτός εξυπηρετεί το σκοπό μου.

ΚΙΡΙΛΩΦ

Όλοι οι ήρωες του Ντοστογιέφσκι διερωτώνται πάνω στο νόημα της ζωής. Γι' αυτό είναι σύγχρονοι: δε φοβούνται το γελοίο. Εκείνο που διακρίνει τη σύγχρονη από την κλασική ευαισθησία είναι το ότι η πρώτη τρέφεται από ηθικά προβλήματα και η δεύτερη από μεταφυσικά. Στα μυθιστορήματα του Ντοστογιέφσκι το θέμα τίθεται τόσο έντονα που δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε ακραίες λύσεις. Η ύπαρξη είναι ψέμα ή είναι αιώνια. Εάν ο Ντοστογιέφσκι έμενε σ' αυτή την εξέταση, θα γινόταν φιλόσοφος. Περιγράφει όμως τις συνέπειες που μπορούν να έχουν αυτοί οι πνευματικοί ακροβατισμοί σε μια ανθρώπινη ζωή και γι' αυτό είναι καλλιτέχνης. Απ' τις συνέπειες αυτές, τον απασχολεί η τελευταία, εκείνη που ο ίδιος στο "Ημερολόγιο ενός Συγγραφέα" ονομάζει λογική αυτοκτονία. Πράγματι, στα τεύχη του Δεκέμβρη του 1876, περιγράφει το συλλογισμό της "λογικής αυτοκτονίας". Πεισμένος για το ότι η ανθρώπινη ύπαρξη είναι ένας τέλειος παραλογισμός για κείνον που δεν πιστεύει στην αθανασία, ο απελπισμένος φτάνει στα ακόλουθα συμπεράσματα:

"Επειδή στις ερωτήσεις μου για το υποκείμενο της ευτυχία, μου δόθηκε σαν απάντηση μέσω της συνείδησής μου, ότι δεν μπορώ αλλιώς να είμαι ευτυχισμένος παρά μέσα σ' αυτή την αρμονία με το Παν, ότι δεν καταλαβαίνω και δε θα είμαι ποτέ σε θέση να καταλάβω, είναι φανερό...

"Επειδή τέλος μέσα σ' αυτή την τάξη των πραγμάτων, παίρνω κάθε φορά το ρόλο του ενάγοντος και του εναγόμενου, του κατηγορούμενου και του δικαστού, κι επειδή βρίσκω από μέρους της φύσης εντελώς ηλίθια αυτή την κωμωδία, και θεωρώ ταπεινωτικό για τον εαυτό μου το να δέχομαι να την παίζω...

"Με την ανεξήγητη ιδιότητά μου ενάγοντος και εναγόμενου, δικαστού και κατηγορούμενου, καταδικάζω αυτήν την φύση που, με μια τέτοια αναιδή αδιαφορία με γέννησε για να υποφέρω - την καταδικάζω ν' αφανιστεί μαζί μου".

Υπάρχει επίσης λίγο χιούμορ σ' αυτήν τη στάση. Αυτός ο αυτοκτόνος σκοτώνεται γιατί, στο μεταφυσικό σχέδιο, "βασανίζεται". Μ' ένα κάποιο νόημα, εκδικείται. Μ' αυτό τον τρόπο αποδεικνύει πως "δε θα ανήκει" σε κανένα. Στο μεταξύ, ξέρουμε ότι το ίδιο θέμα ενσαρκώνεται, πιο πλατιά, στον Κιρίλωφ, ήρωα των "Δαιμονισμένων", υπέρμαχο της λογικής αυτοκτονίας. Ο μηχανικός Κιρίλωφ εξομολογείται σε κάποιο σημείο πως θέλει να απαλλαγεί απ' τη ζωή γιατί "αυτή είναι η ιδέα του". Εννοείται πως πρέπει να δεχτούμε τη λέξη κυριολεκτικά. Αυτό γίνεται για μια ιδέα, είναι μια σκέψη που τον ετοιμάζει για το θάνατο. Είναι η ανώτερη αυτοκτονία. Προοδευτικά, σ' όλο το μήκος, των σκηνών όπου το προσωπίο του Κιρίλωφ φωτίζεται σιγά σιγά, μας αποκαλύπτεται η θνητή σκέψη που τον εμψυχώνει. Πράγματι ο μηχανικός επαναλαμβάνει τις σκέψεις του "Ημερολογίου". Αισθάνεται πως ο θεός είναι αναγκαίος και πρέπει να υπάρχει. Ξέρει, όμως, ότι δεν υπάρχει και δεν είναι δυνατό να υπάρχει. "Πώς δεν καταλαβαίνεις", φωνάζει, "ότι εκεί υπάρχει ένας λόγος που φτάνει για να σκοτωθείς;" Ακόμα, αυτή η στάση τον παρασύρει σε μερικές παράλογες συνέπειες. Από αδιαφορία δέχεται να χρησιμοποιηθεί η αυτοκτονία του προς όφελος μιας υπόθεσης που περιφρονεί. "Αυτήν τη νύκτα πείσθηκα πως αυτό δε μ' ενδιέφερε". Τελικά, ετοιμάζει τη χειρονομία του μέσα σ' ένα συναίσθημα ανάμικτο από επανάσταση κι ελευθερία. "Θα σκοτωθώ για να βεβαιώσω την απείθειά μου, την καινούργια και τρομακτική ελευθερία μου". Δεν πρόκειται πια για εκδίκηση αλλά για επανάσταση. Ο Κιρίλωφ είναι λοιπόν ένας παράλογος ήρωας - μ' αυτή την ουσιαστική επιφύλαξη παρ' όλο που σκοτώνεται. Μας εξηγεί ο ίδιος αυτή την αντίφαση και με τέτοιο τρόπο που αποκαλύπτει συγχρόνως το παράλογο μυστικό σ' όλη του την αγνότητα. Πράγματι, στη θνητή λογική του προσθέτει μια ασυνήθιστη φιλοδοξία που φανερώνει όλη την προσδοκία του ήρωα: θέλει να σκοτωθεί για να γίνει θεός.

Ο συλλογισμός γίνεται με μια κλασική διαύγεια. Εάν δεν υπάρχει θεός, είναι θεός ο Κιρίλωφ. Ο Κιρίλωφ είναι υποχρεωμένος να σκοτωθεί. Ο Κιρίλωφ οφείλει λοιπόν να σκοτωθεί για να γίνει θεός. Αυτή η λογική είναι παράλογη, μα είναι αυτή που πρέπει. Όμως, το ενδιαφέρον βρίσκεται στο

να δοθεί κάποιο νόημα σ' αυτήν τη θεότητα την ξαναφερμένη στη γη. Αυτό επανέρχεται για να φωτίσει το: "Εάν ο θεός δεν υπάρχει, είμαι θεός", που μένει ακόμα αρκετά σκοτεινό. Κατ' αρχάς πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο άνθρωπος που αναγγέλλει αυτή την παράλογη αξίωση ανήκει σ' αυτό τον κόσμο. Γυμνάζεται κάθε πρωί για να διατηρήσει την υγεία του. Χαίρεται όταν ο Σάτωφ ξαναβρίσκει τη γυναίκα του. Σ' ένα χαρτί που βρίσκεται μετά το θάνατό του, αποπειράται να σχεδιάσει ένα πρόσωπο που "τους" βγάζει τη γλώσσα. Είναι αγνός κι οργισμένος, παθιασμένος, μεθοδικός και συναισθηματικός. Από τον υπεράνθρωπο έχει πάρει τις ιδιότητες της λογικής και της σταθερής ιδέας, από τον άνθρωπο τις άλλες. Εν τούτοις είναι εκείνος που μιλάει ατάραχα για τη θεότητά του. Δεν είναι τρελός ή τότε είναι ο Ντοστογιέφσκι. Δεν τον παρακινεί λοιπόν η φαντασία ενός μεγαλομανούς. Και παίρνοντας, αυτή τη φορά, τις λέξεις κυριολεκτικά, θα γίνει γελοίος.

Ο ίδιος ο Κιρίλωφ μας βοηθάει να καταλάβουμε καλύτερα. Σε μια ερώτηση του Σταβρόγκιν, απαντάει με σαφήνεια πως δε μιλάει για ένα θεό-άνθρωπο. Μπορούμε να σκεφτούμε πως αυτό το κάνει φροντίζοντας να ξεχωρίσει τον εαυτό του από τον Χριστό. Μα στην πραγματικότητα πρόκειται να προσαρτηθεί ο ίδιος σ' εκείνον. Πράγματι, ο Κιρίλωφ φαντάζεται μια στιγμή πως ο Ιησούς πεθαίνοντας "δεν ξαναβρέθηκε στον παράδεισο". 'Ηξερε, λοιπόν, πως το μαρτύριό του υπήρξε ανώφελο. "Οι νόμοι της φύσης", λέει ο μηχανικός, "ανάγκασαν τον Χριστό να ζήσει μέσα στο ψέμα και να πεθάνει για ένα ψέμα". Μ' αυτή την έννοια μόνο, ο Ιησούς ενσαρκώνει απόλυτα όλο το ανθρώπινο δράμα. Όντας εκείνος που πραγματοποίησε την πιο παράλογη ύπαρξη, είναι ο τέλειος άνθρωπος. Δεν είναι ο θεός-άνθρωπος, μα ο άνθρωπος-θεός. Κι όπως εκείνος, ο καθένας από μας μπορεί να σταυρωθεί και ν' απατηθεί - αυτό γίνεται σ' ορισμένα πλαίσια.

Πρόκειται, λοιπόν, για μια θεότητα καθ' όλα γήινη. "Έψαχνα τρία χρόνια", λέει ο Κιρίλωφ, "την ουσία της θεότητάς μου και τη βρήκα. Η ουσία της θεότητάς μου, είναι η ανεξαρτησία". Διακρίνουμε στο εξής το

νόημα της θέσης του Κιρίλωφ: "Εάν ο θεός δεν υπάρχει, είμαι θεός". Το να γίνεις θεός, σημαίνει μονάχα να είσαι ελεύθερος πάνω σ' αυτή τη γη, να μην υπηρετείς μια αθάνατη ύπαρξη. Σημαίνει προπάντων, να υποστείς όλες τις συνέπειες αυτής της οδυνηρής ανεξαρτησίας. Εάν υπάρχει θεός, τα πάντα εξαρτώνται από εκείνον και δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα αντίθετα στη θέλησή του. Εάν δεν υπάρχει, όλα εξαρτώνται από μας. Για τον Κιρίλωφ όπως για τον Νίτσε, το να σκοτώσεις τον θεό, σημαίνει να γίνεις θεός εσύ ο ίδιος - σημαίνει να πραγματοποιήσεις από αυτήν την γη την αιώνια ζωή για την οποία μιλάει το Ευαγγέλιο. ["Σταβρόγκιν: - Πιστεύετε στην αιώνια ζωή στον άλλο κόσμο; - Κιρίλωφ: - Όχι, αλλά στην αιώνια ζωή σ' αυτό τον κόσμο".]

Όμως, εάν αυτό το μεταφυσικό έγκλημα αρκεί για την ολοκλήρωση του ανθρώπου, γιατί να προστεθεί η αυτοκτονία; Γιατί να σκοτωθεί, ν' αφήσει αυτό τον κόσμο πριν κατακτήσει την ελευθερία; Αυτό είναι αντίφαση. Ο Κιρίλωφ, που το αντιλαμβάνεται, προσθέτει: "Εάν το νοιώθεις αυτό, είσαι ένας τσάρος και βρίσκεται μακριά από το να σκοτωθείς, θα ζεις γεμάτος δόξα". Μα οι άνθρωποι δεν το ξέρουν. Δεν το νοιώθουν "αυτό". Όπως στον καιρό του Προμηθέα, τρέφουν μέσα τους τις τυφλές ελπίδες. [Ο άνθρωπος εφεύρε τον θεό για να μη σκοτωθεί. Ιδού η περίληψη της παγκόσμιας Ιστορίας ως αυτήν τη στιγμή".] Έχουν ανάγκη από κάποιον που θα τους δείξει το δρόμο και δεν ανέχονται το κήρυγμα. Ο Κιρίλωφ, λοιπόν, οφείλει να σκοτωθεί από αγάπη για την ανθρωπότητα. Οφείλει να δείξει στ' αδέρφια του ένα βασιλικό και δύσκολο δρόμο που θα βαδίζει πάνω του πρώτος. Αυτή είναι μια παιδαγωγική αυτοκτονία. Επομένως, ο Κιρίλωφ θυσιάζεται. Αλλά εάν σταυρώνεται, δεν είναι απατημένος. Παραμένει άνθρωπος-θεός, πεισμένος για ένα θάνατο χωρίς μέλλον, διαποτισμένος από την ευαγγελική μελαγχολία. "Εγώ", λέει, "είμαι δυστυχισμένος γιατί α ν α γ κ ά ζ ο μ α ι να επιβεβαιώσω την ελευθερία μου". Έτσι, αυτός είναι νεκρός, οι άνθρωποι επιτέλους φωτίζονται, αυτή η γη θα γεμίσει από τσάρους και θα λάμψει από ανθρώπινη δόξα. Η πιστολιά του Κιρίλωφ θα γίνει το σύνθημα της τελικής επανάστασης. Δεν τον σπρώχνει, λοιπόν, η απελπισία στο θάνατο μα η αγάπη του πλησίον για τον

ίδιο. Προτού τελειώσει μέσα στο αίμα μια ανέκφραστη πνευματική περιπέτεια ο Κιρίλωφ διαθέτει μια φράση τόσο παλιά όσο ο πόνος των ανθρώπων: "Όλα είναι καλά".

Το θέμα αυτό της αυτοκτονίας στον Ντοστογιέφσκι είναι, λοιπόν, ένα θέμα παράλογο. Ας σημειώσουμε μονάχα, πριν προχωρήσουμε, πως ο Κιρίλωφ μεταπήδησε στους άλλους ήρωες που οδηγούνται σε καινούρια παράλογα θέματα. Ο Σταβρόγκιν και ο Ιβάν Καραμάζωφ στην πρακτική ζωή εξασκούνται στις παράλογες αλήθειες. Είναι εκείνοι που ο θάνατος του Κιρίλωφ απελευθερώνει. Δοκιμάζουν να γίνουν τσάροι. Ο Σταβρόγκιν ζει μια ζωή "ειρωνική", ξέρουμε αρκετά πια. Κάνει να ξεσπάσει γύρω του το μίσος. Κι εν τούτοις, η φράση - κλειδί αυτού του ήρωα βρίσκεται στο αποχαιρετιστήριο γράμμα του: "Δεν μπόρεσα τίποτα να μισήσω". Γίνεται τσάρος μέσα στην αδιαφορία. Το ίδιο και ο Ιβάν με το ν' αρνιέται να παραιτηθεί από τις βασιλικές δυνάμεις του πνεύματος. Σ' εκείνους που, όπως ο αδελφός του, αποδεικνύουν με τη ζωή τους πως πρέπει να ταπεινωθείς για να πιστέψεις, θα μπορούσε ν' απαντήσει ότι η ύπαρξη δεν έχει αξία. Η φράση - κλειδί του είναι: το "Όλα επιτρέπονται", με την απόχρωση της θλίψης που ταιριάζει. Φυσικά, σαν τον Νίτσε, τον πιο γνωστό από τους δολοφόνους του θεού, φτάνει στην τρέλα. Αυτό, όμως, είν' ένας κίνδυνος που διατρέχεις και μπροστά σ' αυτούς τους τραγικούς προορισμούς, το ουσιαστικό συναίσθημα του παράλογου πνεύματος υπάρχει στην ερώτηση: "Τι αποδεικνύεται μ' αυτό;"

Έτσι με τα μυθιστορήματα, όπως το "Ημερολόγιο", θέτουν το θέμα του παράλογου. Εγκαθιδρύουν τη μέχρι θανάτου λογική, την έξαρση, την "τρομακτική" ελευθερία, τη δόξα των τσάρων που γίνεται ανθρώπινη. Όλα είναι καλά, όλα επιτρέπονται και τίποτα δεν είναι μισητό: είναι παράλογες κρίσεις. Δεν υπάρχει όμως θαυμαστότερη δημιουργία από αυτή όπου οι υπάρξει αυτές της φωτιάς και του πάγου μας φαίνονται τόσο οικείες. Ο παθιασμένος κόσμος της αδιαφορίας που διαπληκτίζεται μέσα στην καρδιά του δε μας φαίνεται τερατώδης σε τίποτα. Σ' αυτόν συναντάμε τις καθημερινές αγωνίες μας. Και, χωρίς αμφιβολία, κανείς δεν ήξερε σαν τον

Ντοστογιέφσκι να δώσει στον παράλογο κόσμο τόσο κοντινές και βασανιστικές γοητείες.

Παρ' όλα αυτά ποιο είναι το συμπέρασμά του; Δυο αποσπάσματα θα φανερώσουν την πλήρη μεταφυσική αλλαγή που οδηγεί το συγγραφέα σε άλλες αποκαλύψεις. Οι διαμαρτυρίες μερικών κριτικών προξενημένες από το συλλογισμό του λογικού αυτοκτόνου, υποχρεώνουν τον Ντοστογιέφσκι να αναπτύξει τη θέση του στα επόμενα τεύχη του "Ημερολογίου" και να καταλήξει: "Εάν η πίστη στην αθανασία είναι τόσο αναγκαία για την ανθρώπινη ύπαρξη (που χωρίς αυτή θα σκοτωνόταν), τότε αυτή είναι η φυσική τάξη της ανθρωπότητας. Αφού είναι έτσι, η αθανασία της ανθρώπινης ψυχής, χωρίς αμφιβολία υπάρχει". Εκτός απ' αυτό, στις τελευταίες σελίδες του τελευταίου του έργου, στο τέλος αυτής της γιγαντιαίας αναμέτρησης με τον Θεό, τα παιδιά ρωτάνε τον Αλιόσα: "Καραμάζωφ, είναι αλήθεια αυτό που λέει η θρησκεία, πως θ' αναστηθούμε και θα ξαναδούμε ο ένας τον άλλο;" Και ο Αλιόσα απαντάει: "Όπωςδήποτε θα ξαναϊδωθούμε, θα διηγηθούμε χαρούμενα όλα όσα έγιναν".

Έτσι ο Κιρίλωφ, ο Σταβρόγκιν και ο Ιβάν κατατροπώνονται. Οι "Καραμάζωφ" απαντούν στους "Δαιμονισμένους". Και πρόκειται βέβαια για ένα συμπέρασμα. Η περίπτωση του Αλιόσα δεν είναι αμφίβολη σαν του πρίγκιπα Μίσκιν. Άρρωστος ο τελευταίος, ζει σε ένα συνεχές παρόν, φτιαγμένο από χαμόγελα και αδιαφορία κι αυτή η κατάσταση μακαριότητας θα μπορούσε να είναι η αιώνια ζωή για την οποία μιλάει ο πρίγκιψ. Αντίθετα, ο Αλιόσα είναι σίγουρος όταν λέει: "Θα ξανασυναντηθούμε". Δεν υπάρχει πια θέμα αυτοκτονίας και παραφροσύνης. Προς τι αφού αυτός είναι σίγουρος για την αθανασία και τις χαρές της; Ο άνθρωπος ανταλλάσσει τη θεότητά του με την ευτυχία. Έτσι ακόμα, το πιστόλι του Κιρίλωφ εκपुरσοκρότησε κάπου στη Ρωσία, μα ο κόσμος συνέχισε να περιπλανιέται στις τυφλές του ελπίδες. Οι άνθρωποι δεν το κατάλαβαν "αυτό".

Εκείνος που μας μιλάει δεν είναι λοιπόν ένας παράλογος μυθιστοριογράφος, αλλά ένας μυθιστοριογράφος υπαρξιακός. Εδώ πάλι το άλμα είναι συγκινητικό, δίνει το ύψος της στην τέχνη που το εμπνέει. Είναι

μια ένωση συνταρακτική, φτιαγμένη από αμφιβολίες, αβέβαιη και φλογερή. Μιλώντας για τους "Καραμάζωφ" ο Ντοστογιέφσκι έγραφε: "Το κυριότερο θέμα που θα συζητηθεί σ' όλα τα μέρη αυτού του βιβλίου είναι εκείνο που για χάρη του υπέφερα συνειδητά ή ασυνείδητα σ' όλη μου τη ζωή: η ύπαρξη του θεού". Είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως έφτασε ένα μυθιστόρημα για να μεταμορφώσει τον πόνο μιας ολόκληρης ζωής σε χαρούμενη βεβαιότητα. Ένας σχολιαστής [Ο Boris de Schloezer] το παρατηρεί δικαιολογημένα: Ο Ντοστογιέφσκι έχει κοινά σημεία με τον Ιβάν - και για τα αποφθεγματικά κεφάλαια των "Καραμάζωφ" απαιτήθηκαν προσπάθειες τριών μηνών, ενώ εκείνο που τιτλοφορούσε "οι βλάσφημοι" γράφτηκε σε πε' ρ4ιοδο έμπνευσης μέσα σε τρεις βδομάδες. Όλοι οι ήρωές του έχουν στη σάρκα αυτή την αγκίδα που τους ερεθίζει και τους κάνει να γυρεύουν μια γιατριά στην απόλαυση ή στην αθανασία. [Περίεργη και αποκαλυπτική παρατήρηση του Ζιντ: Σχεδόν όλοι οι ήρωες του Ντοστογιέφσκι είναι πολύγαμοι.] Ας σταθούμε πάντα σ' αυτή την αμφιβολία. Να ένα έργο όπου μέσα σ' ένα ημίφως παθητικότερο από το φως της ημέρας, μπορούμε να καταλάβουμε τον αγώνα του ανθρώπου προς τις ελπίδες του. Φτάνοντας στο τέρμα, ο δημιουργός πηγαίνει ενάντια στους ήρωές του. Έτσι, αυτή η αντίφαση μας επιτρέπει να κάνουμε μια παρατήρηση. Εδώ δεν πρόκειται για ένα έργο παράλογο μα για ένα έργο που θέτει το πρόβλημα του παραλόγου.

Η απάντηση του Ντοστογιέφσκι στο "αίσχος" του Σταβρόγκιν, είναι η ταπείνωση. Αντίθετα, ένα παράλογο έργο δε δίνει απάντηση, αυτή είναι όλη η διαφορά. Ας το σημειώσουμε για να τελειώνουμε: σ' αυτό το έργο εκείνο που αντιφάσκει στο παράλογο δε βρίσκεται στο χριστιανικό του χαρακτήρα, βρίσκεται στο κήρυγμα που κάνει για την αιώνια ζωή. Μπορεί να είναι κανείς χριστιανός και παράλογος. Υπάρχουν παραδείγματα χριστιανών που δεν πιστεύουν στη μέλλουσα ζωή. Θα ήταν λοιπόν δυνατό, με την ευκαιρία του έργου τέχνης, να καθοριστεί μια από τις κατευθύνσεις της ανάλυσης του παραλόγου που θα μπορούσε να προαισθανθεί κανείς στις προηγούμενες σελίδες. Οδηγεί προς τη θέση "ο παραλογισμός του Ευαγγελίου". Φωτίζει αυτήν τη γεμάτη παλμό σκέψη, που οι πεποιθήσεις

δεν την εμποδίζουν να δυσπιστεί. Παρατηρεί κανένας, αντίθετα, πως ο συγγραφέας των "Δαιμονισμένων", συνοδοιπόρος μέχρις ενός σημείου, για να τελειώσει πήρε μια κατεύθυνση εντελώς διαφορετική. Η εκπληκτική απάντηση του δημιουργού στους ήρωές του, του Ντοστογιέφσκι στον Κιρίλωφ μπορεί, πράγματι, να συνοψισθεί έτσι: Η ύπαρξη είναι ψέμα και είναι αιώνια.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΧΩΡΙΣ ΕΠΑΥΡΙΟ

Βλέπω λοιπόν πως η ελπίδα δεν μπορεί για πάντα ν' αποφεύγεται και πως μπορεί να προσβάλλει ακόμα κι ό,τι θα 'θελε να ελευθερωθεί απ' αυτή. Είναι το ενδιαφέρον που βρίσκω στα έργα για τα οποία μιλήσαμε ως εδώ. Θα μπορούσα, στον τομέα της δημιουργίας τουλάχιστον ν' αναφέρω μερικά, πραγματικά παράλογα έργα. [Π.χ. το "Μόμπυ Ντικ" του Μελβίλ.] Μα σ' όλα χρειάζεται μια αρχή. Αντικείμενο αυτής της αναζήτησης είναι μια σίγουρη πίστη. Η εκκλησία υπήρξε τόσο σκληρή για τους αιρετικούς γιατί νόμιζε πως δεν υπάρχει χειρότερος εχθρός από έναν αποπλανημένο. Όμως η ιστορία των τολμηρών γνωστικών και η επιμονή των αναχωρητών οπαδών του Μανιχαίου έχουν προσφέρει στην οικοδόμηση της Ορθοδοξίας περισσότερα απ' όλες τις προσευχές. Διατηρουμένων των αναλογιών συμβαίνει το ίδιο με το παράλογο. Μαθαίνουμε το δρόμο του ανακαλύπτοντας τους δρόμους που ξεφεύγουν απ' αυτό. Στο τέλος αυτού του παράλογου συλλογισμού, σε μια στάση υπαγορευμένη από τη λογική του, δε θα 'ναι ασήμαντο ν' ανακαλύψουμε την ελπίδα με τη μορφή ενός από τα παθητικότερα πρόσωπά της. Αυτό φανερώνει τη δυσκολία του παράλογου ασκητισμού. Φανερώνει προπάντων την ανάγκη μιας αδιάκοπα διατηρημένης συνείδησης και φτιάχνει το γενικό πλαίσιο αυτού του δοκιμίου.

Αλλά, εάν δεν υπάρχει ακόμα λόγος ν' αναφερθούν τα παράλογα έργα, μπορούμε τουλάχιστον να καταλήξουμε σε μια δημιουργική στάση, που μπορεί να συμπληρώσει την παράλογη ύπαρξη. Μια αρνητική σκέψη εξυπηρετεί καλύτερα την τέχνη. Τα αβέβαια και ταπεινά βήματά της είναι τόσο αναγκαία για την κατανόηση ενός μεγάλου έργου όσο αναγκαίο είναι το μαύρο στο άσπρο. Να εργάζεται και να δημιουργεί "για το τίποτα", να σκάβει στον άργιλο, να ξέρει πως η δημιουργία της δεν έχει μέλλον, να βλέπει το έργο της αφανισμένο σε μια μέρα έχοντας συνείδηση πως, κατά βάθος, αυτό δεν έχει μεγαλύτερη σημασία από το να διατηρηθεί για αιώνες, είναι η δύσκολη σύνεση που η παράλογη σκέψη επιτρέπει. Η διεξαγωγή αυτού του διμέτρω αγώνα, άρνηση από τη μια ενθουσιασμός

από την άλλη, είναι ο δρόμος που ανοίγεται στον παράλογο δημιουργό. Είναι υποχρεωμένος να δώσει στο κενό τα χρώματά του.

Αυτό οδηγεί σε μια ιδιαίτερη αντίληψη για το έργο τέχνης. Πολύ συχνά θεωρούμε το έργο ενός δημιουργού σα μια σειρά μεμονωμένων καταθέσεων. Συγχέουμε τότε τον καλλιτέχνη και τον διανοούμενο. Μια βαθιά σκέψη είν' ένα συνεχές γίνεσθαι, αφομοιώνει την εμπειρία μιας ζωής και πλάθεται μ' αυτή. Όμοια, η μοναδική δημιουργία ενός ανθρώπου ενισχύεται με τα αλληπάλληλα και πολλαπλά πρόσωπά του που είναι τα έργα. Τα μεν συμπληρώνουν τα δε, τα διορθώνουν ή τα ξαναβρίσκουν, τα ανατρέπουν ακόμα. Αν κάτι τελειώνει τη δημιουργία, δεν είναι η νικηφόρα και φαντασμένη κραυγή του τυφλωμένου καλλιτέχνη: "Τα είπα όλα", μα ο θάνατος που σφραγίζει την εμπειρία του και το βιβλίο της μοίρας του.

Αυτός ο αγώνας, αυτή η υπεράνθρωπη συνείδηση δε γίνονται αντιληπτά από τον αναγνώστη. Δεν υπάρχει μυστήριο στην ανθρώπινη δημιουργία. Η θέληση δημιουργεί αυτό το θαύμα. Αλλά οπωσδήποτε δεν υπάρχει αληθινή δημιουργία χωρίς μυστικό. Αναμφίβολα, μια σειρά έργων μπορεί να μην είναι παρά μια σειρά υποθέσεων της ίδιας σκέψης. Μπορούμε, όμως, να καταλάβουμε ένα άλλο είδος δημιουργών, προβαίνοντας σ' αντιπαράθεσή τους. Τα έργα τους μπορεί να φαίνεται πως δε μοιάζουν μεταξύ τους. Μέχρις ενός σημείου είναι αντιφατικά. Αλλά, τοποθετημένα συνολικά ξαναβρίσκουν τη σειρά τους. Έτσι, εκείνο που τους δίνει το οριστικό νόημά τους είναι ο θάνατος. Παίρνουν το διαυγέστερο φως απ' τη ζωή του ίδιου του συγγραφέα. Απ' αυτήν τη στιγμή, η σειρά των έργων του είναι μια συλλογή από ήττες. Μα, αν όλες αυτές οι ήττες κρύβουν τον ίδιο ήχο, ο δημιουργός έχει μάθει να επαναλαμβάνει την εικόνα της ίδιας του της ύπαρξης κάνοντας ν' αντηχήσει το μάταιο μυστικό που κατέχει.

Η προσπάθεια για κυριαρχία είν' εδώ φανερή. Η ανθρώπινη νοημοσύνη, όμως, μπορεί να είναι ικανή για περισσότερα. Θα αποδείξει μονάχα τη θεληματική πλευρά της δημιουργίας. Έδειξα αλλού πως η ανθρώπινη θέληση είχε σα μοναδικό τέλος τη διατήρηση της συνείδησης. Αλλά αυτό δε θα μπορούσε να γίνει χωρίς σύστημα. Απ' όλες τις σχολές

της υπομονής και της σαφήνειας, η δημιουργία είναι η πιο αποτελεσματική. Είναι επίσης η συνταρακτική μαρτυρία της μοναδικής ανθρώπινης αξιοπρέπειας: η διαρκής επανάσταση ενάντια στην ύπαρξή της, η επιμονή σ' ένα συνεχή και μάταιο αγώνα. Απαιτεί μια προσπάθεια καθημερινή, τη γνώση του εαυτού σου, τη σωστή εκτίμηση των συνόρων του αληθινού, μέτρο και δύναμη. Είναι μια ασκητική. Όλα αυτά "για το τίποτα", για την επανάληψη και τον αφανισμό. Ίσως όμως η αξία ενός μεγάλου έργου τέχνης να βρίσκεται λιγότερο σε ότι περιέχει και περισσότερο στην έρευνα που απαιτεί από έναν άνθρωπο και στην ευκαιρία που του προσφέρει, ξεπερνώντας τις φαντασίες του, να φτάσει πιο κοντά στη γυμνή του πραγματικότητα.

Ας μη μας παραπλανά η αισθητική. Δεν επικαλούμαι εδώ την υπομονετική έρευνα, την αδιάκοπη και άκαρπη λαμπρότητα μιας στάσης. Το αντίθετο, αν εκφράζομαι με σαφήνεια. Το μυθιστόρημα με θέση, το έργο που αποδεικνύει, το απεχθέστερο όλων, είναι εκείνο που ως επί το πλείστον εμπνέεται από μια σκέψη *ι κ α ν ο π ο ι η μ έ ν η*. Η αλήθεια που νομίζει πως κατέχει το αποδεικνύει. Εκεί, όμως, υπάρχουν ιδέες που μας παρουσιάζονται και οι ιδέες είναι το αντίθετο της σκέψης. Αυτοί οι δημιουργοί είναι φοβισμένοι φιλόσοφοι. Αντίθετα, εκείνοι για τους οποίους μιλάω ή που σκέφτομαι είναι δημιουργοί με φωτεινή σκέψη. Στην ορισμένη στιγμή που η σκέψη ξαναγυρίζει στον εαυτό της υψώνουν τις εικόνες των έργων τους σα φανερά σύμβολα μιας σκέψης περιορισμένης, θνητής κι επαναστατημένης.

Αποδεικνύουν ίσως κάτι. Μα αυτές οι αποδείξεις προσφέρονται από τους μυθιστοριογράφους χωρίς να χρησιμεύουν σε τίποτα. Η ουσία είναι πως θριαμβεύουν μέσα στο συγκεκριμένο και αυτό αποτελεί το μεγαλείο τους. Αυτός ο εντελώς σαρκικός θρίαμβος δημιουργήθηκε από μια σκέψη όπου οι αφηρημένες δυνατότητες ταπεινώθηκαν. Αφού εκείνοι κάνουν το παν η σάρκα λαμπρύνει τη δημιουργία με όλη την παράλογη λάμψη της. Εκείνοι που δημιουργούν τα παθητικά έργα είναι ειρωνικοί φιλόσοφοι.

Κάθε σκέψη που παραιτείται από την ενότητα αποθεώνει την πολλαπλότητα. Και η πολλαπλότητα είναι ο χώρος της τέχνης. Η μόνη σκέψη που ελευθερώνει το πνεύμα είναι εκείνη που το αφήνει μόνο, σίγουρο για τα όριά του και το τέλος που έρχεται. Καμιά θεωρία δεν επιδιώκει αυτό. Περιμένει την ωριμότητα του έργου και της ζωής. Μόλις η σκέψη χωριστεί από το πνεύμα θα κάνει ν' ακουστεί μια ακόμα φορά η εκκωφαντική φωνή μιας ψυχής απελευθερωμένης για πάντα από την ελπίδα. Ή δε θα ακουστεί τίποτα αν ο δημιουργός κουρασμένος από το παιχνίδι τους, προτίθεται ν' αποσυρθεί. Είναι το ίδιο.

Αναζητώ, λοιπόν, στην παράλογη δημιουργία ό,τι απαιτούσα από τη σκέψη - την επανάσταση, την ελευθερία και την πολλαπλότητα. Στη συνέχεια, θα φανερώσει πως είναι τελείως περιττή. Σ' αυτό το καθημερινό αγώνα όπου η λογική και το πάθος προχωρούν μαζί, ο παράλογος άνθρωπος ανακαλύπτει τη μέθοδο που θα αποτελέσει την ουσία της δύναμής του. Η ένταση που απαιτείται, η επιμονή και η διορατικότητα συνιστούν την κατακτητική στάση. Το να δημιουργεί, σημαίνει, λοιπόν, πως δίνει μια μορφή στο πεπρωμένο του. Όλα αυτά τα πρόσωπα, το έργο τους τα εξηγεί περισσότερο απ' όσο τα έχει εξηγήσει η παράλογη δημιουργία. Ο ηθοποιός μας το δίδαξε: καμιά διαφορά ανάμεσα στην παρουσία και στην ύπαρξη.

Ας το ξαναπούμε. Απ' όλα αυτά τίποτα δεν έχει πραγματικό νόημα. Πάνω στο δρόμο αυτής της ελευθερίας μένει να γίνει ακόμα ένα βήμα. Η τελευταία προσπάθεια αυτών των συγγενικών πνευμάτων, του δημιουργού και του κατακτητή, είναι να μάθουν ν' απελευθερώνουν κι από τις βλέψεις τους: το να παραδεχτούν πως το ίδιο το έργο είναι κατάκτηση, έρωτας ή δημιουργία μπορούσε και να μη γίνει. Να συνειδητοποιήσουν έτσι την απόλυτη ανωφέλεια κάθε ατομικής ζωής. Αυτό τους κάνει πιο εύκολη την πραγματοποίηση αυτού του έργου, όπως η συνειδητοποίηση του παραλογισμού της ζωής τους επέτρεπε να δοθούν σ' αυτή με όλο τους το είναι.

Εκείνο που μένει είναι ένα πεπρωμένο που η μόνη του έκβαση αποβαίνει μοιραία. Εκτός από αυτήν τη μοναδική μοίρα του θανάτου, όλα, χαρά ή ευτυχία, είναι ελευθερία. Ο άνθρωπος είναι ο μοναδικός κύριος του κόσμου που κατοικεί. Ό,τι τον κρατούσε δεμένο ήταν το όνειρο ενός άλλου κόσμου. Τύχη της σκέψης του δεν είναι πια η παραίτηση αλλά η έκφρασή της με εικόνες. Αυτή η σκέψη εμπαιίζεται - σε μύθους οπωσδήποτε - αλλά σε μύθους που μόνη κατάληξη έχουν τον ανθρώπινο πόνο και που σαν αυτόν είναι ανεξάντλητοι. Δεν ανεχόμαστε άλλο τη θεϊκή μυθολογία που διασκεδάζει και τυφλώνει, ζητάμε το πρόσωπο, το σχήμα και το δράμα της γης όπου συνυπάρχουν μια δύσκολη σύνεση και ένα πάθος χωρίς επαύριο.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΣΙΣΥΦΟΥ

Οι θεοί είχαν καταδικάσει τον Σίσυφο να κυλάει αδιάκοπα ένα βράχο ως την κορυφή ενός βουνού απ' όπου η πέτρα, με το βάρος της, ξανάπεφτε. Είχαν σκεφτεί, κάπως δικαιολογημένα, πως δεν υπάρχει πιο φοβερή τιμωρία απ' τη χωρίς όφελος κι ελπίδα εργασία.

Εάν πιστέψουμε τον Όμηρο, ο Σίσυφος ήταν ο πιο ήσυχος κι ο συνετότερος των θνητών. Μια άλλη, όμως, παράδοση τον παρουσιάζει σαν ληστή. Δε βλέπω εδώ καμιά διαφορά. Οι γνώμες διαφέρουν πάνω στα αίτια που τον ανάγκασαν να γίνει ο χωρίς κέρδος εργάτης του Άδη. Κατ' αρχάς του καταλογίζουν κάποια αστοχασιά με τους θεούς. Αποκάλυψε τα μυστικά τους. Η Αίγινα, κόρη του Ασωπού, αρπάχτηκε από τον Δία. Ο πατέρας ταραχτήκε απ' την απαγωγή και απευθύνθηκε στον Σίσυφο. Αυτός, που ήξερε για την αρπαγή, υποσχέθηκε στον Ασωπό να τον βοηθήσει, με τον όρο πως θα έδινε νερό στον Ακροκόρινθο. Για τους ουράνιους κεραυνούς, θα δεχτεί την ευλογία του νερού. Τιμωρήθηκε στον Άδη. Ο Όμηρος μας διηγείται επίσης ότι ο Σίσυφος αλυσόδεσε το Θάνατο. Ο Πλούτων δεν μπόρεσε να ανεχτεί το θέαμα της έρημης και σιωπηλής αυτοκρατορίας του. Έσπευσε να στείλει το θεό του πολέμου που ελευθέρωσε το Θάνατο από τα χέρια του νικητού του.

Λένε ακόμα πως όταν ο Σίσυφος ήταν ετοιμοθάνατος θέλησε να δοκιμάσει ανόητα την αγάπη της γυναίκας του. Τη διέταξε ν' αφήσει άταφο το πτώμα του στη μέση της δημόσιας πλατείας. Ο Σίσυφος ξαναβρέθηκε στον Άδη. Κι εκεί, θυμωμένος εξ αιτίας μιας υπακοής τόσο αντίθετης στην ανθρώπινη αγάπη, πήρε την άδεια από τον Πλούτωνα να επιστρέψει στη γη για να τιμωρήσει τη γυναίκα του. Μα όταν ξανάδε την όψη αυτού του κόσμου, γεύτηκε το νερό και τον ήλιο, τις ζεστές πέτρες και τη θάλασσα, δεν ήθελε να γυρίσει στην καταχθόνια σκιά. Οι προσκλήσεις, οι θυμοί κι οι συμβουλές δεν απέδωσαν τίποτα. Για πολλά χρόνια αφέθηκε στην καμπύλη του κόλπου, στη λάμψη της θάλασσας και στα χαμόγελα της γης. Χρειαζόταν η επέμβαση των θεών. Ο Ερμής ήρθε να πιάσει τον θρασύ από

το σβέρκο και, αποσπώντας τον απ' τις χαρές του, τον ξανάφερε με τη βία στον Άδη όπου ο βράχος του ήταν έτοιμος.

Έχουμε ήδη καταλάβει πως ο Σίσυφος είναι ο παράλογος ήρωας. Τα πάθη του τον συνιστούν περισσότερο απ' το μαρτύριό του. Η περιφρόνησή του για τους θεούς, το μίσος του για το θάνατο και το πάθος του για τη ζωή του στοίχισαν αυτό το ανείπωτο μαρτύριο, να δίνει όλο του το είναι χωρίς ανταμοιβή. Είναι το τίμημα που πρέπει να πληρώσει για τα γήινα πάθη. Δε μας αφηγούνται τίποτα για τον Σίσυφο στον Άδη. Οι μύθοι φτιάχνονται για να τους ζωογονεί η φαντασία. Σ' αυτόν βλέπουμε μόνο όλη την προσπάθεια ενός τεντωμένου κορμιού ν' ανασηκώσει την πελώρια πέτρα, να τη γυρίσει και να την κάνει ν' αναρριχηθεί σε μια πλαγιά που έχει ανεβοκατέβει εκατό φορές. Βλέπουμε το συσπασμένο πρόσωπο, το κολλημένο πάνω στην πέτρα μάγουλο, τον ώμο που δέχεται το λασπωμένο όγκο, το πόδι που τον στηρίζει, τη διαστολή των μυώνων, την ανθρώπινη σιγουριά δυο χεριών γεμάτων γη. Στο έπακρο αυτής της τρομερής προσπάθειας, της μετρημένης με το χωρίς ουρανό διάστημα και το χωρίς βάθος χρόνο, ο σκοπός εκπληρώνεται. Ο Σίσυφος τότε, κοιτάζει την πέτρα να κατηφορίζει σε μερικές στιγμές προς αυτόν το χαμηλό κόσμο απ' όπου θα πρέπει να την ανεβάσει πάλι στην κορυφή. Ξανακατεβαίνει στην πεδιάδα.

Όσο διαρκεί αυτή η επιστροφή, αυτή η παύση, ο Σίσυφος μ' ενδιαφέρει. Ένα πρόσωπο που βασανίζεται τόσο κοντά στις πέτρες είναι ήδη πέτρα. Βλέπω αυτό τον άνθρωπο να ξαναπηγαίνει, βαδίζοντας βαριά μα σταθερά, προς το ατέλειωτο μαρτύριο. Αυτή η ώρα που είναι σα μια αναπνοή και ξανάρχεται το ίδιο σίγουρα με τη δυστυχία του, αυτή η ώρα, είναι η ώρα της συνείδησης. Σε κάθε μια απ' τις στιγμές της, από τότε που αφήνει την κορυφή και κατευθύνεται σιγά - σιγά προς τις τρώγλες των θεών, είναι υπέροχος μέσα στη μοίρα του. Είναι πιο δυνατός από το βράχο του.

Εάν αυτός ο μύθος είναι τραγικός, είναι γιατί ο ήρωάς του έχει συνείδηση. Πράγματι, που θα βρισκόταν ο πόνος του, εάν σε κάθε βήμα τον ενθάρρυνε η ελπίδα της επιτυχίας; Ο σύγχρονος εργάτης όλες τις

μέρες της ζωής του κάνει την ίδια δουλειά κι αυτή η μοίρα δεν είναι λιγότερο παράλογη. Αλλά δεν είναι τραγικός παρά στις σπάνιες στιγμές που αποκτά συνείδηση. Ο Σίσυφος, προλετάριος των θεών, ανίσχυρος κι επαναστατημένος, ήξερε όλη την έκταση της άθλιας ύπαρξής τους: είναι εκείνη που σκέφτεται όσο διαρκή η κατάβασή του. Η σύνεση με την οποία δέχεται το μαρτύριό του συμπληρώνει την ίδια στιγμή τη νίκη του. Δεν υπάρχει μοίρα που να μη νικιέται με την περιφρόνηση.

Έτσι, αν η κατάβαση γίνεται για μερικές μέρες μέσα στον πόνο, μπορεί να γίνει επίσης μέσα στη χαρά. Αυτή η φράση δεν είναι υπερβολική. Φαντάζομαι ακόμα τον Σίσυφο να ξαναπηγαίνει προς το βράχο του και τον πόνο ν' αρχίζει. Όταν οι εικόνες της γης μένουνε τόσο δυνατά στη μνήμη, όταν η επιθυμία της ευτυχίας γίνεται τόσο έντονη, στην καρδιά του ανθρώπου γεννιέται όλη η θλίψη: είναι η νίκη του βράχου, γίνεται βράχος ο ίδιος. Η αμέτρητη λύπη είναι ανυπόφορη. Είναι οι νύχτες μας στη Γεσθημανή. Μα οι αβάσταχτες αλήθειες καταστρέφουν όταν μαθαίνονται. Έτσι, στην αρχή, ο Οιδίπους υπακούει στο πεπρωμένο που αγνοεί. Η τραγωδία του αρχίζει από τη στιγμή που μαθαίνει. Αλλά τότε, τυφλός κι απελπισμένος, γνωρίζει ότι το μόνο που τον κρατάει δεμένο μ' αυτό τον κόσμο είναι το δροσερό χέρι ενός κοριτσιού και μια μεγαλόστομη φράση αντηχεί: "Παρά τις τόσες δοκιμασίες, τα γερατειά και το μεγαλείο της ψυχής μου, μου δίνουν το δικαίωμα να κρίνω πως όλα είναι καλά". Ο Οιδίπους του Σοφοκλή, σαν τον Κιρίλωφ του Ντοστογιέφσκι, δίνει έτσι τον τύπο της παράλογης νίκης. Η αρχαία σύνεση συναντιέται με το σύγχρονο ηρωισμό.

Δεν ανακαλύπτει κανείς το παράλογο αν δεν επιχειρήσει να γράψει κάποιο εγχειρίδιο ευτυχίας. "Ε, πώς, από τόσο στενούς δρόμους...;" Όμως, ένας κόσμος υπάρχει. Η ευτυχία και το παράλογο είναι δυο παιδιά της ίδιας γης. Είναι αχώριστα. Θα ήταν σφάλμα να πει κανείς πως η ευτυχία γεννιέται αναγκαστικά από την ανακάλυψη του παράλογου. Συμβαίνει το ίδιο συχνά, το συναίσθημα του παράλογου να γεννιέται από την ευτυχία. "Κρίνω πως όλα είναι καλά", λέει ο Οιδίπους, κι αυτή η φράση είναι ιερή.

Αντηχεί στο βάρβαρο και περιορισμένο από τον ανθρώπινο κόσμο. Δείχνει πως τίποτα δεν είναι, δεν ήταν εξαντλημένο. Διώχνει απ' αυτό τον κόσμο ένα θεό που μπήκε μ' απληστία και με τη γεύση των ανώφελων πόνων. Από το πεπρωμένο δημιουργεί μια ανθρώπινη υπόθεση που πρέπει οπωσδήποτε να ρυθμιστεί ανάμεσα στους ανθρώπους.

Όλη η βουβή χαρά του Σίσυφου βρίσκεται εκεί. Το πεπρωμένο του του ανήκει. Ο βράχος είναι η πραγματικότητά του. Όμοια, ο παράλογος άνθρωπος όταν μελετάει το μαρτύριό του, κάνει όλα τα είδωλα να βουβαθούν. Στο ξαφνικά παραδομένο στη σιωπή του σύμπαν, υψώνονται οι χιλιάδες μικρές έκθαμβες φωνές της γης. Ασυνείδητες και μυστικές επικλήσεις, προσκλήσεις προς όλα τα πρόσωπα, αποτελούν την αναγκαία επιστροφή και το τίμημα της νίκης. Δεν υπάρχει ήλιος χωρίς σκιά και πρέπει να γνωρίσουμε τη νύχτα. Ο παράλογος άνθρωπος λέει ναι και ο αγώνας του θα είναι πια αδιάκοπος. Εάν υπάρχει ένα προσωπικό πεπρωμένο, δεν υπάρχει ούτε μια στιγμή εξαιρετικής τύχης ή το πολύ να υπάρχει μια, εκείνη που κρίνεται σα μοιραία κι αξιοκαταφρόνητη. Όσο για τις υπόλοιπες, ο άνθρωπος ξέρει πως είναι κύριος της ζωής του. Σ' αυτή την κρίσιμη στιγμή που ο άνθρωπος ξαναγυρίζει στη ζωή του, ο Σίσυφος - πηγαίνοντας πάλι προς το βράχο του - μελετάει αυτή την ασύνδετη σειρά των πράξεων που γίνεται πεπρωμένο του, φτιαγμένο από τον ίδιο, απλό κάτω απ' το βλέμμα της μνήμης και σφραγισμένο σε λίγο με το θάνατό του. Έτσι, πεισμένος για την εντελώς ανθρώπινη προέλευση όλων των ανθρώπινων, τυφλός που ποθεί να δει και ξέρει πως η νύχτα είναι ατέλειωτη, βρίσκεται πάντα σε πορεία. Ο βράχος γυρίζει ακόμα.

Αφήνω τον Σίσυφο στους πρόποδες του βουνού. Πάντα ξαναβρίσκει κανείς το φορτίο του. Ο Σίσυφος όμως, συμβολίζει την ανώτερη πίστη που αρνιέται στους θεούς κι ανυψώνει τους βράχους. Κι εκείνος κρίνει πως όλα είναι καλά. Αυτό το σύμπαν, αδέσποτο στο εξής, δεν του φαίνεται άκαρπο ούτε μάταιο. Ο κάθε κόκκος της πέτρας, η κάθε λάμψη αυτού του γεμάτου νύχτα βουνού πλάθει, μονάχα γι' αυτόν, τη μορφή ενός κόσμου. Ακόμα κι ο ίδιος ο αγώνας προς την κορυφή φτάνει για να γεμίσει μια ανθρώπινη καρδιά. Πρέπει να φανταστούμε τον Σίσυφο ευτυχισμένο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΕΛΠΙΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΛΟΓΟ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΦΡΑΝΤΣ ΚΑΦΚΑ

Ο Κάφκα σε υποχρεώνει να τον ξαναδιαβάσεις. Κι εδώ βρίσκεται όλη του η τέχνη. Οι λύσεις του, η έλλειψη κάθε λύσης, υπαγορεύουν εξηγήσεις που, χωρίς να είναι ξεκαθαρισμένες απαιτούν, για να φανούν βάσιμες, να ξαναδιαβαστεί η ιστορία κάτω από ένα καινούριο πρίσμα. Μερικές φορές υπάρχει η διπλή δυνατότητα ερμηνείας - απ' όπου προέρχεται η ανάγκη για δυο αναγνώσεις. Αυτό ακριβώς επιδιώκει ο συγγραφέας. Θα είμαστε, όμως, υπερβολικοί αν θέλαμε να εξηγήσουμε τον Κάφκα μ' όλες του τις λεπτομέρειες. Ένα σύμβολο είναι πάντα αόριστο και, μ' όση ακρίβεια κι αν ερμηνεύεται, ο καλλιτέχνης δεν μπορεί ν' αποδώσει παρά μονάχα τις τάσεις του: δεν μπορεί να το δώσει λέξη προς λέξη. Εξ άλλου, τίποτα πιο δύσκολο απ' την κατανόηση ενός συμβολικού έργου. Ένα σύμβολο ξεπερνάει πάντα εκείνον που το χρησιμοποιεί και στην πραγματικότητα τον κάνει να πει περισσότερα απ' όσα θέλει να εκφράσει συνειδητά. Απ' αυτή την άποψη, ο πιο σίγουρος τρόπος για να το συλλάβει κανείς είναι να μην το προκαλεί, να πλησιάζει το έργο χωρίς προκατάληψη και να μη ζητάει να βρει τη μυστική του ροή. Ιδιαίτερα για τον Κάφκα, το σωστότερο είναι να συμμετέχεις στο παιχνίδι του, να πλησιάζεις το δράμα εξωτερικά και το μυθιστόρημα απ' τη μορφή του.

Από πρώτη όψη, για έναν αντικειμενικό αναγνώστη υπάρχουν ενοχλητικές περιπέτειες που παρουσιάζουν τρομαγμένους και γεμάτους πείσμα ήρωες ν' ασχολούνται με προβλήματα που δεν έχουν ποτέ συγκεκριμένη μορφή. Στη "Δική", ο Ζόζεφ Κ... κατηγορείται. Αλλά δεν ξέρει γιατί. Βέβαια, υπερασπίζεται τον εαυτό του, αλλά χωρίς να ξέρει γιατί. Οι δικηγόροι βρίσκουν δύσκολη την περίπτωση του. Στο μεταξύ, συνεχίζει να ερωτεύεται, να τρώει ή να διαβάσει την εφημερίδα του. Κατόπιν δικάζεται. Η αίθουσα όμως του δικαστηρίου είναι πολύ σκοτεινή. Δεν καταλαβαίνει πολλά πράγματα. Υποθέτει μονάχα πως καταδικάστηκε, μάταια όμως αναρωτιέται για ποιο λόγο. Μερικές φορές αμφιβάλλει για όσα έγιναν και συνεχίζει τη ζωή του. Έπειτα από καιρό, δυο καλοντυμένοι και

ευγενικοί κύριοι έρχονται να τον βρουν και τον παρακαλούν να τους ακολουθήσει. Με πολλές φιλοφρονήσεις, τον οδηγούν σ' ένα απελπιστικό προάστιο, του βάζουν το κεφάλι πάνω σε μια πέτρα και τον σφάζουν. Προτού πεθάνει, ο καταδικασμένος λέει μονάχα: "σαν το σκυλί".

Βλέπουμε πως είναι δύσκολο να μιλάμε για σύμβολα σε μια αφήγηση, όπου το αισθητότερο χαρακτηριστικό της είναι, ακριβώς, η φυσικότητα. Αλλά η φυσικότητα είναι μια ιδιότητα δύσκολη για να την καταλάβουμε. Υπάρχουν έργα όπου τα γεγονότα φαίνονται φυσικά στον αναγνώστη. Υπάρχουν έργα όπου τα γεγονότα φαίνονται φυσικά στον αναγνώστη. Υπάρχουν όμως κι έργα (σπανιότερα, είναι αλήθεια) όπου ο ήρωας είν' εκείνος που βρίσκει φυσικό ό,τι του συμβαίνει. Εξ αιτίας μιας μοναδικής αλλά φανεράς παραδοξότητας, όσο πιο ασυνήθιστες είναι οι περιπέτειες του ήρωα, τόσο πιο αισθητή γίνεται η φυσικότητα της αφήγησης: αυτό είναι ανάλογο με τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην παραδοξότητα μιας ανθρώπινης ζωής και την απλότητα με την οποία δέχεται αυτή την παραδοξότητα ο άνθρωπος. Φαίνεται πως τέτοια είναι η φυσικότητα του Κάφκα. Κι οπωσδήποτε, καταλαβαίνουμε καλά αυτό που θέλει να πει η "Δίκη". Μίλησαν για μια εικόνα της ανθρώπινης μοίρας. Χωρίς αμφιβολία. Αλλά αυτό είναι και απλό και περίπλοκο. Θέλω να πω ότι το μυθιστόρημα έχει για τον Κάφκα ένα νόημα πιο ιδιαίτερο, πιο προσωπικό. Μέσα σε ορισμένα πλαίσια, είναι ο Κάφκα εκείνος που μιλάει, αν είμαστε εμείς εκείνοι στους οποίους εξομολογείται. Ο Κάφκα ζει και καταδικάζεται. Το λέει στις πρώτες σελίδες του μυθιστορήματος το οποίο ξετυλίγεται μέσα σ' αυτό τον κόσμο που αν δοκιμάζει να τον διορθώσει, το κάνει χωρίς να εκπλήσσει. Ποτέ δε θα εκπλαγεί αρκετά απ' αυτή την έλλειψη έκπληξης. Σ' αυτές τις αντιθέσεις διακρίνει κανείς τα πρώτα σημάδια ενός παράλογου έργου. Η σκέψη παρουσιάζει την πνευματική της τραγωδία συγκεκριμένα. Και την παρουσιάζει μέσο μιας αδιάκοπης παραδοξότητας που δίνει στα χρώματα τη δυνατότητα να εκφράζουν το κενό και στις καθημερινές χειρονομίες τη δύναμη να μετουσιώνουν τους αιώνιους πόθους.

Με τον ίδιο τρόπο, ο "Πύργος" είναι ίσως μια θεολογία σε πράξη, μα, πριν απ' όλα, είναι η ατομική περιπέτεια μιας ψυχής σ' αναζήτηση της λύτρωσής της, η περιπέτεια ενός ανθρώπου που ζητάει να βρει το βαθύ μυστικό των πραγμάτων αυτού του κόσμου και στις γυναίκες τα σημάδια του θεού που κοιμάται μέσα τους. Με τη σειρά της, η "Μεταμόρφωση" περιγράφει βέβαια, με φοβερά παραστατικό τρόπο, μια πνευματική ηθική. Αλλά επίσης, είναι κι ο καρπός της ανείπωτης κατάπληξης που νοιώθει ο άνθρωπος όταν συναισθάνεται πως χωρίς καμιά δική του ενέργεια μεταμορφώνεται σε ζώο. Σ' αυτή τη βασική αμφιβολία βρίσκεται το μυστικό του Κάφκα. Αυτές οι συνεχείς αμφιταλαντεύσεις ανάμεσα στο φυσικό και το παράδοξο το άτομο και το σύμπαν, το τραγικό και το συνηθισμένο, το παράλογο και το λογικό, συναντιόνται σ' όλο του το έργο και εξηγούν την απήχηση και τη σημασία του. Αυτά τα παράδοξα πρέπει να εξετάσουμε, σ' αυτές τις αντιφάσεις πρέπει να επιμείνουμε για να καταλάβουμε το παράλογο έργο.

Πραγματικά, ένα σύμβολο προϋποθέτει δυο θέσεις, δυο κόσμους ιδεών κι αισθήσεων και ένα λεξικό που να εξηγεί τις σχέσεις αυτών των δυο κόσμων. Είναι πολύ δύσκολο να φτιάξουμε αυτό το λεξικό. Αλλά, η συνειδητοποίηση αυτών των δυο κόσμων που μας παρουσιάζονται θα μας βοηθήσουν να μπούμε στο δρόμο των μυστικών τους σχέσεων. Στον Κάφκα, αυτοί οι δυο κόσμοι είναι, απ' τη μια μεριά, ο κόσμος της καθημερινής ζωής κι από την άλλη, ο κόσμος της μεταφυσικής ανησυχίας. [Σημειώνουμε ότι, με τον ίδιο θεμιτό τρόπο, τα έργα του Κάφκα μπορεί να ερμηνευθούν και με την έννοια μιας κοινωνικής κριτικής (η "Δίκη" π.χ.). Άλλωστε, είναι πιθανό να μην υπάρχει εκλογή. Και οι δυο ερμηνείες είναι καλές. Μέσα στα πλαίσια του παράλογου, το έχουμε δει, η επανάσταση εναντίον των ανθρώπων στρέφεται κ α ι εναντίον του θεού: οι μεγάλες επαναστάσεις είναι πάντα μεταφυσικές.] Φαίνεται πως εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε μια ανεπεξέργαστη φράση του Νίτσε: "Τα μεγάλα προβλήματα βρίσκονται στους δρόμους".

Στην ανθρώπινη μοίρα, αυτό είναι κοινό σ' όλες τις λογοτεχνίες, υπάρχει ένας ριζικός παραλογισμός και συγχρόνως μια τρομερή

μεγαλοπρέπεια. Όπως είναι φυσικό, αυτά τα δυο συμπίπτουν. Και τα δυο μαζί, το επαναλαμβάνουμε, εκφράζουν τη γελοία διάσταση που χωρίζει τις ψυχικές ανατάσεις από τις φθαρτές ηδονές του σώματος. Το παράλογο, είναι ακριβώς η ψυχή αυτού του σώματος που το ξεπερνά τόσο υπέρμετρα. Αυτός που θα 'θελε να συλλάβει αυτό τον παραλογισμό, θα 'πρεπε να τον ζωντανέψει μ' ένα παιχνίδι παράλληλων αντιθέσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο Κάφκα εκφράζει την τραγωδία με το συνηθισμένο και το παράλογο με το λογικό.

Ένας ηθοποιός δίνει περισσότερη δύναμη σ' ένα τραγικό πρόσωπο όσο πιο πολύ προτίθεται να το παρουσιάσει με τρόπο υπερβολικό. Αν είναι μετρημένος, το δέος που προκαλεί θα είναι δυσανάλογα μεγάλο. Απ' αυτή την άποψη, η ελληνική τραγωδία είναι πλούσια σε διδάγματα. Σ' ένα τραγικό έργο, το πεπρωμένο γίνεται πάντα αισθητότερο κάτω απ' τα πρόσωπα της λογικής και της φυσικότητας. Η μοίρα του Οιδίποδα μας αναγγέλλεται προτού αρχίσει το έργο. Ο φόνος και η αιμομιξία έχουν αποφασιστεί από δυνάμεις υπερφυσικές. Όλη η προσπάθεια του δράματος συνίσταται στο να δείξει το λογικό σύστημα που, από επεισόδιο σ' επεισόδιο, θα ολοκληρώσει τη δυστυχία του ήρωα. Η αναγγελία μονάχα αυτής της ασυνήθιστης μοίρας δεν είναι καθόλου τρομερή γιατί φαίνεται απίθανη. Αν όμως η αναγκαιότητα μας παρουσιαστεί μέσα στα πλαίσια της καθημερινής ζωής - της κοινωνίας, του κράτους, του γνωστού πάθους - τότε το δέος δικαιολογείται. Σ' αυτή την επανάσταση που συγκλονίζει τον άνθρωπο και τον κάνει να πει: "Αυτό δεν είναι δυνατό", υπάρχει ήδη η απελπισμένη βεβαιότητα πως "αυτό" είναι πιθανό.

Αυτό είν' όλο το μυστικό της ελληνικής τραγωδίας ή, τουλάχιστον, μια απ' τις πλευρές της. Γιατί υπάρχει και μια άλλη που, με μια αντίστροφη μέθοδο, θα μας επέτρεπε να καταλάβουμε καλύτερα τον Κάφκα. Η καρδιά του ανθρώπου έχει μια περίεργη τάση, να ονομάζει μοίρα εκείνο μονάχα που τη συντρίβει. Αλλά κι η ευτυχία, με τον τρόπο της, δε δικαιολογείται, αφού είναι αναπόφευκτη. Εν τούτοις, ο σύγχρονος άνθρωπος παραδέχεται την αξία της, όταν δεν την περιφρονεί. Μπορούμε ν' αναφέρουμε ένα σωρό για τα προνομιούχα πεπρωμένα της ελληνικής τραγωδίας και για

τους ευνοούμενους του θρύλου που, σαν τον Οδυσσέα, κατορθώνουν να σωθούν απ' τις χειρότερες περιπέτειες με τις δικές τους μονάχα δυνάμεις.

Εκείνο που, οπωσδήποτε, πρέπει να ξέρουμε για το τραγικό είναι αυτός ο μυστικός σύνδεσμος που ενώνει το λογικό με το καθημερινό. Να γιατί ο Σάμσα, ο ήρωας της "Μεταμόρφωσης", είναι ένας εμπορικός αντιπρόσωπος. Να γιατί το μόνο πράγμα που τον απασχολεί στη μοναδική του περιπέτεια, όταν μεταμορφώνεται σε μαμούνι, είναι μήπως ο προϊστάμενός του δυσαρεστηθεί από την απουσία του. Αποκτά πόδια εντόμου και κεραίες, η ράχη του καμπουριάζει, στην κοιλιά του εμφανίζονται άσπρα στίγματα και - δε θα 'λεγα πως αυτό δεν τον ξαφνιάζει, θα ήταν λάθος - ωστόσο αυτό του προξενεί μια "μικρή στεναχώρια". Όλη η τέχνη του Κάφκα βρίσκεται μέσα σ' αυτή την απόχρωση. Στο βασικό του έργο, στον "Πύργο", εκείνο που παρουσιάζεται σε πρώτο πλάνο είναι οι λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, κι όμως, σ' αυτό το παράξενο μυθιστόρημα όπου τίποτα δεν τελειώνει κι όλα ξαναρχίζουν, περιγράφεται η μεγάλη περιπέτεια μιας ψυχής που αναζητάει τη λύτρωσή της. Αυτά - τη μετουσίωση του προβλήματος σε πράξη, τη σύμπτωση του γενικού με το ειδικό - τα συναντάμε σ' όλα τα μικρά τεχνάσματα που χρησιμοποιεί κάθε μεγάλος δημιουργός. Στην "Δίκη", ο ήρωας θα μπορούσε να λέγεται Σμιθ ή Φραντς Κάφκα. Αλλά ονομάζεται Ζόζεφ Κ... Δεν είναι ο Κάφκα κι όμως είναι ο ίδιος ο Κάφκα. Είναι ένας μέσος Ευρωπαίος. Είναι σαν όλο τον κόσμο. Αλλά, είναι και η ουσία του Κ. που ζωντανεύει τον άγνωστο "Χ" αυτής της σαρκικής εξίσωσης.

Ακόμα ο Κάφκα, θέλοντας να εκφράσει το παράλογο, χρησιμοποιεί τη συνάφεια. Ξέρουμε την ιστορία του τρελού που ψάρευε μέσα σε μια μπανιέρα. Ένας γιατρός με δικές του ιδέες τον ρώτησε: "Αν τσιμπάει τίποτα" και δέχτηκε την αυστηρή απάντηση: "Όχι, ανόητε, αφού ψαρεύω μέσα σε μια μπανιέρα". Αυτή η ιστορία είναι παράξενη. Αλλά μας δίνει παραστατικά να καταλάβουμε πόσο συνδεδεμένο είναι το παράλογο αποτέλεσμα με την υπερβολική λογική. Πραγματικά, ο κόσμος του Κάφκα είναι ένα ανέκφραστο σύμπαν, όπου ο άνθρωπος προσφέρει στον εαυτό του τη βασανιστική πολυτέλεια να ψαρεύει μέσα σε μια μπανιέρα ξέροντας

πως δε θα βγάλει τίποτα. Εδώ, λοιπόν, αναγνωρίζω τις βασικές αρχές ενός παράλογου έργου. Στη "Δίκη", λόγου χάρη, η επιτυχία είναι ολοκληρωτική. Η σάρκα θριαμβεύει. Δε λείπει τίποτα, ούτε η ανέκφραστη επανάσταση (είναι αυτή, όμως, που γράφει), ούτε η φωτεινή και βουβή απελπισία (αυτή, όμως, δημιουργεί), ούτε αυτή η καταπληκτική ελευθερία που οι ήρωες του μυθιστορήματος αναπνέουν μέχρι τον τελικό τους θάνατο.

Κι όμως, αυτός ο κόσμος δεν είναι τόσο κλειστός όσο φαίνεται. Σ' αυτό το ακίνητο σύμπαν ο Κάφκα θα εισαγάγει μ' ένα μοναδικό τρόπο την ελπίδα. Απ' αυτή την άποψη η "Δίκη" και ο "Πύργος" δεν έχουν το ίδιο νόημα. Αλληλοσυμπληρώνονται. Η ανεπαίσθητη εξέλιξη που μπορούμε να διακρίνουμε από το ένα έργο στο άλλο, εκφράζει μια τεράστια κατάκτηση στον τομέα της φυγής. Η "Δίκη" θέτει ένα πρόβλημα που ως ένα σημείο λύνει ο "Πύργος". Η πρώτη, σύμφωνα με μια σχεδόν επιστημονική μέθοδο, περιγράφει - χωρίς να συμπεραίνει - ο δεύτερος, μέχρις ενός σημείου, εξηγεί. Η "Δίκη" κάνει διάγνωση κι ο "Πύργος" επινοεί μια θεραπευτική μέθοδο. Αλλά το φάρμακο που προτείνει δε γιατρεύει. Κάνει μονάχα την αρρώστια να μπει στην κανονική ζωή. Τη βοηθάει να δεχτεί αυτή τη ζωή. Κατά κάποιο τρόπο (ας θυμηθούμε τον Κίρκεγκωρ) την κάνει αγαπητή. Ο γεωμέτρης Κ... δεν έχει άλλη έγνοια απ' αυτή που τον κατατρώνει. Ακόμα κι εκείνοι που τον περιστοιχίζουν κυριεύονται απ' αυτό το κενό και απ' την ίδια ανώνυμη οδύνη, λες κ ι εδώ ο πόνος είναι κατάσταση ενός προνομιούχου προσώπου. "Πόσο σ' έχω ανάγκη", λέει η Φρίντα στον Κ... "Πόσο εγκαταλειμμένη νοιώθω, από τότε που σε γνώρισα, όταν δεν είσαι κοντά μου". Αυτό το δυνατό φάρμακο που μας κάνει ν' αγαπάμε ό,τι μας συντρίβει και που γεννά την ελπίδα σ' ένα χωρίς διέξοδο κόσμο, αυτό το ξαφνικό "άλμα" που κάνει τα πάντα ν' αλλάζουν, είναι το μυστικό της υπαρξιακής επανάστασης και του ίδιου του "Πύργου".

Ελάχιστα έργα έχουν την αυστηρή δομή του "Πύργου". Ο Κ... διορίζεται γεωμέτρης του πύργου και φτάνει στο χωριό... Αλλά, η επικοινωνία ανάμεσα στο χωριό και τον πύργο είναι αδύνατη. Σ' εκατοντάδες σελίδες ο Κ... θα προσπαθεί με πείσμα να βρει το δρόμο για

τον πύργο, θα προβεί σε κάθε διάβημα, με πονηριές, λοξοδρομώντας, δε θα θυμώσει ποτέ, και με μια πίστη που προκαλεί κατάπληξη, θα θελήσει ν' αναλάβει το λειτούργημα που του ανέθεσαν. Κάθε κεφάλαιο είναι μια αποτυχία. Κι επίσης ένα ξαναρχίνισμα. Δεν υπάρχει λογική, μα ένα πνεύμα συνέχειας. Η δύναμη αυτού του πείσματος κάνει το έργο τραγικό. Όταν ο Κ... τηλεφωνεί στον πύργο ακούει συγκεχυμένες κι ακατάληπτες φωνές, αόριστα γέλια, μακρινούς ψιθύρους. Αυτό αρκεί για ν' αυξήσει την ελπίδα του - σαν τα λίγα σημάδια που παρουσιάζονται στον καλοκαιριάτικο ουρανό, σαν τις βραδινές υποσχέσεις που δικαιολογούν τη ζωή μας. Εδώ υπάρχει το μυστικό της ιδιαίτερης μελαγχολίας του Κάφκα. Ναι, είναι η ίδια μελαγχολία που διαπνέει το έργο του Προυστ και το κλίμα του Πλωτίνου: η νοσταλγία των χαμένων παραδείσων. "Μελαγχολώ", λέει η Όλγα, "όταν το πρωί ο Βαρνάβας μου λέει πως πάει στον Πύργο: αυτή η ανώφελη, πιθανώς, πορεία, αυτή η χαμένη, πιθανώς, μέρα, αυτή η - πιθανώς - μάταιη ελπίδα". "Πιθανώς", πάνω σ' αυτήν ακόμα την απόχρωση, ο Κάφκα δημιουργεί ολόκληρο το έργο. Έτσι, όμως, δεν καταφέρνει τίποτα, η αναζήτηση του αιώνιου γίνεται πολύ φοβισμένα. Και οι ήρωες του Κάφκα, αυτά τα εμπνευσμένα αυτόματα, μας δίνουν την ίδια την εικόνα μας: του τι θα είμαστε χωρίς τις τέρψεις μας [Φαίνεται πως στον "Πύργο" οι "τέρψεις", με την έννοια που δίνει στη λέξη ο Πασκάλ, εκφράζονται με τους βοηθούς οι οποίοι αποσπούν τον Κ... απ' τις φροντίδες του. Αν, τελικά, η Φρίντα γίνεται ερωμένη ενός απ' τους βοηθούς, αυτό συμβαίνει γιατί απ' την αλήθεια προτιμάει τη διακόσμηση, γιατί προτιμάει την πεζότητα της καθημερινής ζωής απ' την μοιρασμένη αγωνία.] δοσμένοι ολόκληροι στις ταπεινώσεις του θείου.

Στον "Πύργο", αυτή η υποταγή στην καθημερινότητα γίνεται μια ηθική. Η μεγάλη ελπίδα του Κ... είναι να πετύχει να τον δεχτεί ο Πύργος. Μην μπορώντας να το κατορθώσει μόνος του, κάνει κάθε προσπάθεια για ν' αξιωθεί αυτή την τιμή με το να γίνει κάτοικος του χωριού, αποβάλλοντας την ιδιότητα του ξένου που όλος ο κόσμος τον κάνει να αισθάνεται. Θέλει ν' αποκτήσει ένα επάγγελμα, ένα σπίτι, θέλει μια φυσική κι ομαλή ζωή. Δεν αντέχει πια την τρέλα του. Θέλει να γίνει λογικός. Θέλει

ν' απαλλαγεί απ' την παράξενη τύχη που τον κάνει ξένο για το χωριό. Απ' αυτή την άποψη, το επεισόδιο με τη Φρίντα είναι χαρακτηριστικό. Κάνει ερωμένη του αυτή τη γυναίκα, επειδή γνώριζε έναν υπηρέτη του Πύργου κι εξ αιτίας του παρελθόντος της. Παίρνει απ' αυτή κάτι ανώτερό του - την ίδια όμως στιγμή έχει συνείδηση αυτού που για πάντα την κάνει ανάξια του Πύργου. Σ' αυτό το σημείο, σκεφτόμαστε την παράξενη αγάπη του Κίρκεγκωρ για τη Ρεγγίνα Όλσεν. Η φωτιά της αιωνιότητας που καίει μερικούς ανθρώπους είναι τόσο δυνατή ώστε καίει και την καρδιά εκείνων που τους περιστοιχίζουν. Το ολέθριο σφάλμα - ν' αποδίνουμε στον Θεό αυτό που δεν Του ανήκει - είναι το θέμα αυτού του επεισοδίου του "Πύργου". Αλλά φαίνεται πως αυτό, για τον Κάφκα, δεν είναι σφάλμα. Είναι μια θεωρία κι ένα "άλμα". Δεν υπάρχει τίποτα που να μην ανήκει στον Θεό.

Ακόμα πιο χαρακτηριστικό είναι το ότι ο γεωμέτρης εγκαταλείπει τη Φρίντα για να πάει στις αδελφές Βαρνάβα. Γιατί η οικογένεια Βαρνάβα είναι η μόνη που έχει εγκαταλειφθεί εντελώς από τον Πύργο και το ίδιο το χωριό. Η μεγαλύτερη αδελφή, η Αμαλία, είχε αποκρούσει τις αισχρές προτάσεις ενός υπηρέτη του Πύργου. Η κατάρα που της έδωσαν τη στέρησε για πάντα απ' την αγάπη του Θεού. Όταν αρνιέσαι να χάσεις την τιμή σου για την αγάπη του Θεού, τότε γίνεσαι ανάξιος της χάρης Του. Σ' αυτό το σημείο, συναντάμε ένα γνωστό θέμα της υπαρξιακής φιλοσοφίας: η αλήθεια αντίθετη στην ηθική. Εδώ τα πράγματα πάνε μακριά. Γιατί ο δρόμος που ακολουθεί ο ήρωας του Κάφκα, ο δρόμος που οδηγεί τη Φρίντα στις αδελφές Βαρνάβα, είναι ο ίδιος ακριβώς που οδηγεί απ' τη γεμάτη αφοσίωση αγάπη στη θεοποίηση του παράλογου. Κι εδώ πάλι, η σκέψη του Κάφκα συναντάει τη σκέψη του Κίρκεγκωρ. Δεν είναι τυχαίο το ότι η "αφήγηση Βαρνάβα" τοποθετείται στο τέλος του βιβλίου. Η ύστατη προσπάθεια του γεωμέτρη είναι να ξαναβρεί τον Θεό με τη βοήθεια αυτού που τον αρνιέται, να τον αναγνωρίσει - όχι με τα χαρακτηριστικά της καλοσύνης και της ομορφιάς - αλλά πίσω από τα άδεια κι αποκρουστικά πρόσωπα της αδιαφορίας, της αδικίας και του μίσους. Αυτός ο ξένος που ζητάει απ' τον Πύργο να τον δεχτεί, στο τέλος του ταξιδιού του είναι πιο

εξόριστος γιατί, αυτή τη φορά, δεν πιστεύει στον εαυτό του, γιατί εγκαταλείποντας ηθική, λογική κι αλήθειες του πνεύματος, προσπαθεί να μπει μέσα στην έρημο της θείας χάρης [Αυτό βέβαια ισχύει μονάχα για την ατέλειωτη έκδοση του "Πύργου" που μας άφησε ο Κάφκα. Είναι, όμως, αμφίβολο αν ο συγγραφέας, στα τελευταία κεφάλαια, θα διέκοπτε την ενότητα του τόνου του μυθιστορήματος] με μόνο εφόδιο την ανόητη ελπίδα του.

Δεν είναι καθόλου αστεία εδώ η έννοια της ελπίδας. Αντίθετα, όσο πιο τραγική είναι η κατάσταση που παρουσιάζει ο Κάφκα, τόσο πιο δυνατή και πιο προκλητική γίνεται αυτή η ελπίδα. Πραγματικά, όσο πιο παράλογη είναι η "Δίκη", τόσο πιο απροσδόκητο κι αδικαιολόγητο φαίνεται το παράφορο "άλμα" του "Πύργου". Εδώ, όμως, ξαναβρίσκουμε σε γνήσια κατάσταση την παράδοξη υπαρξιακή σκέψη, όπως την εκφράζει, λόγου χάρη, ο Κίρκεγκωρ: "Πρέπει να χτυπάμε ως το θάνατο την επίγεια ελπίδα, μονάχα με τη βοήθεια της αληθινής ελπίδας [Η Αγνότητα της καρδιάς.] θα σωθούμε". Αυτό μπορεί να εξηγηθεί ως εξής: "Έπρεπε να γραφτεί η "Δίκη" για ν' ακολουθήσει ο "Πύργος"".

Οι περισσότεροι απ' αυτούς που έχουν μιλήσει για τον Κάφκα παρομοίασαν το έργο του με μια απελπισμένη κραυγή του ανθρώπου που δε βλέπει βοήθεια από πουθενά. Αλλά αυτό πρέπει ν' αναθεωρηθεί. Υπάρχει ελπίδα κι ελπίδα. Το αισιόδοξο του κ. Ανρύ Μπορντώ μου φαίνεται ιδιαίτερα αποθαρρυντικό. Γιατί στις κάπως δύσκολες καρδιές δεν προσφέρει τίποτα. Αντίθετα, η σκέψη του Μαλρώ παραμένει πάντα τονωτική. Και στις δυο όμως περιπτώσεις δεν υπάρχει ούτε η ίδια ελπίδα ούτε η ίδια απελπισία. Βλέπω μονάχα πως αυτό, το ίδιο το παράλογο έργο μπορεί να οδηγήσει στην απιστία - που θέλω ν' αποφύγω. Το έργο, που δεν ήταν παρά μια ασήμαντη επανάληψη μιας μάταιης κατάστασης, μια φωτεινή έξαρση του φθαρτού, εδώ γίνεται ένα λίκνο ψευδαισθήσεων. Εξηγεί, δίνει μορφή στην ελπίδα. Ο δημιουργός δεν μπορεί ν' αποχωριστεί απ' αυτό. Δεν είναι το τραγικό παιχνίδι που έπρεπε να είναι. Δίνει ένα νόημα στη ζωή του συγγραφέα.

Πάντως, είναι περίεργο το ότι έργα με συγγενική έμπνευση, όπως τα έργα του Κάφκα, του Κίρκεγκωρ ή του Σεστώφ, τα έργα - για να μη μακρηγορώ - των υπαρξιακών μυθιστοριογράφων και φιλοσόφων, ενώ είναι στραμμένα ολόκληρα προς το παράλογο και τις συνέπειές του, τελικά, καταλήγουν σ' αυτήν την φοβερή κραυγή της ελπίδας.

Αγκαλιάζουν το Θεό που τους αφανίζει. Η ελπίδα παίρνει τη μορφή της ταπεινοφροσύνης. Γιατί ο παραλογισμός της ύπαρξης τους βεβαιώνει ακόμα περισσότερο για την υπερφυσική πραγματικότητα. Υπάρχει, λοιπόν, μια διέξοδος, αν ο δρόμος αυτής της ζωής καταλήγει στον Θεό. Και η υπομονή κι επιμονή, με την οποία ο Κίρκεγκωρ, ο Σεστώφ και οι ήρωες του Κάφκα ξαναπαίρνουν κάθε φορά την πορεία τους είναι μια μοναδική εγγύηση για τη μεγάλη δύναμη αυτής της βεβαιότητας. [Στον "Πύργο" το μόνο χωρίς ελπίδα πρόσωπο είναι η Αμαλία. Σ' αυτήν αντιστέκεται με περισσότερη μανία ο γεωμέτρης.]

Ο Κάφκα αρνιέται στον Θεό του το ηθικό μεγαλείο, τη λαμπρότητα, την καλοσύνη, τη συνέπεια - αλλά γι' αυτό πέφτει στην αγκαλιά του ευκολότερα. Το παράλογο αναγνωρίζεται, γίνεται αποδεκτό, ο άνθρωπος υποτάσσεται σ' αυτό και, απ' αυτήν τη στιγμή, δεν υπάρχει πια παράλογο, εξαφανίζεται. Μέσα στα στενά πλαίσια της ανθρώπινης κατάστασης, υπάρχει πιο μεγάλη ελπίδα απ' την ελπίδα που σου επιτρέπει να ξεφύγεις απ' αυτή την κατάσταση; Για μια ακόμα φορά, διαπιστώνω πως η υπαρξιακή σκέψη, αντίθετα απ' τη γνώμη που υπάρχει, είναι γεμάτη από μια υπέρμετρη ελπίδα, απ' την ελπίδα που με τον πρώτο χριστιανισμό και το κήρυγμα, αναστάτωσε τον αρχαίο κόσμο. Αλλά πώς, σ' αυτό το άλμα που χαρακτηρίζει την υπαρξιακή σκέψη, σ' αυτή την επιμονή, σ' αυτό το χώρο μιας αθέατης θεότητας - πώς δε βλέπουν το σημάδι μιας σαφήνειας που αρνιέται τον εαυτό της; Σ' αυτά βλέπουν μονάχα μια περηφάνια που, για να σωθεί, παραιτείται. Μ' αυτή την παραίτηση θα γίνουμε πλούσιοι. Αλλά αυτό δεν αλλάζει τα πράγματα. Δεν μπορούν να μειώσουν στα μάτια μου την ηθική αξία της σαφήνειας λέγοντας πως είναι στείρα, όπως κάθε περηφάνια. Γιατί ακόμα και μια αλήθεια, απ' τον ίδιο τον ορισμό της, είναι στείρα. Όλες οι αναμφισβήτητες αλήθειες είναι στείρες. Μέσα σ' ένα κόσμο

όπου τα πάντα είναι δεδομένα και τίποτα δεν εξηγείται, η γονιμότητα μιας αξίας ή μιας μεταφυσικής είναι μια κενή από περιεχόμενο έννοια.

Πάντως, εδώ βλέπουμε σε ποια πνευματική στάση ανήκει το έργο του Κάφκα. Πραγματικά, δε θα ήταν σωστό αν νομίζαμε πως η "Δίκη" κι ο "Πύργος" αποτελούν ένα αδιάσπαστο σύνολο. Ο Ζόζεφ Κ... κι ο γεωμέτρης Κ... είναι μονάχα δυο πόλοι που μαγνητίζουν τον Κάφκα. [Σύγκριση αυτών των δύο όψεων της σκέψης του Κάφκα με το έργο του ίδιου "Στο κάτεργο": "Η ενοχή (του ανθρώπου) δεν αμφισβητείται ποτέ" και μ' ένα απόσπασμα απ' τον "Πύργο" (αναφορά του Μώμου): "Η ενοχή του γεωμέτρη Κ. προσδιορίζεται δύσκολα".] Θα μιλήσω σαν αυτόν και θα πω ότι το έργο του μπορεί να μην είναι παράλογο. Αυτό, όμως, δε θα μας εμποδίζει ν' αναγνωρίσουμε το μεγαλείο του και την καθολικότητά του. Οφείλονται στο ότι ο Κάφκα μπόρεσε να περιγράψει τόσο πλατιά αυτό το καθημερινό πέρασμα απ' την ελπίδα στη θλίψη κι απ' την απελπισμένη σύνεση στη θεληματική τύφλωση. Το έργο του είναι καθολικό (ένα πραγματικά παράλογο έργο δεν είναι καθολικό), μέσα στα πλαίσια όπου σ' αυτό περιγράφεται το παθιασμένο πρόσωπο του ανθρώπου που ξεκόβει απ' την ανθρωπότητα, που στις αντιθέσεις του βρίσκει λόγους για να πιστεύει, που μέσα στις γόνιμες απελπισίες του ανακαλύπτει λόγους για να ελπίζει, του ανθρώπου που ονομάζει ζωή την τρομακτική μαθητεία του στο θάνατο. Είναι καθολικό γιατί έχει έμπνευση θρησκευτική. Όπως σ' όλες τις θρησκείες, ο άνθρωπος απαλλάσσεται απ' το βάρος της ίδιας του της ζωής. Αυτό το ξέρω, μπορεί και να το θαυμάζω, αλλά ξέρω επίσης πως δεν ψάχνω για την καθολικότητα, ψάχνω για την αλήθεια. Κι αυτά τα δυο μπορεί να μη συμπίπτουν.

Θα καταλάβουμε καλύτερα αυτή τη στάση, λέγοντας πως η πραγματικά απελπισμένη σκέψη χαρακτηρίζεται απ' τα αντίθετα ακριβώς κριτήρια και πως τραγικό έργο θα μπορούσε να είναι εκείνο, αποκλείοντας κάθε μελλοντική ελπίδα, που περιγράφει τη ζωή ενός ευτυχισμένου ανθρώπου. Όσο πιο ευτυχισμένη είναι η ζωή τόσο πιο παράλογη είναι η ιδέα του να τη χάσεις. Αυτό φαίνεται πως είναι το μυστικό εκείνης της υπέροχης στειρότητας που συναντάμε στο έργο του Νίτσε. Φαίνεται πως σ'

αυτή την κατηγορία ιδεών, ο Νίτσε είναι ο μοναδικός καλλιτέχνης που μπόρεσε να φτάσει στ' ακρότατα συμπεράσματα μιας αισθητικής του Παραλόγου, αφού το τελευταίο του μήνυμα συνίσταται σε μια στείρα και νικηφόρα σαφήνεια και σε μια επίμονη άρνηση κάθε υπερφυσικής παρηγοριάς.

Ό,τι έχω αναφέρει ως εδώ θα έφτανε για να φανερώσει τη βασική σημασία που, μέσα στα πλαίσια αυτού του δοκιμίου, έχει το έργο του Κάφκα. Μ' αυτό, φτάνουμε στα όρια της ανθρώπινης σκέψης. Δίνοντας την πραγματική έννοια στη λέξη, μπορούμε να πούμε ότι μέσα στο έργο του Κάφκα όλα είναι ουσιαστικά. Το παράλογο πρόβλημα τίθεται ολοκληρωμένα. Αν, λοιπόν, θέλουμε να πλησιάσουμε τα συμπεράσματα των αρχικών μας παρατηρήσεων, την ουσία της μορφής, το μυστικό νόημα του "Πύργου" και τη φυσική τέχνη που, μέσα της, διαδραματίζεται, την παθιασμένη και περήφανη αναζήτηση του Κ... και το καθημερινό σκηνικό μέσα στο οποίο κινείται αυτή η αναζήτηση, αν θέλουμε να 'ρθουμε κοντά σ' όλα αυτά, θα καταλάβουμε το μεγαλείο αυτού του έργου. Γιατί εάν η νοσταλγία είναι χαρακτηριστικό του ανθρώπου, ίσως κανένας δεν έχει δώσει τόσο παραστατικά αυτά τα φαντάσματα της θλίψης, προσφέροντάς τους σάρκα και σχήμα. Την ίδια όμως στιγμή θ' αντιληφθούμε ποιο είναι το μοναδικό μεγαλείο που πρέπει να 'χει ένα παράλογο έργο και που, πιθανόν, δε βρίσκεται στο έργο του Κάφκα. Αν είναι αλήθεια πως χαρακτηριστικό της τέχνης είναι το ότι συνδέει το γενικό με τη μεμονωμένη περίπτωση, τη φθαρτή αιωνιότητα μιας σταγόνας νερού με τα φωτεινά παιχνιδίσματα, είναι ακόμα πιο αληθινό το ότι το μεγαλείο ενός παράλογου συγγραφέα εκτιμάται ανάλογα με την ικανότητά του να παρεμβάλλεται ανάμεσα σ' αυτούς τους δυο κόσμους. Το μυστικό της τέχνης του είναι πως ξέρει και βρίσκει το ακριβές σημείο όπου αυτοί οι δυο κόσμοι συναντιόνται - παρά τις τεράστιες διαφορές που τους χωρίζουν.

Και για να μιλήσουμε ειλικρινά: αυτό το γεωμετρικό τόπο του ανθρώπινου και του απάνθρωπου, οι αγνές καρδιές μπορούν και το βλέπουν παντού. Ο Φάουστ κι ο Δον Κιχώτης αποτελούν μεγάλες στιγμές της τέχνης, επειδή με τα γήινα χέρια τους μας δείχνουν ένα ανυπέρβλητο

μεγαλείο. Έρχεται, όμως, πάντα μια στιγμή όπου το πνεύμα αρνιέται τις αλήθειες που μπορούν ν' αγγίξουν αυτά τα χέρια. Έρχεται μια στιγμή όπου η δημιουργία δε θεωρείται πια τραγική: θεωρείται σημαντική. Τότε ο άνθρωπος κυριεύεται απ' την ελπίδα. Δεν πρέπει, όμως, να έχει καμιά σχέση μ' αυτή. Καθήκον του είναι να περιφρονεί τις υπεκφυγές. Αυτή, την υπεκφυγή, είναι που ξαναβρίσκω στο τέλος της θυελλώδους δίκης του Κάφκα, της δίκης που δικάζει ολόκληρο το σύμπαν. Με την απίστευτη ετυμηγορία του, ο Κάφκα αθώνει, τελικά, αυτό τον αποτρόπαιο κι ανάστατο κόσμο, όπου ακόμα κι οι τυφλοπόντικες ενώνονται για να ελπίζουν. [Ό,τι αναφέρεται πιο πάνω αποτελεί, φυσικά, μια ερμηνεία του έργου του Κάφκα. Είναι, όμως, σωστό να προσθέσουμε πως τίποτα δεν εμποδίζει να το δούμε κάτω από ένα εντελώς αισθητικό πρίσμα - μακριά από κάθε ερμηνεία. Ο Β. Groethuysen, λόγου χάρη, στον αξιοσημείωτο πρόλογό του για τη "Δίκη" περιορίζεται, με περισσότερη σύνεση από μας, να παρακολουθήσει μονάχα τις οδυνηρές φαντασίες εκείνου που, μ' έναν επιτυχή χαρακτηρισμό ονομάζει: ο άγρυπνος κοιμώμενος. Είναι η μοίρα, κι ίσως το μεγαλείο, αυτού του έργου, ότι προσφέρει όλες τις δυνατότητες και δεν πιστοποιεί καμία.]